

YƏHYA ABDULLALI

Məhkumların Sosial Adaptasiyası

Bakı – 2026

ELMİ REDAKTORLAR:

Ramin Allahverdiyev (*Respublika Narkoloji Mərkəzinin psixoloqu, Psixologiya üzrə Fəlsəfə Doktoru*)

RƏYÇİ:

Ləman Verdiyeva (*Xəzər Universitetinin Psixologiya Departamentinin Dosenti, Psixologiya üzrə Fəlsəfə Doktoru*)

Yəhya Abdullah. Məhkumların sosial adaptasiyası. Bakı, 2026, 264 səhifə.

Bu kitabda məhkumların sosial adaptasiyası məsələsi araşdırılır, onların sosial adaptasiyasına, yəni cəmiyyətə integrasiya olmasına kömək və təsir edəcək hallar öyrənilir, müxtəlif kateqoriyalı məhkumların sosial adaptasiyası təsvir edilir. Nəticədə, maraqlı şəxslər, araşdırmaçılar məhkumların sosial adaptasiyası ilə bağlı, məhkumlar isə özləri üçün faydalı olacaq şəkildə müəyyən məlumat əldə edə bilər.

MÜNDƏRİCAT

Ön Söz.....	6
Giriş.....	9

I FƏSİL. MƏHKUMLARIN SOSIAL ADAPTASIYASININ ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

1.1. Məhkumların sosial adaptasiyasının əhəmiyyəti və anlayışı.....	14
1.2. Məhkumların reabilitasiyasının anlayışı və əhəmiyyəti...	28
1.3. Məhkumların sosial adaptasiyası haqqında aktlar.....	38

II FƏSİL. MƏHKUMLARIN SOSIAL ADAPTASIYASININ SOSIAL-PSİXOLOJİ ƏSASLARI

2.1. Şəxsiyyətin sosiallaşması.....	49
2.2. Sosial adaptasiyanın mərhələləri və məhkumun sosial adaptasiyasına təsir edən sosial amillər.....	68
2.3. Məhkumların sosial adaptasiyasına təsir edən psixoloji amillər.....	85
2.4. Məhkumun sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları.....	95

III FƏSİL. CƏZA ÇƏKMƏKDƏN AZAD OLUNMAZDAN ƏVVƏL TƏTBİQ EDİLƏN TƏDBİRLƏR

3.1. Cəza çəkməkdən azad olunmazdan əvvəl tətbiq edilən tədbirlərin anlayışı və sosial adaptasiyaya təsiri.....	110
3.2. Cinayət-hüquqi tədbirlərin məhkumların sosial adaptasiyasında rolu.....	112
3.3. Cəzanın icrası qaydalarının məhkumların sosial adaptasiyasında rolu.....	131

3.4. Məhkumluğun ödənilməsi institutu: məhkumluq barədə qeydə zərurət varmı?.....	162
---	-----

IV FƏSİL. CƏZA ÇƏKMƏKDƏN AZAD OLUNDUQDAN SONRA TƏTBİQ EDİLƏN TƏDBİRLƏR

4.1. Ailə-cəmiyyət münasibətlərinin məhkumların sosial adaptasiyasına təsiri.....	177
4.2. Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması.....	187
4.3. Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin yaşayış yeri ilə təmin olunması.....	203

V FƏSİL. MÜXTƏLİF KATEQORİYALI MƏHKUMLARIN SOSIAL ADAPTASIYASI

5.1. Müxtəlif kateqoriyalı məhkumların sosial adaptasiyasının mərhələləri.....	215
5.2. Qadın məhkumların sosial adaptasiyası.....	218
5.3. Yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların sosial adaptasiyası.....	232

Ədəbiyyat.....	252
----------------	-----

Ön Söz

Həqiqətdə cəza intiqam vasitəsi yox, bərpaetmə vasitəsidir. Bu mənada onun funksiyası müvafiq olaraq müsbət xüsusiyyətlərin yenidən qazanılması ilə bağlıdır. Belə ki, baş vermiş dəyişiklik, zərər və hadisələrin olmadığı bir vəziyyəti təsəvvür edə bildiyimiz kimi, cəza ilə bu təsəvvür real gerçəkliyin bir parçasına çevrilə, cinayət törədən şəxs mənfi xüsusiyyətlərini dəyişə bilər.

Cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkən şəxsin həyatı "hərəkət və ətalət" arasında olan münasibətlərin düzgün qurulmasından asılı olduğu qədər, onun cəmiyyətə və cəmiyyətin ona olan təsirindən də asılıdır. Başqa sözlə, cəzaçəkmə müəssisəsi məhkumun həyatında "yenidən tərbiyə", "fəsilə etmə" vasitəsidir.

Məhkumun sosial adaptasiya olması da özliyiində "fəsilə" edərək, geri dönüşü təmsil edir. Bu yolda isə dəstək, təlim, güvən, qayğı çox önəmlidir.

Hər bir halda məhkumların sosial adaptasiyasını düzgün anlamaq lazımdı. Onun mahiyyətində cinayət törətmiş şəxslərin kor-koranə şəkildə rahatlığının təmin edilməsi durmur. Bu məsələnin əsas mahiyyəti cinayət törətmiş şəxslərə qarşı tarazlığın gözlənilməli münasibətin göstərilməsidir. Necə ki, məntiqsiz mərhəmət ziyanlı olduğu kimi, məntiqsiz çətinlik də faydalı nəticəyə səbəb olmur.

Cinayətin törədilməsinə səbəb olan bir sıra amillər vardır. Bütün bu amillər insanın davranışlarına, düşüncəsinə və s. təsir edərək mənfi istiqamətdə dəyişir. Həmin amillərin

təsiri altında cinayət törədən insan real vəziyyətdə cəzalanmağa "məhkum" olur. Çünki, o mənfi davranış sərgiləyib, o bunu etməməli idi və bu səbəbdən də şəxs barəsində cəza tədbirləri tətbiq edilir.

Deməli, burada cəzanın digər mahiyyəti aydın olur: cəza mövcud qüsurlu vəziyyəti düzəltməlidir. Bunun üçün cəzanın xarakterinin, formasının, mahiyyətinin bu məqsədə yönümlü olması lazımdır, yəni cəza cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəblərə yönəlməli, onları aradan qaldırmağı bacarmalıdır.

Doğrudur ki, cəzanın əsas məqsədlərindən bir digəri cəmiyyətin, insanların təhlükəsizliyini qorumaqdır. Bu funksiyanı özündə daşıyan əsas cəza növü isə azadlıqdan məhrum etmədir və bu cəza həm də şəxsin cinayi potensialını ifadə etməsinin müəyyən müddətə məhdudlaşdırılmasına yönəlir. Buna baxmayaraq həmin cəza vasitəsilə də şəxsin islahı mümkün və gözləniləndir.

Bəs bütün bu prosesdə məhkumların sosial adaptasiyasının rolu nədən ibarətdir?

"Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununun 1.0.3.-cü maddəsində də göstərildiyi kimi, penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası özündə onların sosial mühitə uyğunlaşdırılması, hüquq və azadlıqlarının, qanuni mənafelərinin qorunması, bu şəxslər tərəfindən törədilə biləcək yeni cinayətlərin və onlara təsir göstərə bilən kriminogen amillərin qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilən hüquqi, iqtisadi, təşkilati və sosial-psixoloji tədbirləri nəzərdə tutur.

Buradan belə nəticə əldə etmək olar ki, məhkumların sosial adaptasiyası əslində cəzanın həqiqi məqsədilə həmrəng olaraq həm də cinayətin törədilməsinə kömək edən amillərin aradan qaldırılması prosesini sürətləndirir. Burada isə eyni qaydada cəzanın effektivliyi hər zaman önəmli yeri tutur. Cəza olmalı, lakin göstərilən mahiyyəti daşmalıdır. Birinci mərhələdə (yəni ilkin olaraq, cəza çəkdiyi dövr ərzində) şəxs sosial-psixoloji olaraq ikinci mərhələyə, yeni səbəblərin aradan qaldırıldığı həyata hazırlaşdırılmalıdır.

Deməli, məhkumların sosial adaptasiyasını effektiv şəkildə təmin etmək üçün iki mərhələdə fəaliyyət göstərmək lazımdır:

- *İlk öncə cəzanın növü və çəkilməsi/icrası qaydalarına diqqət edilməli;*

- *Daha sonra şəxsin cinayət törətməsinə səbəb olan amillər aradan qaldırılmalı, şəxs əldə edilmiş nəticə ilə tanış edilməli, həmçinin azadlığa çıxdıqdan sonra müvafiq tədbirlər görülməlidir.*

Beləliklə, məhkumların sosial adaptasiyasına bir mərhələ olmaqdan ziyadə, bir nəticə olaraq baxılmalıdır. Çünki sosial adaptasiya yalnız azadlığa çıxdıqdan sonra həyata keçirilən tədbirlərlə deyil, cəzanın təyin edilməsi, icrası, məhkumla davranışın forması, onun təlimə, əməyə və sosial əlaqələrə cəlb edilməsi kimi proseslərin məntiqi yekunu kimi formalaşır.

Buna baxmayaraq, “Penitensiar müəssisələrdə cəza çək-məkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda məhkumun sosial adaptasiyası yalnız mərhələ olaraq göstərilir. Halbuki nor-

mativ aktların ümumi sisteminə nəzər saldıqda aydın olur ki, cəzanın təyini və icrası ilə bağlı müddəalar da məhz məhkumun islahına xidmət edir. Bu mənada islah prosesi özlüyündə sosial adaptasiyanı da ehtiva edən daha geniş bir anlayışdır.

Məhz bu kontekstdə qeyd etmək lazımdır ki, məhkumların islah edilməsinə yalnız cəzanın icrası və təyini deyil, həm də ibtidai istintaq mərhələsində vəzifəli şəxslərin cinayət törətmiş şəxsə münasibəti kimi amillər təsir göstərir. Bu səbəbdən islah prosesini bütöv bir sistem kimi qiymətləndirmək və sosial adaptasiyanı həmin sistemin tərkib elementi kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

Giriş

“İstər yaxşı olsun, istərsə də pis, adət edilən şəraitdən uzaqlaşmaq olduqca çətindir”.

Cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin olduğu əməli törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Törədilmiş əmələ görə təqsirli bilinən şəxs barəsində məhkəmənin hökmü ilə cəza təyin olunur və həmin cəzanın icrası xüsusi hüquqi rejim çərçivəsində həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət məəcəlləsinin 42-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cəzaların içərisində ağırlıq dərəcəsinə görə digərlərindən fərqlənən cəza növü azadlıqdan məhrum etmə cəzası hesab edilir. Azadlıqdan məhrum etmə cəzası 3 aydan (*daha yüngül cəza ilə əvəz edildiyi halda 3 aydan da qısa müddətə təyin edilə bilər*) 20 ilə qədər və ya ömürlük təyin edilə bilər.

Şəxsə qarşı məhkəmənin hökmü ilə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edildiyi halda, təqsirli şəxs cəzasını çəkmək üçün cəzaçəkmə müəssisəsinə yerləşdirilir və burada onun davranışı müəyyən edilmiş rejim qaydaları ilə tənzimlənir.

Cinayət törətmiş şəxsin CÇM-də qalması müəyyən məhrumiyyətlərin yaranması ilə müşayiət olunur. Belə ki, bu şəxs azadlıq şəraitində malik olduğu sosial imkanlardan istifadə edə bilmir və davranışlarını penitensiar rejimin tələblərinə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qalır. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının uzunmüddətli xarakteri nəticəsində şəxs zamanla bu məhrumiyyətlərə adaptasiya olur.

Bununla belə, məhrumiyyət şəraitinə adaptasiya olmuş şəxsin azadlığa buraxıldıqdan sonra hüquqazidd davranışlardan tamamilə uzaq qalacağını qəti şəkildə söyləmək mümkün deyildir. Çünki yüksək nəzarət və məhdudiyyət mühitindən daha sərbəst sosial mühitə keçid bir sıra hallarda davranış və psixoloji uyğunlaşma çətinlikləri yaradır. Bu keçid mərhələsində əvvəlki penitensiar rejimin yaratdığı davranış stereotiplərinin təsiri müəyyən müddət davam edə bilər.

Lakin bu hal “müəyyən çətinliklərin unudulması riski” bəhanəsi ilə şəxsin uzunmüddətli məhrumiyyət şəraitində saxlanılmasına əsas verə bilməz. Kriminoloji baxımdan əsas məqsəd məhrumiyyətlərin davam etdirilməsi deyil, məhkumun penitensiar dövrdə pozitiv davranış modellərinə yiyələnməsinin təmin edilməsidir. Bu isə gələcək davranışların tənzimlənməsində daxili nəzarət mexanizminin formalaşmasına xidmət edir.

Beləliklə, insanın istər müsbət, istərsə də mənfi xarakterli olsun, adaptasiya olunduğu mühitdən uzaqlaşması ciddi psixoloji və sosial çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çətinliklər isə fərdin əvvəlki mühitə və davranış modellərinə qayıtma ehtimalını müəyyən dərəcədə artırır.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, azadlığa buraxılmış şəxs çox hallarda keçmiş cinayət davranışına səbəb olmuş sosial mühit və şəraitlə yenidən qarşılaşır. Əgər bu kriminogen amillər aradan qaldırılmamış qalarsa, təkrar cinayət törətmə (residiv) riski yüksəlir. Bu səbəbdən sosial adaptasiya tədbirlərinin əsas məqsədi həmin kriminogen amil-

lərin neytrallaşdırılması və şəxsin dayanıqlı sosial mühitə integrasiyasının təmin edilməsidir.

Məlumdur ki, cinayət törədən insan azadlığa çıxdıqdan sonra onun barəsində CÇM-də olan rejim qaydaları tətbiq edilmir. Bu mərhələdə onun davranışlarının tənzimlənməsi üçün fərqli hüquqi, sosial və psixoloji xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac yaranır. Bu tədbirlər ümumilikdə sosial adaptasiya institutu çərçivəsində həyata keçirilir.

Sosial adaptasiya tədbirləri tətbiq edilmədiyi hallarda islah prosesi tam və davamlı xarakter daşımır. Nəticə etibarilə, azadlığa buraxılmış şəxsin cəmiyyətə integrasiyası zəifləyir və onun kriminogen mühitlə əlaqələrinin yenidən formalaşması riski artır. Bu baxımdan sosial adaptasiya penitensiar sistemdə həyata keçirilən islah tədbirlərinin məntiqi davamı kimi çıxış edir və azadlıqdan sonrakı mərhələdə islah prosesinin effektivliyini təmin edən əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur.

Məhkumların sosial adaptasiyası cinayət törətmiş şəxsin cəmiyyətə keçidini və sosial mühitə integrasiyasını təmin edən kompleks bir prosesdir. Bu prosesin əsas mahiyyəti şəxsin azadlıq şəraitində sosial normalara uyğunlaşmasına, hüquq qaydalarına riayət etməsinə və cəmiyyətlə dayanıqlı əlaqələr qurmasına şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Kriminoloji baxımdan cinayətin törədilməsinə səbəb olan amillərin əhəmiyyətli hissəsi penitensiar müəssisədən kənar sosial mühitdə formalaşır və özünü göstərir. Bu səbəbdən həmin kriminogen amillər aradan qaldırılmadığı və ya təsiri azaldılmadığı hallarda azadlığa buraxılmış şəxsin yenidən cinayətkar davranışa meyillənmə ehtimalı artır.

Bu kontekstdə sosial mühitdə mövcud olan və cinayət davranışına təsir edən amillərin aradan qaldırılması residiv cinayətkarlığın azaldılmasına, cəza çəkməkdən azad olmuş şəxslərə qarşı ictimai münasibətlərin müsbət istiqamətdə formalaşmasına və ümumilikdə daha təhlükəsiz sosial mühitin yaradılmasına xidmət edə bilər.

Bütün bunları nəzərə alaraq, azadlığa buraxılmış şəxsin yenidən cinayət törətməsi ehtimalının azaldılması məqsədilə məhkumların sosial adaptasiyası institutuna xüsusi diqqət yetirilməsi zəruridir. Cinayət törətmiş şəxs çox vaxt müəyyən sosial-psixoloji problemlərin mövcudluğunu öz davranışı ilə büruzə verir və bu baxımdan o, cəmiyyət tərəfindən dəstək, nəzarət və yönləndirmə mexanizmlərinə ehtiyac duyan subyekt kimi çıxış etməlidir.

Kriminologiya elminin ümumi yanaşmalarına görə cinayətin törədilməsinə səbəb olan amillər adətən cinayətdən əvvəl araşdırılır, müəyyən edilir və aradan qaldırılır. Lakin sosial adaptasiya kontekstində bu yanaşma yalnız cinayətdən əvvəl deyil, həm də cinayətdən sonra davam etdirilməlidir. Əks halda, məhkumun islah olunması və sosial reinteqrasiyası prosesi natamam xarakter daşıya bilər.

Bu baxımdan sosial adaptasiya yalnız penitensiar sistemin daxili funksiyası deyil, həm də cəmiyyətin davamlı təhlükəsizliyini təmin edən mühüm sosial institut kimi çıxış edir. Müasir inkişaf etmiş ölkələrin penitensiar sistemlərində bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilir və məhkumların cəmiyyətə reinteqrasiyası dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Məhkumların sosial adaptasiyası ilə bağlı beynəlxalq sənədlərdə də bu sahənin prinsipləri təsbit olunmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Məhbuslarla rəftarın minimal standart qaydaları” və Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş “Avropa Penitensiar Qaydaları” sosial adaptasiyanın humanist və effektiv modelini müəyyən edən əsas sənədlər sırasındadır.

Bu baxımdan, humanizm ideyalarını və cinayətkarlıqla mübarizənin sosial əhəmiyyətini nəzərə alaraq, məhkumların sosial adaptasiyası sahəsinə daha geniş və sistemli yanaşma zəruridir. Bu kitabda da həmin istiqamətdə həm nəzəri, həm də təcrübi məsələlərin təhlilinə xüsusi önəm veriləcəkdir.

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlıq cəmiyyətin sosial strukturu ilə sıx bağlı bir fenomendir və ona qarşı laqeyd yanaşma gələcəkdə daha ağır sosial nəticələrə və yeni cinayət hallarının yaranmasına səbəb ola bilər.

I FƏSİL. MƏHKUMLARIN SOSIAL ADAPTASIYASININ ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

1.1. Məhkumların sosial adaptasiyasının əhəmiyyəti və anlayışı

*“Cinayət törətmiş şəxs əsl cəzasını
azadlığa çıxdıqdan sonra çəkməməlidir”.*

Dövlət cinayətkarlıqla mübarizəni həyata keçirmək və ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə cəzalandırma hüququndan istifadə edir. Cəza institutu yalnız repressiv xarakter daşımır, eyni zamanda cinayət törətmiş şəxsin islahını və onun sosial həyata yenidən integrasiyasını təmin edən mühüm hüquqi vasitə kimi çıxış edir. Bu baxımdan islah olunmuş şəxs gələcəkdə hüquqazidd davranışlardan uzaq qalma potensialına malik olan fərd kimi qəbul edilir.

Bununla belə, kriminoloji və penitensiar təcrübə göstərir ki, yalnız cəza tətbiqi islah məqsədinin tam şəkildə reallaşması üçün kifayət etmir. Cəzanın effektivliyi onun icrası ilə yanaşı, azadlığa buraxıldıqdan sonrakı mərhələdə də davam etdirilən sosial təsir mexanizmlərindən asılıdır. Əks halda, islah prosesi natamam qalır və cəza məqsədinə tam şəkildə nail ola bilmir.

Bu baxımdan cəzanın son məqsədi olan islahın reallaşdırılması üçün azadlığa buraxılmış şəxsin sosial adaptasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cəzaçəkmə müəssisəsində hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırılmış şəxs azadlığa çıxdıqdan sonra artıq cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi çıxış edir və onun hüquqları digər vətəndaşlarla bərabər səviyyədə təmin

olunmalıdır. Lakin bu hüquqi bərabərlik təkcə formal xarakter daşımamalı, eyni zamanda şəxsin real sosial integrasiyası ilə müşayiət olunmalıdır.

Sosial adaptasiya məhz bu mərhələdə cəzanın davamı kimi deyil, onun məqsədinin sosial mühitdə möhkəmləndirilməsi mexanizmi kimi çıxış edir. Bu proses cinayət törətmiş şəxsin cəmiyyətə uyğunlaşmasını, sosial əlaqələrinin bərpa-sını, əmək və məişət həyatına integrasiyasını, eləcə də təkrar cinayət risklərinin azaldılmasını təmin etməyə yönəlmiş kompleks tədbirlər sistemini əhatə edir.

Müasir cinayət hüququ və kriminologiya elminin yanaşmalarına görə, cəzanın məqsədi yalnız cəzalandırma ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda şəxsin davranış modelinin dəyişdirilməsi və onun sosial mühitə uyğunlaşdırılması ilə tamamlanmalıdır. Bu baxımdan dövlətin penitensiar siyasəti yalnız cəzanın icrasına deyil, həm də sosial reintegrasiya prosesinə yönəlməlidir.

Bu yanaşmanın praktiki əhəmiyyətini daha aydın göstərmək üçün statistik göstəricilərə müraciət etmək məqsədəuyğundur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2024-cü ildə ölkə üzrə qeydə alınmış cinayətlərin sayı 33.379 olmuşdur. Bu dövr ərzində cinayət törətmiş şəxslərin sayı 22,485, məhkum olunanların sayı isə 15,885 nəfər təşkil etmişdir.¹

Göstərilən rəqəmlər cinayətkarlıqla mübarizə tədbirlə-

¹ Azərbaycanda cinayətkarlığın əsas göstəriciləri (2023), https://stat.gov.az/source/crimes/az/002_1.xls (son baxış iyun 15, 2024).

rinin davamlılığını və penitensiar sistemin üzərinə düşən yükün miqyasını nümayiş etdirməklə yanaşı, məhkumların sosial adaptasiyası institutuna daha ciddi yanaşmanın zəruriliyini də ortaya qoyur. Xüsusilə residiv cinayətkarlığın mövcudluğu bu sahədə aparılan işlərin təkcə cəza icrası ilə məhdudlaşmadığını, həm də azadlığa buraxıldıqdan sonrakı mərhələdə sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyini təsdiq edir.

Statistik müşahidələr göstərir ki, əvvəllər məhkum olunmuş şəxslərin payı ümumi məhkumlar arasında təxminən 28.1 faizini təşkil edir². Bu göstərici isə sosial adaptasiya tədbirlərinin effektivliyi, həmçinin cinayət törətmiş şəxslərin cəmiyyətə reinteqrasiyası sahəsində mövcud problemlərin aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, sosial adaptasiya mahiyyət etibarilə mürəkkəb və uzunmüddətli bir prosesdir. Bu proses yalnız hüquqi tənzimləmə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial, psixoloji və təşkilati faktorların kompleks şəkildə əlaqələndirilməsini tələb edir. Məhkumun cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyası üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemli və çoxşaxəli olmalı, fərdin yalnız hüquqi statusuna deyil, onun psixoloji vəziyyətinə, sosial bacarıqlarına və iqtisadi imkanlarına da yönəlməlidir.

Bu çərçivədə sosial adaptasiya prosesində psixoloqların və sosial işçilərin iştirakı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Psixoloji yardım məhkumun davranış modelinin dəyişdirilməsi, stres və

² Məhkum olunanların tərkibi (2023), https://stat.gov.az/source/crimes/az/009_4.xls (son baxış iyun 15, 2024).

adaptasiya çətinliklərinin aradan qaldırılması, eləcə də yeni sosial mühitə uyğunlaşma bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır. Sosial işçilər isə şəxsin ailə mühiti, yaşayış şəraiti, məşğulluq imkanları və sosial əlaqələrinin bərpası istiqamətində dəstək funksiyasını həyata keçirirlər.

Eyni zamanda, bu sahədə qeyri-hökumət təşkilatlarının (*QHT-lərin*) iştirakı sosial adaptasiya sisteminin daha çevik və effektiv işləməsinə imkan yaradır. QHT-lər vasitəsilə həyata keçirilən reinteqrasiya proqramları, sosial dəstək layihələri və maarifləndirmə fəaliyyəti dövlət orqanlarının gördüyü işləri tamamlayaraq daha geniş əhatə dairəsi yaradır.

Dövlət qurumları isə sosial adaptasiya prosesində əsas tənzimləyici və icraedici subyekt kimi çıxış edir. Onlar penitensiar müəssisələrdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri çərçivəsində kompleks tədbirlər həyata keçirirlər. Bu tədbirlər sosial müdafiə, məşğulluq, təhsil və hüquqi dəstək mexanizmlərini əhatə etməklə sistemli yanaşmanı təmin edir.

Cəza-icra hüququna dair ədəbiyyatda qeyd olunur ki, “xeyirxahlıq, əməksevərlik, ünsiyyətlik, mehribanlıq kimi xüsusiyyətlər uğurlu adaptasiya şansını artırır. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində olmaq insanlarda nevrozluq, özünə-qapanma, aqressivlik, özünə inamsızlıq kimi əks keyfiyyətlərin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Yalnız bu əks keyfiyyətləri dəf etdikdən sonra cəmiyyətə normal inteqrasiya etmək olar. Ona görə də CÇM-də psixoloqların və sosial işçilərin

fəaliyyəti belə mənfi keyfiyyətlərin formalaşmasının qarşısını almağa yönəlməlidir”³.

“Uğurlu sosial adaptasiyanın əsasını özünə və gələcəyə müsbət münasibət, inam təşkil edir, ona görə də cəza çəkərkən məhkumlarla psixoloji iş son dərəcə vacibdir. Nəticə olaraq insan özünə və güclü tərəflərinə inam qazanır, hədəflər qoymağı və onlara çatmağı öyrənir”⁴. Bu baxımdan cəza müddətində həyata keçirilən psixoloji iş yalnız davranışın korreksiyasına deyil, həm də şəxsin motivasiya sisteminin yenidən qurulmasına xidmət edir.

Bununla belə, sadalanan psixoloji və fərdi keyfiyyətlər mahiyyət etibarilə yalnız daxili faktorlarla məhdudlaşmır. Onların davamlılığı və sosial mühitdə möhkəmlənməsi həm də cəmiyyətin münasibətindən, sosial qəbul səviyyəsindən və reinteqrasiya imkanlarından birbaşa asılıdır. Məhz buna görə də sosial adaptasiya prosesi yalnız psixoloji müdaxilə ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda iqtisadi, sosial və institusional dəstəyi də əhatə edən kompleks yanaşma əsasında həyata keçirilməlidir.

Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, sosial adaptasiya tədbirləri müsbət və humanist yönümlü mexanizm kimi qəbul olunsada, bu institutun effektivliyi ilə bağlı kriminoloji ədəbiyyatda müəyyən tənqidi yanaşmalar da mövcuddur. Həmin yanaşmaların əsasını sosial adaptasiya proqramlarının

³ Селиверситова В.И., Уголовно-исполнительное право: Учебник, (2009).

⁴ Сулимова Алина Алексеевна, Социальная адаптация лиц, освободившихся из мест лишения свободы: барьеры и пути их преодоления, Научно-методический сборник «Социальная работа: теория, методы, практика», 45, (2012).

gözlənilən nəticəni verməməsi, xüsusilə də residiv cinayət-karlığın azaldılmasında yetərli effekt yaratmaması ilə bağlı fikirlər təşkil edir.

Lakin bu tənqidi mövqelər sosial adaptasiya institutunun ümumilikdə rədd edilməsi üçün əsas kimi çıxış etmir. Problemin mahiyyəti daha çox bu tədbirlərin mahiyyətə səmərəsiz olması ilə deyil, onların tətbiq mexanizmlərinin bütün hallarda sistemli və fərdiləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilməməsi ilə bağlıdır. Çünki, sosial müdaxilələrin effektivliyi onların standart deyil, fərd yönümlü və risk faktorlarına uyğunlaşdırılmış şəkildə tətbiqindən asılıdır.

Bu baxımdan sosial adaptasiya tədbirləri cinayətin törədilməsinə səbəb olan struktur və fərdi amillərin aradan qaldırılmasına xidmət etdiyi üçün, düzgün planlaşdırıldığı və elmi əsaslarla icra edildiyi hallarda onların müsbət nəticələr verməsi real olaraq əsaslandırıla bilər. Xüsusilə müdaxilə tədbirlərinin şəxsin risk səviyyəsinə və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması sosial adaptasiyanın effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Qeyd edilməlidir ki, sosial adaptasiya tədbirlərinin səmərəli təşkili yalnız hüquqi və sosial nəticələr baxımından deyil, həm də iqtisadi baxımdan dövlət üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, uğurlu reinteqrasiya proqramları təkrar məhkumluq hallarını azaltdığı üçün penitensiar sistemə və saxlanma xərclərinə yönələn dövlət vəsaitlərinin də optimallaşdırılmasına şərait yarada bilər.

Mövzunun mahiyyətindən də göründüyü kimi, sosial adaptasiya tədbirləri məhkum statusuna malik şəxslərə

yönelmiş kompleks sosial-hüquqi müdaxilə sistemidir. CM-nın 83.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət törətməyə görə məhkum edilmiş şəxs məhkəmənin ittiham hökmünün qanuni qüvvəyə mindiyi andan məhkumluğun götürüldüyü və ya ödənildiyi müddətədək məhkum hesab olunur. Bu hüquqi status həmin şəxsin sosial-hüquqi vəziyyətini müəyyən edən əsas institutlardan biri kimi çıxış edir.

Məhkumluğun hüquqi nəticələrinin aradan qaldırılması adətən şəxsin azadlığa buraxılmasından sonra müəyyən zaman intervalında baş verir. Təcrübə göstərir ki, məhz bu dövr, xüsusilə də azadlığa çıxıldıqdan sonrakı ilk mərhələlər şəxsin sosial adaptasiyası baxımından ən həssas və riskli dövrlərdən biri hesab olunur. Bu səbəbdən azadlığa buraxılmış şəxsin vəziyyətinin davamlı olaraq qiymətləndirilməsi, xüsusilə ilk üç ay ərzində sosial dəstək və monitorinq tədbirlərinin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Kitabın əvvəlində də qeyd edildiyi kimi, azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslərlə bağlı sosial adaptasiya tədbirlərinin effektivliyi iki əsas mərhələ üzrə formalaşır: penitensiar müəssisələrdə icra olunan cəza müddəti və azadlığa buraxıldıqdan sonrakı dövr.

Birinci mərhələ, yəni cəzanın icrası dövrü əsasən şəxsin davranışının korreksiyası, intizam və sosial bacarıqların formalaşdırılması, psixoloji reabilitasiya və risk faktorlarının azaldılması ilə bağlı tədbirləri əhatə edir. İkinci mərhələ isə azadlığa buraxıldıqdan sonrakı sosial inteqrasiya dövrünü əhatə edir. Bu mərhələdə həyata keçirilən tədbirlər şəxsin cəmiyyətə adaptasiyasını, əmək bazarına çıxışını, sosial əlaqə-

lərinin bərpasını və kriminogen mühitdən uzaqlaşdırılmasını təmin etməyə yönəlir.

Bu baxımdan sosial adaptasiya həm də mərhələli və fasiləsiz həyata keçirilən sosial reabilitasiya mexanizmi kimi çıxış edir. Onun effektivliyi isə həm penitensiar sistem daxilində görülən tədbirlərdən, həm də azadlıqdan sonrakı sosial dəstək mexanizmlərinin gücündən birbaşa asılıdır.

Başqa sözlə müasir kriminoloji yanaşmalara görə sosial adaptasiya “fasiləsiz” modeli çərçivəsində qiymətləndirilərək, yalnız azadlığa çıxıldıqdan sonra başlayan deyil, cəzanın icrası dövründən etibarən başlayıb azadlıqdan sonrakı mərhələyə qədər davam edən vahid və fasiləsiz reinteqrasiya prosesi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyata nəzər etdikdə, ümumiyyətlə keçmiş məhkumların sosial reabilitasiyasının əsas komponentlərinə aşağıdakıların aid edildiyi görünür⁵:

- düzgün sosial təlimatların seçilməsi bacarıqlarının mənimsənilməsi, məhkumlara, xüsusilə uzunmüddətli azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslərə aid olan sosial səriştələrin inkişafı, sosial bacarıqlarla, sosial təminatlarla və layiqli həyat səviyyəsi ilə tanışlıq;

- Sosial reabilitasiyaya cavabdeh olan dövlət və ictimai qurumlar məhkumun cəzasını çəkdikdən sonra ətrafı ilə (*ailə, dostlar, işgötürənlər və s. ilə*) əlaqə yaratması;

- azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş

⁵ А.А. Фомин, Реабилитация Осужденных В Механизме Обеспечения Их Права На Достойное Существование После Отбывания Наказания, Всероссийский криминологический журнал, 270 (2020).

şəxslərin əksəriyyətinin azadlığa çıxdıqdan sonra layiqli həyat sürməsi üçün zəruri olan maddi imkanlara malik olmadığı və potensial olaraq aztəminatlı qrupa aid olduğu üçün azadlığa buraxılmış şəxslərin işində və gündəlik həyatında ünvanlı yardımın göstərilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- məhkumun sənədlərinin, o cümlədən onun təhsilini, peşə ixtisasını təsdiq edən, habelə pensiya və ya digər sosial müavinət almaq hüququnu təsdiq edən sənədlərin təhlili;

- məhkumun ağlabatan, zəruri həyat şəraitini təmin edəcək ehtiyacları haqqında təsəvvürlərinin formalaşdırılması, bütövlükdə onun sosial mədəniyyətinin yüksəldilməsi.

Ümumilikdə qeyd edilənlər göstərir ki, sosial adaptasiya prosesi çoxşaxəli və kompleks xarakter daşıyır. Bu proses yalnız hüquqi və ya psixoloji müdaxilə ilə məhdudlaşmır, əksinə sosial, iqtisadi, tibbi və hüquqi sahələrin qarşılıqlı inteqrasiyası nəticəsində həyata keçirilir. Müasir kriminoloji yanaşmalar da bu modeli təsdiq edərək sosial reinteqrasiyanı multidissiplinar fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirir⁶.

Beləliklə, məhkumların sosial adaptasiyası dedikdə, cəza-çəkmə müəssisəsində olan və ya cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə onların itirilmiş və ya zəifləmiş sosial, məişət, ailə və əmək əlaqələrinin bərpasına, habelə zəruri sosial bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönələn sosial-iqtisadi, hüquqi,

⁶ Handbook on the Reduction of Recidivism and Effective Reintegration of Offenders. Vienna: United Nations, 2018.

pedaqoji və sosial-psixoloji tədbirlər sistemi başa düşülür. Bu tədbirlərin əsas məqsədi şəxsin normal həyat şəraitinə qayıtmasına kömək etmək, təkrar cinayət törətməsi riskini azaltmaq, cəmiyyətin təhlükəsizliyini gücləndirmək və onun hüquqauyğun həyat tərzinə davamlı şəkildə integrasiyasını təmin etməkdir.

Bu sahədə qəbul edilmiş 31 may 2007-ci il tarixli “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” AR qanunun 1.0.3-cü maddəsinə görə penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası dedikdə, *penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial mühitə uyğunlaşdırılması, hüquq və azadlıqlarının, qanuni mənafelərinin qorunması, bu şəxslər tərəfindən törədilə biləcək yeni cinayətlərin və onlara təsir göstərə biləcək kriminogen amillərin qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilən hüquqi, iqtisadi, təşkilati və sosial-psixoloji tədbirlər sistemi başa düşülür*⁷.

Qanunun məzmunundan da görünür ki, sosial adaptasiya yalnız azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkmiş şəxslərə sosial yardım göstərilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu institut daha geniş məqsədlərə xidmət edir və özündə şəxsin cəmiyyətə yenidən integrasiyasını, hüquqlarının müdafiəsini, faydalı sosial əlaqələrinin bərpasını, məşğulluğunun təmin edilməsini, yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasını və nəticə etibarilə təkrar cinayət törətməsi riskinin azaldılmasını ehtiva edir. Bu

⁷ “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1.0.3 (2007).

baxımdan sosial adaptasiya həm fərdin maraqlarına, həm də cəmiyyətin təhlükəsizliyinə xidmət edən mühüm sosial-hüquqi mexanizm kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, adı çəkilən qanun penitensiar müəssisələrdən azad edilmiş şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsini, onların uğurlu sosial adaptasiyasına şərait yaradılmasını, residiv cinayətkarlığın qarşısının alınmasını, əmək və məişət problemlərinin həllinə köməklik göstərilməsini, habelə itirilmiş sosial əlaqələrin və ictimai münasibətlərin bərpasını dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən etmişdir.

Məhkumların sosial adaptasiyası ilə bağlı müddəalar yalnız milli qanunvericilikdə deyil, beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, “Avropa Penitensiar qaydaları”nın “məkhum olunmuş məhbusların azad edilməsi” adlanan 107-ci maddəsinə əsasən, azad edilməmişdən əvvəl cəza çəkən şəxslərə, penitensiar müəssisədən cəmiyyətdə qanuna itaətli yaşayışa keçməyə imkan verən müxtəlif üsullar və xüsusi proqramlar vasitəsilə köməklik göstərilməli, uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş cəza çəkən şəxslərin azad həyata tədricən qayıtmaları üçün tədbirlər görülməlidir. Penitensiar müəssisələr azad olunmuş məhbuslara nəzarəti həyata keçirən, onların cəmiyyətə, xüsusilə ailə həyatına və əməyə qayıtmasına dəstək verən sosial xidmətlərlə və təşkilatlarla sıx əlaqədə işləməlidirlər. Belə sosial xidmət və təşkilatların nümayəndələrinə məhbusların azadlığa hazırlaşmasına kömək göstərmələri və azad edilmişlərlə iş proqramı hazırlamaq məqsədilə penitensiar müəssisələrə daxil olmaq və cəza

çəkən şəxslərlə görüşmək üçün hər bir imkan verilməlidir⁸.

“BMT-nin məhbuslarla rəftarın minimal standart qaydaları”nın sosial münasibətlər və həbsdən sonrakı monitoring” adlanan 79, 80 və 81-ci maddələrinə əsasən, məhkumla onun ailəsi arasında münasibətlərin məhkumun və onun ailəsinin mənafeyinə uyğun olaraq saxlanmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirilməli, cəzasını çəkməyə başladığı andan etibarən özünün azadlığa çıxdıqda yönələcəyi həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına həvəsləndirilməli, yaşayış və məşğulluğuna diqqət göstərilməlidir⁹.

Tarixi təcrübəyə nəzər saldıqda da məhkumların cəmiyyətə uyğunlaşdırılması istiqamətində müxtəlif tədbirlərin həyata keçirildiyi müşahidə olunur. Həmin tədbirlər bir çox hallarda “sosial adaptasiya” termini altında həyata keçirilməsə də, mahiyyət etibarilə azad edilmiş şəxslərin sosial reinteqrasiyasına xidmət etmişdir. Bu baxımdan 1920–1930-cu illərdə azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkmiş şəxslər arasında yoxsulluğun qarşısının alınması sahəsində sovet təcrübəsi diqqəti cəlb edir.

Belə ki, məhkumlar arasında yoxsulluqla mübarizə üzrə dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri RSFSR İslah-Əmək Məcəlləsinin X bölməsində (Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 16 oktyabr 1924-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir) ətraflı müəyyən edilmişdir - aztəminatlı məhkum-

⁸ Avropa Penitensiar Qaydaları, <http://www.justice.gov.az/categories/103>

⁹ Məhpuslara Muameleye Dair Birləşmiş Milleter Asgari Standart Kuralları, <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/nelson-mandela-kurallari-mahpuslara-muameleye-dair-birlesmis-milletler-asgari-standart-kurallari-turkce.pdf>

lara sosial yardım; daimi yaşayış yerinə qayıtdıqdan sonra onlara lazımı dəstəyin göstərilməsi; keçmiş məhkumların güzəştli şərtlərlə müvəqqəti yaşayış yeri ilə təmin edilməsi; iş alətlərinin və zəruri məişət əşyalarının alınması üçün kreditlərin verilməsi; islah-əmək müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərin işlə təmin edilməsi; onların peşə və təhsilinin inkişafı¹⁰.

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərir ki, məhkumların sosial adaptasiyası cəzanın məqsədlərinin davamı və tamamlayıcı mərhələsi kimi çıxış edən kompleks sosial-hüquqi institutdur. Bu institut yalnız azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə uyğunlaşdırılmasını deyil, həm də onların hüquqa uyğun davranış modelinə keçidini, sosial əlaqələrinin bərpasını və təkrar cinayət riskinin azaldılmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Nəticə etibarilə sosial adaptasiya həm fərdin islahına, həm də cəmiyyətin təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə xidmət edən zəruri mexanizm kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəticə etibarilə, məhkumların sosial adaptasiyası penitensiar siyasətin yalnız humanist elementi deyil, eyni zamanda cinayətkarlığın azaldılmasına xidmət edən strateji sosial-hüquqi mexanizm kimi çıxış edir. Bu institutun effektivliyi isə cəza müddətində həyata keçirilən reabilitasiya tədbirləri ilə azadlıqdan sonrakı sosial dəstək sisteminin vəhdətindən asılıdır. Müasir kriminoloji yanaşmalar göstərir ki, sosial adaptasiya prosesinin davamlılığı təmin edilmədiyi hallarda

¹⁰ А.А. Фомин, Реабилитация Осужденных В Механизме Обеспечения Их Права На Достойное Существование После Отбывания Наказания, Всероссийский криминологический журнал, 271 (2020).

cəzanın islah funksiyası tam reallaşmır və residiv cinayətkarlıq riski yüksəlir. Buna görə də sosial adaptasiya yalnız hüquqi öhdəlik kimi deyil, həm də sosial dövlət prinsipinin praktiki ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

1.2. Məhkumların reabilitasiyasının anlayışı və əhəmiyyəti

Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə integrasiyasının təmin olunmasında “sosial adaptasiya” və “reabilitasiya” mühüm vasitələr kimi çıxış edir və ədəbiyyatda bu iki anlayış bir-biri ilə əlaqəli olsa da, eyni məzmun kəsb etmir. Sosial adaptasiya daha geniş sosial-psixoloji proses olaraq şəxsin dəyişən sosial mühitə uyğunlaşmasını, yeni sosial rolları mənimsəməsini, mövcud sosial əlaqələrini bərpa etməsini və cəmiyyətin normal həyat fəaliyyətinə integrasiyasını əhatə edir.

Reabilitasiya isə daha çox fərdin pozulmuş və ya zəifləmiş funksional imkanlarının bərpasına xidmət edən kompleks tədbirlər sistemi kimi çıxış edir. Bu anlayış yalnız əmək qabiliyyətinin bərpası ilə məhdudlaşmır, həm də şəxsin fiziki sağlamlığının, psixoloji vəziyyətinin, sosial bacarıqlarının və peşə vərdişlərinin yenidən formalaşdırılmasını ehtiva edir. Bu baxımdan reabilitasiya sosial adaptasiya prosesini dəstəkləyən və onun effektivliyini artıran funksional mexanizm kimi qiymətləndirilə bilər.

Reabilitasiya latın sözü olub "habilis" - bacarıq, “rehabilis” bərpa edilən bacarıq anlamına gəlir. Tarixi baxımdan yanaşsaq, tibbdən əvvəl ilk dəfə olaraq reabilitasiya anlayışı məhz hüquqi termin kimi orta əsrlərdə fransız hüquqşünas Bleynianus tərəfindən istifadə edilib¹¹.

¹¹ Günel Nağdəliyeva, Reabilitasiya anlayışı, təşəkkülü və inkişafı (2017), https://elibrary.az/docs/jurnal/jm2017_773.pdf (son baxış iyun 15, 2024).

Reabilitasiya anlayışının nəzəri mahiyyətinin müəyyən edilməsi ilə yanaşı, onun penitensiar sistemdə hüquqi və institusional əsaslarının təhlili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. AR Ədliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının “31” oktyabr 2019-cu il tarixli “21-N” nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş, “Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar xidməti haqqında” əsasnamənin penitensiar xidmətin fəaliyyət istiqamətləri və penitensiar xidmətin vəzifələri adlanan maddələrinə əsasən penitensiar müəssisələrdə cəza çəkən şəxslərin *reabilitasiyasına* və sosial adaptasiyasına köməklik göstərmək penitensiar xidmətin əsas istiqamət və vəsifəsi hesab edilir.

AR Cəzaların İcrası Məcəlləsinin “probasiya nəzarəti” adlanan 15-1.1 maddəsinə əsasən, probasiya nəzarətini həyata keçirən icra məmurlarının probasiya nəzarəti tətbiq edilən məhkumları islah etmək, sosial adaptasiya və *reabilitasiyasına yönəlmiş tədbirləri həyata keçirmək vəzifəsi vardır.*

“BMT-nin məhbuslarla rəftarın minimal standart qaydalar”nın 25-ci maddəsinə əsasən hər bir CÇM-də məhkumların fiziki və psixi sağlamlığının qiymətləndirilməsi, inkişafı, qorunması və yaxşılaşdırılması, xüsusilə sağlamlıq problemləri və ya onların *reabilitasiyasına mane olan xüsusi sağlamlıq ehtiyacları olan məhbuslarla bağlı vəzifəsi olan səhiyyə xidməti fəaliyyət göstərməlidir.*

Məhkumların reabilitasiyası onların gələcəkdə cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu proses yalnız fərdin sağlamlıq vəziyyətinin bərpası ilə məhdudlaşmayaraq, onun sosial fəaliyyətə qayıtması üçün zəruri olan funksional və psixososial imkanların yenidən for-

malaşdırılmasını da əhatə edir. Belə ki, iş qabiliyyətinin bərpa edilməsi, xroniki və ya kəskin xəstəliklərin müalicəsi, psixi və davranış pozuntularının korreksiyası, eləcə də xarici görünüşdə və ya fiziki vəziyyətdə mövcud olan qüsurların aradan qaldırılması kimi tədbirlər məhkumların sosial mühitdə qəbul olunmasına və sosial damğalanmanın azalmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, bu cür müdaxilələr onların əmək bazarına çıxış imkanlarını genişləndirir və işəgötürənlər tərəfindən qəbul edilmə ehtimalını artırır. Bu isə həm fərdin sosial rifahına, həm də residiv cinayətkarlığın azaldılmasına müsbət təsir göstərə bilər.

Reabilitasiya prosesinin mahiyyəti onun mərhələli və kompleks xarakter daşımada özünü göstərir. Reabilitasiya prosesi, onun forma və metodu hər bir mərhələdən asılı olaraq dəyişir; məsələn, əgər sağlamlıq imkanları məhdud olan hər hansı şəxslə reabilitasiya işi aparılırsa, ilk mərhələdə məqsəd mövcud məhdudiyyətin, əlilliyin profilaktikası, aradan qaldırılmasıdır ki, bu məhz tibbi reabilitasiyadır. Artıq ikinci mərhələdə fərdlə aparılan psixoloji reabilitasiya nəticəsində onun psixoloji vəziyyəti stabilləşdirilir, mövcud gərginliklər aradan qaldırılır. Üçüncü mərhələdə reabilitasiya yanaşma dəyişir, fərdin maraq dairəsinə uyğun əmək qabiliyyətinin aşkarlanması istiqamətində işlər aparılır ki, bu da məhz peşə reabilitasiyasının üzərinə düşür¹².

Reabilitasiyanın həyata keçirilməsi zamanı kriminoloji yanaşmanın əsas metodoloji baza kimi qəbul edilməsi xüsusi

¹² Günel Nağdəliyeva, Reabilitasiya anlayışı, təşəkkülü və inkişafı (2017), https://elibrary.az/docs/jurnal/jm2017_773.pdf (son baxış iyun 15, 2024)

əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma cinayət davranışının yalnız nəticəsini deyil, həm də onun formalaşmasına səbəb olan sosial, psixoloji və bioloji amillərin kompleks şəkildə təhlilini tələb edir.

Bu kontekstdə şəxsin cinayət törətməsinə səbəb olan amillərin müəyyən edilməsi reabilitasiya strategiyasının düzgün qurulması üçün əsas mərhələ hesab olunur. Əgər cinayət davranışının əsas səbəbi narkotik vasitələrdən istifadə, alkoqol asılılığı və ya digər psixoaktiv maddələrə bağlılıqdırsa, bu zaman tibbi və psixoloji reabilitasiya tədbirlərinə üstünlük verilməsi zəruridir. Eyni zamanda, impuls nəzarətinin zəifliyi, aqressiv davranış nümunələri və ya emosional dayanıqsızlıq kimi psixoloji faktorlar mövcud olduqda, psixoloji korreksiya proqramlarının tətbiqi daha effektiv nəticə verə bilər.

Bundan əlavə, sosial mühitin neqativ təsiri, işsizlik, təhsil və peşə bacarıqlarının olmaması kimi struktur amillər cinayət davranışında mühüm rol oynayır, bu halda peşə reabilitasiyası ön plana çıxır. Bu yanaşma reabilitasiya prosesinin yalnız simptomatik deyil, həm də səbəb yönümlü xarakter daşmasını təmin edir.

Həmçinin, reabilitasiyanın həyata keçirilməsi, təşkili və planlaşdırılması zamanı məsələyə mərhələlər üzrə baxılmalıdır. Dəqiq ifadə olunarsa, reabilitasiyanın təşkili zamanı iki mərhələ diqqətə alınmalıdır: cəza çəkməkdən azad olunmazdan əvvəl həyata keçirilən reabilitasyon xarakterli tədbirlər və cəza çəkməkdən azad edildikdən sonra tətbiq edilən tədbirlər.

Beləliklə, reabilitasiyanın əsas məqsədi bu və ya digər şəxsin malik olduğu mövcud fiziki və ya psixoloji məhdud-

diyyəti aradan qaldırmaq, bərpası mümkünsüz məhdudiyyətlər nəticəsində yaranan mənfi təsirləri minimum həddə çatdırmaq, *penitensiar müəssisələrdən azad edilən şəxslərin cəmiyyətə sağlam adaptasiyası tədbirlərini həyata keçirmək*, fiziki imkanları daxilində onları əməyə cəlb etməklə istedadını üzə çıxarmaqdır¹³.

Ən müxtəlif səbəblərdən həyatı çətinliklərlə üzləşmiş və müstəqil qərar vermə qabiliyyətini itirmiş şəxsin mövcud vəziyyətdən çıxarılması, onun yenidən sosial həyata adaptə olunması üçün mühüm bir vasitə kimi məhz reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi, tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan reabilitasiya dolğun və öz təsdiqini tapmış məzmunu malik bir neçə növü özündə birləşdirir¹⁴:

a) orqanizmin hər hansı bir orqan və ya sisteminin itirilmiş funksiyasının, habelə müvəqqəti itirilmiş əmək qabiliyyətinin bərpasını təmin edən tibbi reabilitasiya (*kimyəvi terapiya, fizioterapiya, işıq terapiyası, fototerapiya, maqnit terapiyası, su terapiyası və s.*);

b) psixoloji travma almış fərdin mövcud vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, özünüdərk və itirilmiş şəxsi keyfiyyətlərin bərpası, habelə fiziki imkanları məhdud şəxslərin sosiallaşması, bu və ya digər səbəbdən cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəxslərin yenidən cəmiyyətə sağlam adaptasiyasına xidmət edən sosial-psixoloji reabilitasiya (*psixopedaqoji diaqnos-*

¹³ Günel Nağdəliyeva, Reabilitasiya anlayışı, təşəkkülü və inkişafı (2017), https://elibrary.az/docs/jurnal/jm2017_773.pdf (son baxış iyun 15, 2024)

¹⁴ Физическая реабилитация (2013), https://academia-moscow.ru/ftp_share/_books/fragments/fragment_21636.pdf. (son baxış iyun 15, 2024).

tika, psixo-pedaqoji korreksiya və s.);

c) psixoloji aspektdən reabilitasiya pasiyentin psixoloji vəziyyətinin korreksiyasına yönəldilməklə onda müalicə ilə bağlı hər hansı fikrinin formalaşdırılması, həkim məsləhətləri, habelə reabilitasiyanın qarşıya qoyduğu mühüm tədbirlərə əməl edilməsi məsələlərini birləşdirir;

d) əlilliyi olan şəxslərdə əmək qabiliyyətinin aşkara çıxarılması, habelə fərdin fiziki imkanlarına uyğun peşəyə təyinatının xidmət edən peşə reabilitasiyası;

e) özünütəkmilləşdirmə, özünütəhsil və özünütərbiyə kimi mühüm amillərin bərpasında pedaqoji yanaşmanı təmin edən sosial-pedaqoji reabilitasiya (*uşaqlara özünəxidmət və təmizlik bacarığının öyrədilməsi, evdə və ictimai yerlərdə davranış qaydaları və s.*);

Pasiyentlərin müalicəsinin effektivliyi onların müalicə prosesinə aktiv razılığı və daxili motivasiyası ilə birbaşa bağlı olduğu kimi, məhkumların reabilitasiyası da onların şəxsi iştirakçılığı və könüllü razılığı olmadan tam nəticə verə bilməz. Bu səbəbdən reabilitasiya tədbirlərinin səmərəliliyi yalnız institusional müdaxilələrlə deyil, həm də fərdin həmin prosesə daxili ehtiyacı dərk etməsi və dəyişiklik istəyinin formalaşması ilə təmin olunur.

Məhkumlar reabilitasiya proqramlarının məqsədini başa düşməli, bu tədbirlərin onların gələcək sosial həyatına müsbət təsir göstərəcəyini dərk etməli və prosesə könüllü şəkildə cəlb olunmağa təşviq edilməlidirlər. Bu yanaşma onların həm davranış dəyişikliklərinə daha açıq olmasına, həm də əldə

edilən nəticələrin davamlılığına şərait yaradır.

Bu çərçivədə müxtəlif istiqamətli müdaxilələr mühüm rol oynayır. Belə ki, sağlamlıq problemlərinin müalicəsi, alkoqol və narkotik asılılığından çıxışa yönəlmiş proqramlar, fiziki aktivliyin artırılması məqsədilə idman məşqlərinə cəlb olunma, eləcə də psixoloji dəstək və müşayiət xidmətlərinin göstərilməsi reabilitasiyanın əsas komponentləri kimi çıxış edir. Bu tədbirlər yalnız tibbi və psixoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına deyil, eyni zamanda şəxsin özünəinamının bərpa-sına və sosial adaptasiya imkanlarının genişlənməsinə xidmət edir.

Hər halda məhkumların sosial adaptasiya prosesinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri onların fiziki sağlamlıq vəziyyəti və xarici görünüşüdür. Bu faktorlar yalnız tibbi göstərici kimi deyil, eyni zamanda şəxsin özünəinamı, sosial münasibətləri və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunma səviyyəsi baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Fiziki sağlamlıqda və ya xarici görünüşdə mövcud olan müəyyən qüsurlar bəzi hallarda şəxslərdə depressiv vəziyyətin, özünəqapanmanın və sosial izolyasiyanın yaranmasına səbəb ola bilər ki, bu da onların adaptasiya imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bu baxımdan, idman və fiziki aktivlik proqramlarının tətbiqi məhkumların həm somatik, həm də psixoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Müntəzəm fiziki fəaliyyət yalnız sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə deyil, həm də emosional tarazlığın bərpasına və stressin azaldılmasına xidmət edir.

Məhkumların reabilitasiyasına kömək edəcək ən mühüm

tədbirlərdən biri psixoloji, psixatrik problemlərin aradan qaldırılması üçün tətbiq edilən tədbirlərdir. Psixoloji problemlərin ən yüksək səviyyədə rastlandığı şəxslər CÇM-də olan şəxslərdir. *Təxminən hər yeddi məhbusdan birində psixi xəstəliklər və ya dərin depressiya, kişi məhbusların təxminən yarısında və qadın məhbusların hər beş nəfərindən birində antisosial şəxsiyyət pozuntusu var*¹⁵.

Qeyd edilməlidir ki, psixoloji pozuntular cəzaçəkmə müəssisələrində təhlükəsizlik və sabitlik mühitinə birbaşa təsir göstərən mühüm risk amillərindən biridir. Belə vəziyyətlərdə intihar halları, özünəxəsarət meylləri, habelə digər məhkumlara və ya əməkdaşlara qarşı zorakılıq davranışlarının baş verməsi ehtimalı artır. Bu isə penitensiar sistemdə idarəetmə çətinliklərini gücləndirməklə yanaşı, ümumi təhlükəsizlik rejiminin pozulmasına da səbəb ola bilər.

Digər tərəfdən, adekvat psixoloji müdaxilə və reabilitasiya tədbirləri aparılmadan azadlığa buraxılan şəxslərdə psixi və davranış problemlərinin davam etməsi onların sosial adaptasiya imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir. Nəticə etibarilə, belə şəxslərdə təkrar cinayət törətmə riski yüksəlir, ailə və sosial münasibətlərdə ciddi pozuntular yaranır, həmçinin məşğulluq və sosial xidmət sistemlərinə integrasiya imkanları məhdudlaşır. Bu isə ümumilikdə həm fərdin, həm də cəmiyyətin sosial təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir.

Bütün bunları nəzərə alaraq həkim qrupları xüsusi olaraq CÇM-də olan şəxslərin psixoloji sağlamlığına diqqət etməli,

¹⁵ Andres Lehtmetts və Jörg Pont, Həbsxanada səhiyyə və tibb etikası, 25 (2017)

əməkdaşlar cəza çəkən şəxslərin psixologiyasına mənfi təsir edəcək bütün hərəkətlərdən çəkinməlidir. *Antisozial şəxsiyyət pozuntuları olan insanlarla işləyən əməkdaşlar bilməlidirlər ki, həmin insanları müalicəyə cəlb edərkən və müalicəni davam edərkən, onlarla cəzalandırma tərzində davranmaq-dansa, həmin şəxslərə pozitiv və təltifedici münasibət göstərdikdə uğurlu nəticələrin əldə olunması ehtimalı daha böyük olur.* Əməkdaşlar ümid və nikbinlik atmosferində olan və sağalmağın mümkün, əlçatan olduğunu izah edən müalicə üsullarını araşdırmalıdırlar. Onlar etimada əsaslanan münasibətlər qurmalı, açıq, fəal və qərəzsiz tərzdə işləməli, etibarlı olmalıdırlar. Bu cür şəxslərlə işləyən əməkdaşlara lazımı təlimlər keçilməli, dəstək verilməli və mümkün olarsa, işlədikləri bölmədən kənar qurumlar tərəfindən onlara nəzarət olunmalıdır¹⁶.

Nəticə etibarilə, məhkumların reabilitasiyası penitensiar sistemdə həyata keçirilən sosial-hüquqi müdaxilələrin mərkəzi elementlərindən biri kimi çıxış edir və onların cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasının təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Aparılan təhlil göstərir ki, reabilitasiya yalnız tibbi və ya psixoloji bərpa ilə məhdudlaşmayan, eyni zamanda sosial, peşə və davranış səviyyələrini əhatə edən kompleks və mərhələli bir prosesdir. Bu prosesin effektivliyi isə onun fərdiləşdirilmiş şəkildə, kriminoloji yanaşmaya əsaslanmaqla və şəxsin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılaraq həyata keçirilməsindən birbaşa asılıdır.

Eyni zamanda, reabilitasiyanın uğuru yalnız institusional

¹⁶ Andres Lehtmets və Jörg Pont, Həbsxanada səhiyyə və tibb etikası, 44 (2017).

tədbirlərlə deyil, məhkumun daxili motivasiyası, sosial dəstək mühiti və cəmiyyətin qəbuledici münasibəti ilə də sıx bağlıdır. Beləliklə, reabilitasiya cəza məqsədlərinin davamı kimi çıxış edərək, residiv cinayətkarlığın azaldılmasına, sosial adaptasiya prosesinin gücləndirilməsinə və ümumilikdə ictimai təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edən fundamental mexanizm kimi qiymətləndirilməlidir.

1.3. Məhkumların sosial adaptasiyası haqqında aktlar

Məhkumların sosial adaptasiyasının effektiv şəkildə həyata keçirilməsi yalnız sosial, psixoloji və təşkilati tədbirlərin tətbiqi ilə deyil, eyni zamanda həmin fəaliyyətin müvafiq hüquqi baza ilə təmin olunması ilə mümkündür. Sosial adaptasiya sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin məqsədi, məzmunu, subyektləri, tətbiq mexanizmləri və məsuliyyət çərçivəsi qanunvericilikdə dəqiq müəyyən edilmədikdə bu fəaliyyət sistemli və davamlı xarakter daşıya bilməz. Bu baxımdan məhkumların sosial adaptasiyası sahəsində hüquqi tənzimləmə həmin fəaliyyətin əsas təşkilati-hüquqi təminatı kimi çıxış edir.

Məhkumların sosial adaptasiyasını tənzimləyən normativ-hüquqi baza kompleks xarakter daşıyır. Bunun əsas səbəbi sosial adaptasiya prosesinin yalnız cəzaçəkmə müddətindən sonrakı dövrü deyil, şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsindən başlayaraq cəzanın icrası və azadlığa buraxıldıqdan sonrakı mərhələləri də əhatə etməsidir. Buna görə də məhkumların cəmiyyətə reinteqrasiyasına təsir göstərən hüquqi normalar yalnız sosial adaptasiya ilə bağlı xüsusi qanunvericilik aktlarında deyil, həm də cinayət, cəzaların icrası, probasiya, məşğulluq, sosial müdafiə və digər sahələri tənzimləyən ümumi normativ-hüquqi aktlarda öz əksini tapır.

Bu baxımdan məhkumların sosial adaptasiyasının hüquqi əsaslarını şərti olaraq iki qrupa ayırmaq mümkündür: birinci qrupa sosial adaptasiya münasibətlərini birbaşa tənzimləyən xüsusi normativ-hüquqi aktlar, ikinci qrupa isə həmin prosesə

dolayı təsir göstərən ümumi xarakterli normativ-hüquqi aktlar daxildir. Məhkumların cəmiyyətə inteqrasiyasına təsir edən ümumi hüquqi normaların mühüm hissəsi Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində və Cəzaların İcrası Məcəlləsində təsbit edilmişdir.

AR Cinayət Məcəlləsində sosial adaptasiya məsələləri birbaşa normativ olaraq təsbit edilməsə də, məhkumların cəmiyyətə inteqrasiyasına dolayı təsir göstərən mühüm hüquqi mexanizmləri özündə ehtiva edir. Bu təsir xüsusilə cəzanın təyin edilməsi mərhələsində daha aydın şəkildə müşahidə olunur. Belə ki, məhkəmələr tərəfindən cəzanın fərdiləşdirilməsi zamanı təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti, törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, cinayətin motivi və şəraiti, eləcə də cəzanın məqsədləri nəzərə alınır.

Cəzanın məqsədləri sırasında yalnız cəzalandırma deyil, həm də məhkumun islah olunması və onun yenidən cəmiyyətə təhlükəsiz şəkildə inteqrasiyasının təmin edilməsi xüsusi yer tutur. Bu baxımdan CM-də nəzərdə tutulmuş şərti məhkum etmə, cəzanın daha yüngül növü ilə əvəz edilməsi, habelə azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı alternativ sanksiyaların tətbiqi kimi mexanizmlər sosial adaptasiya prosesinə dolayı təsir vasitələri kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, bu institutlar məhkəmələrə fərdi yanaşma imkanı yaratmaqla, hər bir konkret iş üzrə cəzanın tək cə repressiv xarakter daşımamasını, eyni zamanda islah və reinteqrasiya məqsədinə xidmət etməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsində (AR CİM) sosial adaptasiya məsələlərinə həm birbaşa,

həm də dolayı normativ təsir mexanizmləri nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, cəzanın icrası və çəkilməsi qaydalarını müəyyən edən ümumi müddəalar məhkumların penitensiar dövr ərzində davranışının formalaşmasına, islah prosesinin təşkilinə və nəticə etibarilə onların azadlığa çıxdıqdan sonra cəmiyyətə inteqrasiya imkanlarına dolayı şəkildə təsir göstərir. Bu təsir cəzanın icrası rejiminin humanist prinsiplərə əsaslanması, tərbiyəvi və islahedici tədbirlərin tətbiqi, həmçinin məhkumların əmək, təhsil və sosial fəaliyyətə cəlb olunması vasitəsilə həyata keçirilir.

Bununla yanaşı, AR CİM-də sosial adaptasiya institutu xüsusi normativ qaydalarla birbaşa şəkildə də tənzimlənmişdir. Xüsusilə “Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası, onlara yardım göstərilməsi və nəzarət edilməsi” adlı 20-ci fəsil bu sahədə hüquqi mexanizmləri sistemli şəkildə müəyyən edir. Həmin fəsildə azad edilmiş şəxslərə sosial yardımın göstərilməsi, onların hüquqi statu-sunun qorunması, məşğulluğa çıxış imkanlarının dəstəklənməsi və reinteqrasiya prosesinin təşkilinə dair əsas prinsiplər təsbit olunur.

Bütün bunlara baxmayaraq, müasir penitensiar siyasətdə humanist yanaşmanın güclənməsi və cəzanın məqsədlərinin yalnız cəzalandırma ilə məhdudlaşmayaraq, məhkumun islahı və cəmiyyətə reinteqrasiyasını da əhatə etməsi xüsusi normativ-hüquqi tənzimləmənin zəruriliyini artırmışdır. Bu baxımdan məhkumların sosial adaptasiyasını kompleks şəkildə tənzimləyən ayrıca qanunvericilik aktının mövcudluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında bu ehtiyac nəzərə alınaraq 31 may 2007-ci il tarixində “*Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında*” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin qanun birbaşa olaraq azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə uyğunlaşması, onların sosial müdafiəsi və reinteqrasiya prosesinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Qanun 17 maddədən ibarət olmaqla sosial adaptasiya sahəsində dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini, yardım tədbirlərinin istiqamətlərini, azad edilmiş şəxslərin hüquq və vəzifələrini, eləcə də bu prosesdə iştirak edən subyektlər arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərini tənzimləyir. Beləliklə, bu normativ akt penitensiar sistemdən azad olunmuş şəxslərin sosial həyata adaptasiyasının hüquqi bazasını formalaşdıran əsas sənədlərdən biri kimi çıxış edir.

Qanunun əhatə dairəsinə müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş və ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər aid edilir. Bu Qanun xüsusi olaraq cəza çəkməkdən azad edilmiş və sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan AR vətəndaşlarına, AR-da daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə, habelə digər dövlətlərin penitensiar müəssisələrində cəza çəkməkdən azad edildikdən sonra üç ay müddətində AR-a daimi yaşamaq üçün qayıtmış AR vətəndaşlarına şamil olunur.

Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası üzrə tədbirləri öz səlahiyyətləri daxilində AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi həyata keçirir və bu sahədə fəaliyyəti əlaqələndirir. Bundan əlavə sosial adaptasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsində bələdiyyələr, fiziki şəxslər,

mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatları könüllülük əsasında iştirak edə bilirlər.

Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının qorunması üzrə komissiyalar, dövlət təhsil və tibb müəssisələri, məşğulluq xidməti orqanları, habelə digər müəssisə və təşkilatlar cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası ilə bağlı adı çəkilən qanunun və digər qanunvericilik aktlarının tələblərini yerinə yetirməyə borcludurlar.

Məhkumların sosial adaptasiyasını təmin etmək məqsədilə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Həmin tədbirlərin sistemi müvafiq qanunda öz əksini tapmışdır. Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxsləri qeydiyyatla almaq, onlarla hazırlıq işlərini aparmaq ünvanlılıq prinsipinə uyğun olaraq məhkumların cəmiyyətə integrasiyasını təmin etmək məqsədilə ediləcək tədbirlərdən biridir.

AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi penitensiar müəssisələrin müdiriyyəti ilə birlikdə ayda bir dəfədən az olmayaraq sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan cəza çəkməkdən azad ediləcək şəxsləri müəyyən edir və bu şəxsləri onların razılığı ilə qeydiyyatla götürür. *Qeydiyyatla götürülmüş şəxslərə onların hüquq və azadlıqları, sosial adaptasiya tədbirlərinin məzmunu və həyata keçirilməsi qaydası izah olunur.*

Həmin müddət ərzində qeydiyyatla alınmaq istəməyən məhkumlara gələcəkdə yenidən qeydiyyatla alınmaq imkanı verilir. Belə ki, penitensiar müəssisələrdə sosial adaptasiya məqsədilə qeydiyyatla götürülməmiş şəxslər, habelə digər dövlətlərdə cəza çəkməkdən azad edilmiş və AR-a daimi yaşa-

mağa qayıtmış AR vətəndaşları üç ay ərzində ərizələrinə əsasən AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən qeydiyyata alınırlar.

“Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən sosial adaptasiya müddəti bir il hesab edilir. Müstəsna hallarda Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin qərarı əsasında bu müddət daha bir ilədək uzadıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərkəzlərin formalaşdırılması məhkumların cəmiyyətə inteqrasiya olunması üçün önəmli addım hesab edilə bilər.

Bundan əlavə “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 6-cı maddəsinə əsasən məhkumların sosial adaptasiyasını təşkil etmək məqsədilə təmin edilməli olan tədbirlərə aşağıdakılar aid edilir:

- cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxsləri qeydiyyata almaq, onlarla hazırlıq işlərini aparmaq;
- sosial adaptasiya mərkəzləri yaratmaq;
- daimi yaşayış sahəsi olmayan şəxsləri müvəqqəti yaşayış yeri ilə təmin etmək;
- cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin peşə hazırlığı işinin təşkili, onların işlə, tibbi və sosial yardımla təmin edilməsi sahəsində müvafiq tədbirləri həyata keçirmək;
- təhsil almalarına şərait yaratmaq;
- şəxsiyyətini təsdiq edən və digər lazımi sənədlərlə təmin etmək;
- cəza çəkməkdən azad edilmiş və sosial adaptasiyaya

ehtiyacı olan şəxslərə birdəfəlik pul müavinəti vermək;

- cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə hüquqi, psixoloji və informasiya yardımı göstərmək aiddir.

Qeyd edilənlərin qarşılığında cəza çəkməkdən azad olunmuş şəxslər AR qanunvericiliyi ilə vətəndaşlar üçün müəyyən edilmiş vəzifələri yerinə yetirməli və cəmiyyətdə qəbul olunmuş əxlaq normalarına əməl etməlidirlər.

Məhkumların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin və nəzarət etmək məqsədilə sosial adaptasiya mərkəzlərinin yaradılmasına ehtiyac vardır. Bunu nəzərə alaraq AR Nazirlər Kabinetinin 17 oktyabr 2017-ci il tarixli 434 nömrəli qərarı ilə AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində DSMF-nin nəzdində Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün Sosial Adaptasiya Mərkəzi yaradılıb. Daha sonra AR Prezidenti İlham Əliyevin 30 iyun 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə “Sosial Xidmətlər Agentliyi” yaradılıb və DSMF-nin nəzdində olan müəssisələr, həmçinin “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün Sosial Adaptasiya Mərkəzi” “Sosial Xidmətlər Agentliyinin” tabeliyinə keçirilib.

Sosial adaptasiya mərkəzinin əsas vəzifəsi AR penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial mühitə uyğunlaşdırılması, hüquq və azadlıqlarının, qanuni mənafelərinin qorunması, onlara yardım göstərilməsi və penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası ilə bağlı digər işləri öz səlahiyyətləri daxilində təmin etməkdən ibarətdir.

AR Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 13 iyun tarixli 138

nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş, “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiya mərkəzlərinin yaradılması haqqında” Əsasnaməyə əsasən sosial adaptasiya mərkəzinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aid edilir:

- sosial adaptasiyaya ehtiyacı olan cəza çəkməkdən azad ediləcək şəxslərin qeydiyyatında iştirak etmək;
- cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial, tibbi və peşə adaptasiyası ilə bağlı metodiki vəsaitlər hazırlamaq;
- həmin şəxslərin sosial adaptasiya potensialını müəyyən etmək;
- onlara şəxsiyyətini təsdiq edən və digər sənədlərlə təmin olunmasına yardım etmək;
- müalicə profilaktika müəssisələrinə göndərilməsini təşkil etmək;
- həmin şəxslərin peşə təhsili və əlavə təhsil, habelə qısamüddətli peşə hazırlığı kursları vasitəsilə peşələrə yiyələnməsinə yardım etmək;
- peşə hazırlığı işinin təşkili, onların işlə, tibbi və sosial yardımla təmin edilməsi sahəsində müvafiq tədbirləri həyata keçirmək;
- cəza çəkməkdən azad edilmiş qadınların himayəsində olan 14 yaşına çatmamış uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə və ya internat məktəblərinə yerləşdirilməsinə yardım etmək;
- cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxsləri gün ərzində bir dəfədən az olmamaq şərti ilə pulsuz isti yeməklə təmin etmək;
- onlara hüquqi, psixoloji və informasiya yardımının göstərilməsini təşkil etmək;

- valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş cəza çəkməkdən azad edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yaşayış sahəsi olmadıqda, onların internat məktəblərinə göndərilməsinə və sosial kirayə müqaviləsinə əsasən növbədənəkənar yaşayış sahələrinin verilməsinə yardım etmək aiddir.

Bundan əlavə 2020-ci il “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün Sosial Adaptasiya Mərkəzi” publik hüquqi şəxsin haqqında nizamnamədə göstərilir ki, AR “Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi”nə tabe olan “Sosial Xidmətlər Agentliyi”nin tabeliyindəki “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün Sosial Adaptasiya Mərkəzi” penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş daimi yaşayış sahəsi olmayan şəxslərin sosial mühitə uyğunlaşdırılması, hüquq və azadlıqlarının, qanuni mənafeələrinin qorunması, şəxslər tərəfindən törədilə biləcək yeni cinayətlərin qarşısının alınması üçün onlara hüquqi, sosial-psixoloji, sosial-məsləhət yardımı və sosial-məişət xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı fəaliyyəti həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir.

Müvafiq mərkəzdə şəxslərin sosial adaptasiyası və reabilitasiyası tədbirlərinin təşkili, sosial xidmətlərin göstərilməsi “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” və “Sosial xidmət haqqında” AR qanunlarına, AR Nazirlər Kabinetinin 2008-cü il 13 iyun tarixli 138 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiya mərkəzlərinin yaradılması haqqında Əsas-

namə”yə və 2014-cü il 22 aprel tarixli 108 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Çətin həyat şəraitində olan şəxslərə (*ailələrə*) dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına göstərilən sosial xidmətin zəmanət verilmiş həcmi”nə və 2012-ci il 30 dekabr tarixli 328 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə qismən ödənişli və tam ödənişli şərtlərlə sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası”na əsasən həyata keçirilir.

Nizamnamənin ikinci maddəsinə əsasən mərkəzin fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- şəxslərin cəmiyyətdən təcrid olunmalarına gətirib çıxaran halların qarşısının alınması, sosial adaptasiyası məqsədilə sosial reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

- şəxslərin hüquqlarının bərpa edilməsi üçün hüquqi yardımın, özlərinə və ailələrinə alınmış psixoloji travmanın aradan qaldırılması məqsədi ilə psixoloji yardımın, həmçinin informasiya yardımının göstərilməsi, sənədlərinin hazırlanmasına, itirilmiş sənədlərinin bərpasına köməklik göstərilməsi;

- peşə hazırlığı kursları vasitəsilə şəxslərin peşələrə yiyələnmələrinə köməklik göstərilməsi, məşğulluqlarının təmin edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilmiş çətin həyat şəraitində olan şəxslərin müvafiq ixtisaslaşdırılmış sosial xidmət müəssisələrinə qəbul edilməsinə köməklik göstərilməsi;

- Mərkəzdə reabilitasiya prosesinə cəlb edildikləri müddətdə şəxslərin müvafiq yaşayış sahəsi və münasib yaşayış

şəraiti ilə təmin edilməsi;

- müvafiq sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi.

Məhkumların sosial adaptasiyası və reabilitasiyasını tənzimləyən hüquqi aktların təhlili göstərir ki, bu sahə yalnız bir normativ sənədlə deyil, kompleks və çoxsəviyyəli hüquqi sistemlə tənzimlənir. Cinayət və cəzaların icrası qanunvericiliyi bu prosesə dolayı və birbaşa təsir etməklə yanaşı, xüsusi qanunlar və institusional mexanizmlər vasitəsilə sosial reinteqrasiyanın praktiki icrasını təmin edir. Xüsusilə “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Qanun və onun icra mexanizmləri bu sahədə dövlət siyasətinin hüquqi əsasını formalaşdırır və azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasını sistemli şəkildə tənzimləyir.

Ümumilikdə, mövcud normativ-hüquqi baza göstərir ki, sosial adaptasiya yalnız hüquqi öhdəlik deyil, həm də dövlətin humanist siyasətinin tərkib hissəsidir. Bununla belə, praktiki effektivliyin artırılması üçün normativ aktların qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndirilməsi, icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və fərdi yanaşmanın daha da genişləndirilməsi zəruridir. Bu yanaşma məhkumların cəmiyyətə təhlükəsiz və davamlı inteqrasiyasını təmin edən hüquqi-sosial sistemin daha səmərəli fəaliyyətinə xidmət edə bilər.

II FƏSİL. MƏHKUMLARIN SOSIAL ADAPTASIYASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ ƏSASLARI

2.1. Şəxsiyyətin sosiallaşması

Şəxsiyyətin sosiallaşması və sosial adaptasiya bir-biri ilə sıx bağlı olan sosial-psixoloji proseslərdir. İnsanın cəmiyyət daxilində formalaşması, sosial norma və dəyərləri mənimsəməsi, müxtəlif sosial rolları yerinə yetirməsi onun sosiallaşmasının əsas məzmununu təşkil edir. Cinayət törətmiş şəxslərə münasibətdə isə bu proses xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, cinayət davranışı əksər hallarda şəxsin sosiallaşma prosesində yaranmış qüsurların, mənfi sosial mühitin təsirinin və ya sosial normaların kifayət qədər mənimsənilməməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan məhkumların sosial adaptasiyasının mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün ilk növbədə şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinin nəzəri əsaslarının araşdırılması zəruridir.

Uzun müddət cəmiyyətdə yaşayan, lakin asosial xüsusiyyətləri səbəbindən insanlarla düzgün münasibət yarada bilməyən, nəticədə subyektiv amillərin təsiri altında cinayət törədən, obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında sağlam olmayan xüsusiyyətləri formalaşan, mənfi mühitin ideyalarını qəbul edən və həmin mühitə adaptasiya olan şəxs cinayi davranışı sayəsində öyrəşdiyi mühitdən uzaqlaşaraq CÇM-ə daxil olur*.

Cinayət törətmiş şəxsin cəzaçəkmə müəssisəsinə ilk dəfə

* Deməli, CÇM-in digər funksiyası cinayət törətmiş şəxsi öyrəşdiyi asosial

qəbul edilməsi zamanı müşahidə olunan qeyri-sabit və qeyri-adekvat davranışlar onun yeni mühitə hələ uyğunlaşa bilmədiyini göstərir. Lakin zaman keçdikcə məhkum cəzaçəkmə müəssisəsinin daxili qaydalarına, sosial münasibətlərinə və gündəlik həyat tərzinə uyğunlaşır. Cəza müddəti başa çatdıqdan sonra isə həmin şəxs yenidən cəmiyyətə qayıtmalı olur. Bu mərhələdə cəzaçəkmə müəssisəsinin mühitinə uyğunlaşmış şəxsin fərqli sosial şəraitə yenidən adaptasiya olunması əksər hallarda çətinliklərlə müşayiət edilir və bu vəziyyət onun cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasına mənfi təsir göstərə bilər.

Ümumiyyətlə insanlar zamanla müxtəlif mühitlərə daxil olur, ora öyrəşmək məcburiyyətində qala bilirlər. Əslində bu funksiya insanda bioloji olaraq mövcuddur və yaşamaq instiktindən irəli gəlir. Belə ki, insan adi psixoloji proseslər (*məsələn, görmə fəaliyyəti*) zamanı belə mövcud şəraitə adaptasiya olmalı olur. Əlbəttə ki, bu məsələ sadəcə olaraq psixi proseslər ilə əlaqələndirilə bilməz. Ali formada şəxsiyyətə formalaşması özündə adaptasiya qabiliyyətini, sosial amilləri ehtiva edir, ali formada adaptasiya şəxsiyyətə aid hesab edilə bilər.

Hər bir insanın şəxsiyyət kimi formalaşması, sosiallaşması, sosial adaptasiyası onun ilkin olaraq fərd olmasından

mühitdən uzaqlaşdırmaqdır. Fikrimizcə, bu amil (yəni, şəxsi hər hansı mühitdən uzaqlaşdırmaq zərurəti) şəxs barəsində azadlıqdan məhrum etmə yoxsa digər cəzaların təyin edilməsinin mümkünliyünü aşkar şəkildə göstərə bilər. Yəni, əgər şəxsin cinayət törətməsinə səbəb olan amil onun mövcud olduğu mühit ilə bağlıdırsa, həmin insanı mənfi mühitdən uzaqlaşdırmaq üçün azadlıqdan məhrum etmə cəzasının seçilməsi doğru hesab edilə bilər. Əgər, cinayətin törədilməsinə səbəb olan amillər mühitlə əlaqədar deyildirsə, bu zaman fərqi cəza növlərinə müraciət etmək lazımdır.

başlayır, hər bir insan dünyada gəldiyi zaman fərd olaraq var olur. Daha sonra fərd cəmiyyət, sosial mühitlə tanış olduqdan sonra şəxsiyyət olaraq formalaşmağa başlayır. Şəxsiyyət isə öz növbəsində fərdin aktiv fəaliyyətindən doğaraq, onun cəmiyyət içində müəyyən sosial keyfiyyətlər qazanması ilə inkişaf edir, formalaşır.

«Şəxsiyyət» anlayışı biososial varlıq olan insanın ancaq sosial tərəfini ifadə edir. Şəxsiyyət yüksək zəkalılığı, öz hərəkət və davranışı üçün məsuliyyət hissini, şəxsi ləyaqəti və başqa yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən insandır. Şəxsiyyət müstəqil, sosial cəhətdən fəal olan adamdır. Şəxsiyyətin başlıca cəhəti onun sosial fəaliyyətidir¹⁷.

İnsan yaşamaq və ətraf mühitə uyğunlaşmaq üçün müəyyən davranışları öyrənməlidir. Həyatın axarında tək başına heç bir məna kəsb etməyən insan istər-istəməz başqa insanlarla birgə yaşamalılı, onlarla münasibət qurmalıdır. Bu qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə insanlar bir-birini sözün əsl mənasında tamamlayırlar. Cəmiyyətin bir parçası olmalı olan insan tək yaşadığı real həyatın üzləşdiyi çətinliklərin öhdəsindən gəlmək mümkün olmadığından başqa insanlarla birgə yaşamalılı, qüvvələr birliyi yaratmalıdır¹⁸. Bu mənada insan sosial varlıqdır və təbiətinə uyğun olaraq sosiallaşmağa məcburdur və ehtiyac duyur.

Sosiallaşma şəxsiyyətin təşəkkülü və inkişafı prosesi olub, fərd tərəfindən özünün bütün həyatı boyunca ona cəmiy-

¹⁷ Sosiologiya (dərslik), Vahidov F.Q. redaktorluğu ilə. Bakı, 2006, 295 səh.

¹⁸ Mimar Türkkahraman, Toplum ve Temel Toplumsal Kurumlar, Kurumlar Sosyolojisine Giriş, Alp Yayınevi, Ankara, 2006.

yətdə fəaliyyət göstərməyə imkan verən sosial və digər normaların, mədəni dəyərlərin və davranış nümunələrinin mənimsənilməsindən ibarətdir. Sosiallaşma insana sosial təbiətə yiyələnməkdə və cəmiyyət həyatında iştirak etmək bacarığı qazanmaqda kömək edən mədəniyyətə qovuşmaq, kommunikasiya və davranış proseslərini özündə birləşdirir¹⁹.

Sosiallaşmalı olan insanın müəyyən vasitələrə ehtiyacı vardır. Bu vasitələrin çox hissəsi cəmiyyət içərisində var olur və inkişaf edir. İnsanın sosiallaşması da öz növbəsində sosial mühitin və ya cəmiyyətin olmasını şərtləndirir.

Cəmiyyət sosial ehtiyacları ödəmək və ümumi mədəniyyəti bölüşmək üçün qarşılıqlı əlaqədə olan çoxlu insanların birliyidir. Bu tərif cəmiyyəti qrupdan fərqləndirir. Qrup fərdlərdən, cəmiyyət isə qruplardan ibarətdir. Bir əsas qrupun üzvləri digər əsas qrupun üzvlərindən tamamilə fərqlidirlər. İnsanlar sosial rollarını “ oynayaraq ” bu əsas qrupları təşkil edən bütün ilkin və ikinci dərəcəli birliklərdə iştirak edirlər. Beləliklə, cəmiyyət ümumi mədəniyyəti paylaşan və vahid kimi baxılan, bir-biri ilə əlaqəli qruplar şəbəkəsi kimi müəyyən edilə bilər²⁰.

Sosiallaşma sayəsində insanlar cəmiyyətin irəli sürdüyü rəftar və fəaliyyət modellərini, nümunə və düşüncə tərzini öyrənirlər. Beləliklə, sosiallaşma insanın sosial mədəniyyətlə inteqrasiyasını və yaşadığı cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin

¹⁹ Z.T. Qolenkova, M.M. Akuliç, V.N. Kuznetsov. Ümumi sosiologiya İzzət Rüstəmovun tərcüməsi. Bakı, “Diplomat”, 2007, 494 səh.

²⁰ Fichter, Joseph 2004 Sosioloji Nedir, (Çev. Nilgün ÇELEBİ), Anı Yayınları, Ankara.

edən mexanizmdir²¹.

Həyatın başlanğıcında görülən ilk sosial davranış körpələrin analarına bağlılığıdır (*bağlılığın uyğunlaşma cəhətdən mühüm önəmi var*). Böyüyən körpələr eyni şəkildə analarına bağlı qala bilməz və ətrafı araşdırmaq üçün onlardan ayrılırlar. Anlaşıldığı kimi, ilk sosial davranışın inkişaf hekayəsi anaya bağlılıq və ondan ayrılma ilə başlayır. Beləliklə, uşaqlar böyüdükcə başqa insanlarla qarşılaşır və onlarla münasibət qururlar. İnsan bütün həyatını ətraf mühitə uyğunlaşmağa sərf edir və bu uyğunlaşma səyi doğuşdan başlayaraq inkişaf edir. Sosiallaşma prosesində fərd bir tərəfdən cəmiyyətlə harmoniyada yaşamaq üçün sosial qaydalar qəbul edərək digər fərdlərə bənzəyir, digər tərəfdən onu digər fərdlərdən fərqləndirən şəxsiyyət keyfiyyətləri əldə edir və inkişaf etdirir. Bu hal “fərdin sosiallaşması” və ya “sosial inkişaf” adlanır²².

Şəxsiyyətin sosial mühitə daxil olması, cəmiyyətlə əlaqə qurması nəticəsində onda baş verən dəyişikliklər barədə tarix boyu sosioloqlar, psixoloqlar arasında müəyyən müzakirələr olmuşdur. Şəxsin cəmiyyətə inteqrasiyası nəticəsində onun həyatında dəyişiklik ümumi olaraq iki formada özünü göstərə bilər. Bu halda şəxs ya cəmiyyətin düşüncə və ya həyat tərzinə uyğunlaşacaq (*yəni sosial adaptasiya olacaq*), ya da kütlə və ya cəmiyyət arasında olduğu halda, yad düşüncələr, həyat tərzini və s. şəxsin daxili aləminə keçid edəcək (*yəni interiorizasiya*

²¹ Serdar Şahin, “Bir Sosyalleşmə Mekanizması Olarak Askerlik Kurumu”. 2007

²² Sosyalleşmə Ve Sosyalleşmə Süreci https://www.researchgate.net/publication/315386774_Sosyalleşme_Ve_Sosyalleşme_Süreci

baş verəcək), müəyyən formada şəxsin düşüncəsi cəmiyyət içində “əriyəcək”, yox olacaq. Buna baxmayaraq fikrimizcə, bu “yox olma” prosesi nə qədər şiddətli olsa da, insan (*daha doğrusu şəxsiyyət*) öz fərdiyyət xüsusiyyətini özündə müəyyən qədər (*ilkin formada*) və ya düşüncələrini, həyat tərzini cəmiyyətə uyğunlaşmış, təhrif olunmuş, dəyişmiş şəkildə saxlayır.

Qeyd edildiyi kimi fərdin psixoloji sağlamlığı onun şəxsiyyət olmasından, şəxsiyyət olması isə sosial mühitdən asılıdır. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir sosial münasibət fərdin şəxsiyyət olmasına kömək ola bilməz. Burada əsas məsələ ziyan vurmayacaq münasibətlərin qurulması ilə nəticələnən sosial münasibətlərə daxil olmaqdır.

Beləliklə, məlum oldu ki, ümumi formada fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi, inkişafı sosial mühitdə özünü biruzə verir. Bütün bunlar isə öz növbəsində şəxsin sağlamlığını təmin edir. Sağlam qalmaq, sağlam mühitə daxil olmaq məhkumun adaptasiya olması üçün böyük önəmə malikdir. Belə ki, mənfi sosial mühitdən CÇM-ə daxil olan və oradan azadlığa çıxan fərd (*və ya şəxs*), şəxsiyyətin strukturuna uyğun olacaq (*müsbət*) mühitə daxil olmalı, ona uyğun fəaliyyətlər həyata keçirməlidir. Əks halda azadlığa çıxan məhkum şəxsiyyət statusunu itirə, qəsd ilə cinayət törədərək yenidən azadlıqdan məhrum edilə bilər. Bu səbəbdən azadlığa çıxan məhkumun sağlam şəkildə sosiallaşması lazımdır.

Fərdin sağlam şəkildə sosiallaşması üçün bəzi funksiyalar birlikdə yerinə yetirilməlidir. Xarici ədəbiyyata nəzər etdikdə bu funksiyalara bilik, təkrar (*təqlid*), başqalarının

reaksiyaları və sosial dəstəyi aid edilir²³. Bu funksiyaları aşağıda göstərməyə çalışaq. İlk öncə qeyd edək ki, aşağıda sadalanacaq funksiyalar ümumi olaraq müəyyən edilsə də, məhkumların adaptasiyası üçün də önəmlidir.

a) *Bilik*. Türk sosioloq Enver Özkalp bildirir ki, “bilik fərdlərin cəmiyyətdəki rollarını öyrənmə prosesidir. Rollar müvəffəqiyyətlə öyrənilərsə, həm cəmiyyət, həm də fərd daha xoşbəxt olar, fərdin sosiallaşması daha sağlam şəkildə həyata keçirilir”.

Nəzərə almaq lazımdır ki, insanlar cəmiyyətdə müxtəlif rolları həyata keçirirlər. Bunlardan bir qismi mənfi, digər qismi isə müsbət və ya neytral nəticələr ilə yekunlaşa bilər. Həmin rollara uyğun olaraq isə insanların davranış və düşüncələrində fərqliliklər özünü göstərir (*psixologiya və digər sosial elmlərdə rollar ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr təsbit edilmişdir*).

Sosial rola (və ya *tip*) malik olan insan cəmiyyət üçün faydalı fəaliyyətlər ilə məşğul olduğu halda, müəyyən səbəblərdən cinayətkar rolunu daşıyan insan əksinə olaraq cəmiyyət üçün təhlükəli davranışlar sərgiləyir.

Cəzanın icrası zamanı isə cinayət törətmiş şəxsin malik olduğu mənfi düşüncə və davranışları müsbət yöndə dəyişdirməyə, qanunlara hörmət ruhunda yaşamağa həvəsləndirməyə, mənfi davranışlarının səbəblərini aşkar edərək aradan qaldırılmağa cəhdlər edilir.

b) *Təkrar və təqlid*. Fərdlər cəmiyyətdəki doğru və yanlış

²³ Enver Özkalp, Sosioloji giriş. Ekin yayınevi, 2007

davranışları çox vaxt sınaq və səhv yolu ilə təkrarlayaraq öyrənirlər. Müəllif (*Enver Özkalp*) bildirir ki, “uşaqlar sosial rollarını da oyunlar vasitəsilə öyrənirlər. Qızlar “yumşaq” oyunlar oynayaraq analıq roluna hazırlaşarkən, oğlanlar xarakterlərinə daha uyğun olan və gücü önə çıxaran oyunlar oynayırlar. Beləliklə, kişilər ailəsinin başçısı olan və ailəsini qoruyan ata roluna hazırlanır. Uşaqlar bu oyunları daim təkrarlamaqla öz rollarını gücləndirirlər”.

“Uşaqlar bəyəndikləri və təsirləndikləri insanları model kimi qəbul edərək onlar kimi geyinməyə, danışmağa, davranmağa çalışırlar. Xüsusilə qızlar anaları kimi olmağa çalışır, oğlanlar isə atalarını təqlid edirlər. Valideynlərindən başqa uşaqlar öz böyük qardaş və ya bacılarını, digər qohumlarını, müəllimlərini, məşhurları və ya tanıdıqları digər insanları təqlid edə bilirlər. Bu yolla uşaqlar sosial rolları öyrənirlər”.

“Sosiallaşmada örnək alınan insan əslində çox əhəmiyyətli dir. Çünki, təqlid edilən şəxs müsbət davranışlar nümayiş etdirərsə, uşaq da müsbət davranışlar göstərir. Mənfi davranış nümayiş etdirən biri nümunə götürülərsə, uşağın davranışı mənfi yöndə inkişaf edər”.

Bütün qeyd edilən məsələlər məhkumların islahı prosesində ədliyyə əməkdaşları tərəfindən nəzərə alınması mümkün səviyyədədir. Bundan əlavə qeyd edilənlər fərdin sosiallaşmasına xidmət edildiyi üçün bu mənada məhkumların sosial adaptasiyasının uğurlu həyata keçirilməsində də önəmli rola malik ola bilər.

c) Başqalarının reaksiyaları. Müəllif bildirir ki, “müsbət və mənfi reaksiyalar cəmiyyətin fərdlərini tərbiyə etmək üçün

istifadə etdiyi əsas vasitələrdir. Fərdlər cəmiyyətin reaksiyalarına çox əhəmiyyət verirlər çünki, hər bir insan təqdir olunmaq istəyir. Əgər fərd cəmiyyət tərəfindən müsbət hesab edilən davranış nümayiş etdirirsə, o, bəyənilir və təqdir edilir. Cəmiyyəti təşkil edən insanlar müxtəlif davranışları ilə şəxsiyyətə olan qiymətlərini göstərirlər. Əgər fərd cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən davranışlar göstərsə, cəmiyyət həmin fərdə mənfi reaksiya göstərir. Həmin adamı qınamaqla, onunla münasibətləri azaltmaqla və ya kəsməklə, onu kənarlaşdırmaqla öz reaksiyalarını göstərirlər. İnsan adətən cəmiyyətin zövqünə uyğun olaraq davranışını dəyişir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ cinayətkarlıqla mübarizə, qanunvericiliyin funksiyalarının müəyyən edilməsi, maarifçilik və xəbərdarlıq tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. üçün önəmlidir.

d) Sosial Dəstək. Yeni dünyanı tanımağa başlayan uşağın dəstəyə ehtiyacı olduğu kimi, sahib olduğu köhnə mənfi qaydaları yıxaraq yeni müsbət qaydaları mənimsəməyə çalışan, həvəsləndirilən məhkum da mütləq şəkildə dəstəyə ehtiyac duyur.

Bu mənada müəllif bildirir ki, “sosial dəstək insanın ailəsi, qohumları və dostlarından ibarət olan qrupun istiqamətləndirilməsi və həvəsləndirilməsidir. Bir insanın sosial rolları mənimsəməsi üçün sosial dəstək çox vacibdir. Əgər uşaq futbolu çox yaxşı oynayarsa və ətrafı da bu baxımdan ona dəstək olarsa, uşaq bu sahədə irəliləyir və futbolçu rolunu mənimsəyir. Əgər ailəsi bu məsələdə ona dəstək olmasa, uşaq böyük ehtimalla futbolu atıb, fərqli rollar axtaracaqdır”.

Ədəbiyyata nəzər etdikdə əlavə olaraq fərdin sosiallaşması üçün əsas olan üç amil göstərilir²⁴. Bunlara ünsiyyət, fəaliyyət və şəxsi fərqlilik aid edilir. Əslində bu amillər şəxsiyyətin strukturuna aiddir ki, bu da təsadüfi deyil. Çünki, artıq qeyd edildiyi kimi fərdin şəxsiyyət olaraq formalaşması onun sosiallaşmasında təzahür edir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında bir çox amillər önəmli rolə malik olsa da, məhkumların sosial adaptasiyası aspektindən fəaliyyət xüsusi olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Fəaliyyət müəyyən məqsədə yönələn iradi davranışdır. Qeyd edildiyi kimi, fəaliyyət müəyyən məqsədə yönəlir ki, həmin məqsədin yaranması da öz növbəsində müəyyən tələbatlardan irəli gəlir.

Ədəbiyyatlara nəzər etdikdə həmin tələbatların təbii (*yaşamaq üçün lazım olan zəruri ehtiyaclar, qida, geyim və s.*) və sosial (*şəxsiyyətin formalaşması və cəmiyyətdə "yaşaması" üçün lazım olan tələbatlar, əmək, mənəvi dəyərlər, əqidə və s.*) olmaqla iki yerə bölündüyünə şahid oluruq. Bütün bunlar isə öz növbəsində şəxs üçün müəyyən məqsədə çatma vasitəsi hesab edilir. Həmin məqsədlər şəxsin özü üçün önəmli hesab edilsə də, həqiqətdə önəmli və ya önəmsiz olaraq iki yerə bölünə bilər.

Tələbatlar və məqsədlər arasında uyğunluğun olması mütləqdir. Başqa sözlə insanın şəxsiyyət kimi formalaşması üçün tələbat və məqsədlərə ehtiyac vardır. Həqiqətdə önəmli və ya mühüm məqsədlər şəxsin daha önəmli, böyük tələbatlarının

²⁴ О. Г. Ананьев, Б. В. Александров, Г. В. Щербаков, Ресоциализация И Социальная Адаптация В Уголовноисполнительной Системе, 2021, 236 с.

olmasını zəruri edir*.

Buna baxmayaraq həmin tələbatların ödənildiyi şəraitin mövcud olması da məqsəd üçün lazımlı hesab edilməlidir. Əks halda həmin məqsədə çatmaq və ya tələbatları ödəmək qeyri-mümkün və ya çətin olur.

Şəxsin qarşıya qoyduğu məqsədə çatması üçün müəyyən motivə ehtiyacı olur. Həmin motiv isə şəxsin düşüncə, həyat, baxış tərzindən asılı olaraq fərqlənir, fərqli ideologiyalarda özünü göstərə bilər.

Şəxsin öz tələbatlarını ödəməsi çətin və ya qeyri-mümkün olduqda, yəni tələbatın ödənilməsi üçün şərait mövcud olmadıqda, həmin tələbatın ödənilməsi bəzi hallarda mənfi, qeyri-düzgün sayılan hərəkətlərin edilməsini şəxs üçün zəruri edə bilər. Ümumiyyətlə insanın hərəkəti, fəaliyyəti fayda qazanmaq və zərərdən uzaqlaşmaq üzərində qurulduğu üçün həmin şəxs barəsində nəzarətin olmaması, motiv yaradılmaması, dəyərlərin həqiqi formada göstərilməməsi-təhrifi və s. düzgün deyil və şəxs üçün uyğun şəraitin yaradılmasına ehtiyac vardır.

Qeyd edildiyi kimi, insanın sosiallaşması üçün müvafiq şəraitin olması önəmlidir və ədəbiyyatda bu amilə sosiallaşmanın agentləri (*mexanizmi*) olaraq anlayış verilir. Bu amillər yetkin şəxslər, həm də yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər

* Tələbatlar ilə ehtiyaclar arasında fərqi anlamaq lazımdır. Bunlar fərqli anlayışlar hesab edilir və sosiallaşma məqsədilə xüsusi olaraq tələbatlar nəzərdən keçirilməlidir. Tələbatlar şəxsin düşünülmüş ehtiyaclarını göstərir. İnsanın müxtəlif ehtiyacları ola və onlar şəxsin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənə bilər, lakin tələbatlar bir çox halda eyni olur və yüksək zəruriliyə malikdir. Bu amillərin nəzərə alınmasının önəmi həm də hər kəs üçün dəqiq standartların müəyyən edilə bilməsindədir

üçün zəruri hesab edilir. Bütün bunlara ailə, mədəniyyət, məktəb, cəmiyyət (*qrup və ya dostlar*), kütləvi informasiya vasitələri, əmək fəaliyyəti və s. aid edilir. Müəyyən şəraitin yaradılması, mühitin formalaşdırılması həm CÇM üçün, həm də sosial adaptasiya mərkəzləri üçün araşdırılması mühüm məsələlərdəndir. Xüsusən də yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin tərbiyə və islah edilməsində uyğun şəraitin yaradılması çox önəmlidir.

Qeyd edilən sosiallaşma agentlərinin təsiri yalnız onların formal mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Şəxsin formalaşmasına və davranışına təsir edən əsas amillərdən biri də həmin mühitdə hakim olan dəyərlər sistemi, ideoloji baxışlar və qəbul edilmiş davranış normalarıdır. Başqa sözlə, sosiallaşma prosesi yalnız ailə, məktəb və ya digər sosial institutların mövcudluğu ilə deyil, eyni zamanda onların fərdə hansı məzmunu, hansı dəyərləri və hansı davranış modellərini ötürməsi ilə müəyyən olunur.

Müxtəlif dövlətlərə, cəmiyyətlərə, kütlələrə nəzər etdikdə də müşahidə olunur ki, orada mövcud olan ideoloji fikir, düşüncə və ya həyat təzi həmin mühitə aid olan şəxslərin fəaliyyətinə, hərəkətlərinə ciddi təsir edir. Bu da müəyyən qədər inandırma metodundan (*iradi və ya qeyri-iradi şəkildə baş verir*) irəli gəlir.

Hər bir ideologiyanın, fikrin müsbət tərəfləri olsa da, hər zaman onlardan mənfi yöndə istifadə etmək mümkündür. Bunu nəzərə alaraq inandırma metodu vasitəsilə cəmiyyətdə azad, amma təhrif edilməmiş düşüncəni formalaşdırmaq, hər hansı məcburiyyət tədbirlərindən daha effektiv ola bilər.

Bu məsələyə şəxsiyyətin sosiallaşması aspektindən yanaşdıqda CÇM-in mövcudluğunun məhbusların sosial xüsusiyyətlərinə zərər vurduğu görünür. Adətən sosial tələbatlarına uyğun olaraq müəyyən şəraitdə olan şəxsdən fərqli olaraq, CÇM-də olan məhbuslar oradakı “kiçik cəmiyyət”ə uyğunlaşır, mənfi normalara, mühitə adaptasiya olur. Bu mənada cəmiyyətdə mövcud olan rəhbər düşüncə aspektindən məsələyə yanaşdıqda demək olar ki, cəmiyyət içində qeyri-etik və cinayətkar düşüncəyə malik olan şəxslərin sayının artması, cəmiyyət içində həqiqi, faydalı, doğru düşüncə tərzinin təhrif edilməsinə səbəb ola bilər ki, bu da öz növbəsində digər “sağlam” şəxslərin düşüncəsinin təhrif olmasına, dəyişməsinə, deviant (*kənara çıxma*) hərəkətlərin edilməsinə şərait yarada bilər. Çünki, cəmiyyət içində düşüncə tərzinin formalaşması, həmin dünücə tərzinə mənsub olan şəxslərin sayından, onların təsirindən, aktuallığından və s. asılıdır.

Müəyyən düşüncəyə mənsub olan şəxslərin sayının çoxluğu cəmiyyətdə mövcud, rəhbər düşüncə tərzinin həmin sayı çox olan şəxslərin düşüncə tərzinə uyğunlaşmasına səbəb ola bilər. *Beləliklə, bütün deyilənləri nəzərə alaraq “cinayət törətmiş şəxsə qulluq və ya xidmət etmək, fayda vermək qeyri-etik hərəkətdir” kimi ifadələri inkar edir, həmin cinayi düşüncəyə malik şəxslərin islah, tərbiyə edilməsini və bunun üçün münbit şəraitin yaradılmasını önəmli sayırıq.*

Bununla belə, sağlam sosial mühitin və müsbət dəyərlər sisteminin formalaşdırılması sosiallaşmanın uğurla başa çatması üçün zəruri olsa da, təkbaşına kifayət etmir. Sosiallaşma prosesinin davamlılığının təmin edilməsi, mənimsənilmiş

müsbət davranış modellərinin qorunması və deviant meyillərin qarşısının alınması üçün sosial nəzarət mexanizmlərinin də səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərməsi vacibdir.

Nəzarət olmadan da özünü iradi və könüllü olaraq müsbət fəaliyyətdə tapan insanların sayı az olsa da, əksəriyyət üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi lazımdır. Ümumiyyətlə, insan öz üzərində nəzarət olduğunu dərk etməli, bilməli, hiss etməlidir. Əks halda müxtəlif sui-istifadə halları özünü göstərə bilər. Beləliklə, fərdin şəxsiyyət olaraq formalaşması, onun sosiallaşması zamanı və ondan sonra onun üzərində sosial və digər növ nəzarətin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır ki, sosiallaşma, sosial normalara riayət etmə öz qaydasında təmin edilsin. Doğrudur ki, müəyyən qayda və qadağalar qoymaqla insanların müsbət hərəkət edib, mənfi fəaliyyətlərdən uzaqlaşmasını gözləmək sadələşmə olardı. Buna baxmayaraq nəzarət zamanı müsbət təsir edən üsullardan istifadə etmək mümkündür.

Ayrı-ayrı fərdlərlə bütövlükdə cəmiyyət arasında sosial münasibətlər özbaşına tənzim olunmur, burada sosial nəzarət müstəsna rol oynayır. Sosial nəzarət dedikdə, sosial sistemi təşkil edən elementlərin qarşılıqlı təsirini normativ nizamlama vasitəsilə öz-özünə tənzim etməsi üsulu nəzərdə tutulur. O, çox mühüm funksiya yerinə yetirir: cəmiyyətdə mövcud sosial münasibətlərin və sosial strukturların normal inkişafını təmin etməyə yönəlik.²⁵

Sosial nəzarət, potensial təhlükə və ya problem yaradan

²⁵ Z.T. Qolenkova, M.M. Akuliç, V.N. Kuznetsov. Ümumi sosiologiya İzzət Rüstəmovun tərcüməsi. Bakı, "Diplomat", 2007, 494 səh.

şəxsləri həvəsdən salmaq, davranışını məhdudlaşdırmaq və ya dəyişdirmək üçün müxtəlif mexanizm və üsullardan istifadəni nəzərdə tutur²⁶.

Bu kontekstdə, yayınmaya qarşı sosial reaksiyalar olaraq təyin oluna bilən sosial nəzarət təcrübələri bir davranışın “deviant” olaraq təyin edilməsində mühüm rol oynayır. Sosioloq Koen (*ing: Cohen*) sosial nəzarəti “deviant davranışın qarşısını almaq üçün inkişaf etdirilən bütün münasibət və qaydaları özündə cəmləşdirən təşəbbüslər” kimi müəyyən edir²⁷.

Bütün bunlara baxmayaraq, bəzi hallarda insanlar mövcud sosial və hüquqi normaları pozaraq deviant davranış nümayiş etdirirlər. Belə davranışların yaranmasında normaların mahiyyəti, məzmunu və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmə səviyyəsi mühüm rol oynayır. Normalar hüquqi və ictimai normalar olmaqla müxtəlif növlərə ayrılır. Onların formalaşması cəmiyyətin adət-ənənələri, dəyərləri, düşüncə tərz, mədəni xüsusiyyətləri və digər sosial amillərlə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən normaların müəyyən edilməsi və inkişaf etdirilməsi zamanı cəmiyyətdə mövcud olan sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin və düşüncə tərzinin nəzərə alınması vacib hesab edilir. Eyni zamanda, əgər cəmiyyətdə hakim olan düşüncə tərz deviant davranışları təşviq edirsə və ya onlara loyal münasibət formalaşdırırsa, bu halda maarifləndirmə, sosial təbliğat və digər preventiv tədbirlər vasitəsilə həmin düşüncə tərzinin

²⁶ Edwards R. A. (1998) Regulation and repression , Sydney:Allen &.Unwin.

²⁷ Rahşan Balamir Bektaş, Ayça Gelgeç Bakacak, Differing Faces of Discourse on Social Control in Modernity. Makale, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2009.

müsbət istiqamətdə dəyişdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyatda insanların normalara, “müsbət və mənfi”yə münasibətdə anlayış tərzilə bağlı bir sıra faktorlar göstərilir. Bunlar zamana və məkana görə dəyişiklik olaraq təsnif edilir. Müəyyən zamanda müsbət hesab edilən hərəkət zamanla, sanksiyalaşdırma və ya ictimai qınaq, təbliğat sayəsində mənfi olaraq qəbul edilə bilər. Burada normaların önəmi göz önünə gəlir. Adətən, müəyyən qanunlarda nəzərdə tutulan norma və sanksiyalar zamanla insanlarda tənqidi xarakterli fikirlərinin formalaşmasına zəmin yarada bilər. Bunun da səbəbi öz növbəsində maarifləndirmənin aparılmasında qüsurlar, bir sıra psixoloji qanunauyğunluqlar ilə əlaqədardır.

Maarifləndirmənin aparılması üçün informasiyanın tez-tez və başa düşülən formada yayımlanması lazımdır. Bu zaman artıq həmin informasiyaya öyrəşən insan, eyni qaydada digərlərinin də ona müsbət münasibət bəslədiyini gördükdə artıq psixoloji olaraq həmin informasiyanın doğruluğuna inanmağa başlayır (bu məsələ müəyyən qədər kütlə psixologiyası ilə bağlıdır).

Bütün bunlara baxmayaraq, sosial nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğu insanların bütün hallarda sosial və hüquqi normalara riayət etməsini təmin etmir. Müxtəlif sosial, iqtisadi və psixoloji amillərin təsiri nəticəsində bəzi şəxslər qəbul edilmiş davranış normalarından kənara çıxaraq deviant davranış nümayiş etdirirlər. Bu səbəbdən deviant davranışın yaranma səbəblərinin araşdırılması məhkumların sosial adaptasiyası tədbirlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir davranışın müəyyən səbəb və nəticələri vardır. Bu baxımdan deviant davranış da təsadüfi deyil, müxtəlif sosial amillərin təsiri altında formalaşır. Durkaym deviant davranışın əsas səbəblərindən biri kimi cəmiyyətdə normativ sabitliyin pozulmasını və ya anomiyə vəziyyətini göstərirdi. Onun fikrincə, cəmiyyətin dəyərlər sisteminin zəifləməsi, sosial qaydaların qeyri-müəyyənləşməsi və insanların davranışını istiqamətləndirən normaların təsir gücünü itirməsi deviant davranışın yaranmasına əlverişli şərait yaradır.

Bu yanaşma sonradan Robert K. Merton tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Merton göstərirdi ki, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən məqsədlərlə həmin məqsədlərə qanuni vasitələrlə nail olmaq imkanları arasında uyğunsuzluq yarandıqda insanlar müxtəlif adaptasiya formalarına əl atırlar. O, adaptasiyanın beş növünü fərqləndirmişdir.

Sosioloq Robert Merton adaptasiyanın beş növünün – konformizmin, inovasiyanın, rituellığın, retritizmin və qiyanın adını çəkir. Adları çəkilən növlər içərisində yalnız konformizm qeyri-deviant forma (*fərd cəmiyyətin dəyərlərinə tərəfdar çıxır və onlara qanuni vasitələrlə nail olur, əlbəttə ki, mənfəi dəyərlərə də tərəfdar çıxmaq halları gözləniləndir*) hesab olunur. Digər hallarda isə insan ya qanundan və əxlaq normalarından (*inovasiya*) yan keçir, ya cəmiyyətin göstərişlərinə əməl etməklə əlçatmazlıq kimi öz məqsədlərindən imtina edir (*ritualizm*), ya «günəş altında yer» uğrunda mübarizəni tərk edərək məqsədlərə və normalara laqeyd olur (*retritizm*), ya da sosial sistemin yararsızlığını düşünərək,

dəyərlərin və onlara nail olmanın əvəzini (*qiyam*), yolunu axtarır²⁸.

Deviant davranışı həmçinin də fərdin sosial nizamsızlıq vəziyyəti ilə izah etmək olar. Sosial nizamsızlıq insan tərəfindən tutulan elə mövqedir ki, o, fərdin nə qabiliyyətlərinə, nə də cəmiyyətin nail olduğu inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlmir. Məsələn ali təhsilli hüquqşünas gözətçi və ya sürücü, çilingər isə avtomobil dayanacağında nəzarətçi işləyir. Belə halda peşə potensialının tələb olunmaması nəticəsində fərd psixoloji gərginlik hiss edir, onda hər hansı kənar yolların köməyi ilə ədalətin bərpa ediləcəyi haqqında fikir yaranır²⁹.

Sosial adaptasiya zamanı insanlarda frustrasiya vəziyyətinin yaranmamasını da təmin etmək lazımdır. Frustrasiya (*latınca frustratio – aldanma, nahaq gözləmə, əhval pozğunluğu*) insanın öz məqsədinə çatmasına real və ya xəyali maneələrlə rastlaşdığı zaman düşdüyü psixi vəziyyətdir. Bu emosional halətin mahiyyətini başa düşmək üçün, hər şeydən əvvəl, maneənin xarakterinə, onun insan üçün şəxsi mənasına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, insanın istədiyi kinoya, konsertə getməməsi və s. onda narazılıq doğurur, lakin şüur və fəaliyyətini poza bilmir. Bəzən isə insan elə maneələrlə rastlaşır ki, bunlar onun arzu və istəklərini ürəyində qoyur, yaranan davamlı mənfi emosional halət onun şüur və fəaliyyətini pozur. Frustrasiya yalnız o zaman meydana çıxır ki, insanın narazılıq və ya təmin olunmamaq səviyyəsi onun

²⁸ Aqşin İsabala oğlu Quliyev, “Hüquq sosiologiyası”. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012, 504 səh.

²⁹ Yəni orada

dözümlə səviyyəsindən üstün olur. Frustrasiya daha çox şəxsiyyətin mənfi sosial qiymətləndirilməsi, onun üçün müqəddəs sayılan hiss və duyğularına həqarətlə yanaşılması və s. kimi hallarda özünü itirmək, qəzəb, küskünlük və s. şəkildə təzahür edir. Frustrasiya halətində insanda dərin psixi sarsıntılar baş verir. Frustrasiya haləti bəzən insanın xarakterinə təsir edir, onda bir sıra dəyişikliklər törədir: onun davranış və rəftarında özünə inamsızlıq, şablon davranış tərzinə meyli və s. nəzərə çarpır. Bir sıra nevrozların baş verməsi də frustrasiya haləti ilə izah edilə bilər³⁰.

Beləliklə, məhkumlar barəsində tətbiq olunan sosial adaptasiya tədbirləri ilə şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi arasında ayrılmaz və qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Sosial adaptasiya mahiyyət etibarilə şəxsin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş sosial normaları, dəyərləri və davranış modellərini mənimsəməsi, hüquqi şüurunun formalaşması və qanunauyğun həyat tərzinə yenidən inteqrasiya olunması prosesidir. Bu baxımdan məhkumların sosial adaptasiyası yalnız hüquqi və ya penitensiar tədbirlər sistemi kimi deyil, eyni zamanda mürəkkəb sosial-psixoloji proses kimi qiymətləndirilməlidir.

³⁰ Naidə Hacıyeva, Estetika, peşə etikası və psixologiya. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2012, 128 səhifə

2.2. Sosial adaptasiyanın mərhələləri və məhkumun sosial adaptasiyasına təsir edən sosial amillər

Sosial adaptasiya cəmiyyət həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, fərdin mövcud olduğu və ya daxil olduğu sosial mühitin norma, dəyər, davranış qaydaları və sosial münasibətlər sisteminə uyğunlaşması prosesini ifadə edir. Bu proses yalnız yeni mühitə uyğunlaşmaqdan ibarət deyildir. Əslində sosial adaptasiya fərd ilə sosial mühit arasında qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşan dinamik münasibətlər sistemidir. Bu baxımdan adaptasiya zamanı təkcə fərdin davranış və düşüncələri dəyişmir, eyni zamanda sosial mühit də müəyyən hallarda fərdin ehtiyaclarına uyğun olaraq dəyişə bilər. Müasir sosioloji yanaşmalarda sosial adaptasiya statik nəticə kimi deyil, həyat boyu davam edən, müxtəlif sosial dəyişikliklərin təsiri altında yenidən formalaşan dinamik proses kimi qiymətləndirilir³¹.

İnsan həyatı boyu müxtəlif sosial mühitlərə daxil olur. Məktəbə başlaması, ali təhsil alması, əmək fəaliyyətinə qoşulması, ailə qurması, yaşayış yerini dəyişməsi, hərbi xidmət keçməsi və ya miqrasiya etməsi onun yenidən sosial adaptasiya prosesindən keçməsinə zəruri edir. Bu baxımdan sosial adaptasiya yalnız problemlə və ya böhran vəziyyətlərində baş verən hadisə deyil, insanın sosial inkişafının təbii mərhələlərindən biridir. Lakin bəzi hallarda fərdin daxil olduğu yeni sosial mühit əvvəlki sosial münasibətlər sistemindən kəskin

³¹ Durnescu, I. (2018). The Five Stages of Prisoner Reentry: Toward a Process Theory. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*.

şəkildə fərqləndiyi üçün adaptasiya prosesi daha mürəkkəb xarakter alır. Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin cəza-çəkmə müəssisəsinə qəbul edilməsi və sonradan yenidən cəmiyyətə qayıtması da belə mürəkkəb sosial keçidlərdən hesab edilir.

Resosializasiya anlayışı da məhz bu sosial keçidlərin idarə olunması ilə sıx bağlıdır. Əgər ümumi sosiallaşma prosesi insanın ilk dəfə cəmiyyətin norma və dəyərlərini mənimsəməsinə xidmət edirsə, resosializasiya əvvəlki dövrdə formalaşmış və cinayətkar davranışa səbəb olmuş mənfi sosial vərdişlərin dəyişdirilməsi, onların əvəzinə hüquqa və cəmiyyətə uyğun davranış modellərinin formalaşdırılması məqsədi daşıyır. Buna görə də məhkumun sosial adaptasiyası yalnız azadlıqdan sonra işlə təmin olunması və ya yaşayış yerinin müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu proses cəzanın icrası dövründə başlayır, cəmiyyətə qayıtdıqdan sonra isə yeni sosial münasibətlər sistemində davam edir. Başqa sözlə, resosializasiya sosial adaptasiyanın xüsusi təzahür forması olmaqla, mərhələli sosial transformasiya prosesini özündə ehtiva edir.

Sosial adaptasiyanın mərhələli xarakter daşması həm klassik sosioloji nəzəriyyələrdə, həm də müasir empirik tədqiqatlarda qəbul olunan yanaşmalardan biridir. Son illərdə aparılmış araşdırmalar göstərir ki, sosial adaptasiyanın uğuru yalnız yekun nəticə ilə deyil, prosesin hər bir mərhələsində fərdin əldə etdiyi sosial bacarıqlar, qurduğu münasibətlər və sosial dəstək mexanizmləri ilə müəyyən olunur³². Bu

³² Farrall, S., Bottoms, A., & Shapland, J. (2010). Social Structures and Desistance from Crime. *European Journal of Criminology*, 7(6), 546–570.

baxımdan hər hansı mərhələdə yaranan çatışmazlıq sonrakı mərhələlərin də səmərəliliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Sosial adaptasiyanın ilk mərhələsi fərdin yeni sosial mühitlə ilkin qarşılaşması mərhələsi hesab edilir. Bu mərhələdə şəxs əvvəlki sosial münasibətlər sistemindən ayrılır və yeni sosial qaydalarla üzləşir. Adətən həmin dövrdə qeyri-müəyyənlik, sosial gərginlik, rol dəyişiklikləri və davranış qeyri-sabitliyi müşahidə olunur. Fərd əvvəlki sosial statusunu müəyyən dərəcədə itirir, lakin yeni sosial status hələ tam formalaşmadığından onun davranışında tərəddüdlər meydana çıxır. Sosiologiyada bu vəziyyət keçid dövrü kimi xarakterizə edilir və məhz bu mərhələdə göstərilən sosial dəstək sonrakı adaptasiya prosesinin istiqamətini müəyyən edir.

Bu mərhələ məhkumların resosializasiyası baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Cinayət törətmiş şəxs cəzaçəkmə müəssisəsinə daxil olduqda yalnız fiziki məkanını dəyişmir. O, eyni zamanda ailəsindən, əmək kollektivindən, yaxın sosial çevrəsindən və gündəlik sosial münasibətlərindən ayrılır. Əvvəl malik olduğu sosial rolların böyük hissəsi faktiki olaraq fəaliyyətini itirir və onların yerini penitensiar sistem daxilində formalaşan yeni münasibətlər tutur. İlk dövrlərdə müşahidə olunan narahatlıq, etimadsızlıq, aqressiv davranışlar və ya əksinə, passivlik halları da məhz bu sosial keçid mərhələsinin təbii nəticələrindən biri hesab edilə bilər. Bu baxımdan cəzaçəkmə müəssisəsinə qəbul edilən şəxslə aparılan ilkin fərdi iş, psixososial qiymətləndirmə, müəssisənin daxili qaydalarının izah edilməsi, digər məhkumlarla münasibətlərin tənzimlən-

məsi və ailə ilə əlaqələrin qorunması həmin mərhələnin uğurla başa çatdırılmasına xidmət edən əsas vasitələr sırasındadır.

İlkin uyğunlaşmadan sonra sosial adaptasiya ikinci mərhələyə, sosial münasibətlərin formalaşması və davranışın sabitləşməsi mərhələsinə keçir. Bu dövrdə fərd artıq daxil olduğu sosial mühitin normalarını öyrənməyə başlayır. Onun sosial rolları daha aydın şəkildə formalaşır, digər şəxslərlə münasibətləri sistemli xarakter alır və gündəlik davranışında müəyyən sabitlik yaranır. Əgər ilk mərhələdə əsas məqsəd yeni mühitin qəbul edilməsidirsə, ikinci mərhələdə məqsəd həmin mühitdə sosial fəaliyyət göstərməyi öyrənməkdən ibarətdir. Burada sosial öyrənmə, qarşılıqlı ünsiyyət, əməkdaşlıq və sosial nəzarət mexanizmləri həlledici rol oynayır.

Məhkumların resosializasiyası baxımından bu mərhələ xüsusi həssaslıq kəsb edir. Çünki cəzaçəkmə müəssisəsində formalaşan sosial münasibətlər gələcək davranış istiqamətinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Əgər məhkum qanunlara hörmət edən, təhsil və əmək fəaliyyətinə maraq göstərən, islah prosesində iştirak edən şəxslərlə ünsiyyətdə olarsa, bu münasibətlər onun sosial adaptasiyasını sürətləndirə bilər. Əksinə, cinayətkar submədəniyyətin təsiri altına düşməsi, qeyri-rəsmi kriminal normaları mənimsəməsi və deviant davranışı təşviq edən qruplara qoşulması resosializasiya prosesini zəiflədə bilər.

Bu səbəbdən müasir penitensiar yanaşmalar cəzaçəkmə müəssisəsini sadəcə cəzanın icra olunduğu yer kimi deyil, idarə olunan sosial mühit kimi qiymətləndirir. Belə mühitdə əmək, təhsil, psixososial proqramlar, ailə ilə əlaqələr və

müsbət sosial münasibətlər vahid resosializasiya sisteminin tərkib hissəsini təşkil etməlidir³³.

Sosial adaptasiyanın növbəti mərhələsi inteqrasiya mərhələsi hesab edilir. Bu mərhələdə artıq fərd yeni sosial mühitin mövcudluğunu qəbul etməklə kifayətlənmir, həm də həmin mühitin aktiv iştirakçısına çevrilir. Başqa sözlə, sosial adaptasiyanın əvvəlki mərhələlərində daha çox uyğunlaşma prosesi üstünlük təşkil etdiyi halda, inteqrasiya mərhələsində şəxs sosial münasibətlər sistemində müəyyən yer tutur, sosial funksiyalar yerinə yetirir və üzərinə düşən öhdəlikləri qəbul edir. Sosioloji baxımdan inteqrasiya fərdin cəmiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi, sosial institutlarla qarşılıqlı münasibətlərinin sabit xarakter alması və sosial normaların onun daxili davranış modelinə çevrilməsi ilə xarakterizə olunur.

Bu baxımdan sosial inteqrasiya yalnız fərdin cəmiyyət tərəfindən qəbul olunması demək deyildir. Burada ikitərəfli proses mövcuddur. Bir tərəfdən fərd cəmiyyətin norma və dəyərlərinə uyğun davranmağa çalışır, digər tərəfdən isə cəmiyyət də həmin fərdin sosial həyatını bərpa etməsinə imkan yaradır. Məhz bu qarşılıqlı münasibət sosial adaptasiyanın davamlı olmasını təmin edir³⁴. Əgər bu qarşılıqlı münasibətlərdən biri zəifləyərsə, sosial inteqrasiyanın tam baş tutduğunu söyləmək mümkün deyildir.

Bu yanaşma məhkumların resosializasiyası baxımından

³³ Liebling, Alison; Crewe, Ben; Huley, Susie. The Effects of Imprisonment. In: Liebling, A., Maruna, S., McAra, L. (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*. 6th ed. Oxford University Press, 2017.

³⁴ Ager, A., & Strang, A. (2008). *Understanding Integration: A Conceptual Framework*. *Journal of Refugee Studies*, 21(2), 166–191.

xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bir sıra hallarda cəzaçəkmə müəssisəsində islah prosesində fəal iştirak edən, peşə bacarıqları əldə edən, təhsil alan və müsbət davranış nümayiş etdirən şəxslər azadlığa çıxdıqdan sonra cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmədiklərinə görə yenidən sosial təcrid vəziyyətinə düşürlər. Belə olduqda cəzaçəkmə dövründə əldə edilmiş müsbət nəticələrin əhəmiyyətli hissəsi itirilə bilər. Deməli, resosializasiya yalnız məhkumun dəyişməsi ilə ölçülməməlidir. Ən azı bunun qədər vacib olan digər məsələ cəmiyyətin də həmin dəyişikliyi qəbul etməyə hazır olmasıdır. Müasir sosioloji tədqiqatlarda buna "qarşılıqlı inteqrasiya" yanaşması adı verilir və hesab edilir ki, sosial reinteqrasiyanın uğuru yalnız fərdin davranışından deyil, sosial institutların münasibətindən də asılıdır³⁵.

İnteqrasiya mərhələsindən sonra sosial adaptasiya sabitləşmə mərhələsinə keçir. Bu mərhələdə artıq yeni davranış formaları təsadüfi deyil, davamlı xarakter daşıyır. Şəxs cəmiyyətin normalarına yalnız xarici nəzarətin təsiri altında deyil, daxili inam nəticəsində əməl etməyə başlayır. Hüquqi və əxlaqi normalar tədricən onun şəxsiyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Sosial nəzarətin xarici formaları daxili özünənəzarətlə əvəz olunur ki, bu da adaptasiya prosesinin ən mühüm göstəricilərindən hesab edilir.

Sosiologiyada bu mərhələ sosial normaların qəbullanması kimi xarakterizə olunur. Başqa sözlə, insan artıq müəyyən davranışı cəzadan qorxdığı üçün deyil, onu düzgün hesab etdiyi üçün həyata keçirir. Davranışın davamlılığı da məhz

³⁵ Ager, A., & Strang, A. Understanding Integration: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies*, 2008, Vol. 21, No. 2, pp. 166–191.

bundan irəli gəlir. Əgər sosial adaptasiya yalnız məcburiyyət və ya xarici nəzarət nəticəsində baş verərsə, nəzarət aradan qalxdıqdan sonra əvvəlki davranış modellərinin yenidən meydana çıxması ehtimalı yüksək olur. Bu səbəbdən müasir resosializasiya proqramlarında daxili motivasiyanın formalaşdırılması əsas istiqamətlərdən biri hesab edilir.

Məhkumların sosial adaptasiyası baxımından bu mərhələ xüsusilə vacibdir. Çünki cəzaçəkmə müəssisəsində qaydalara riayət etmək hələ şəxsin sosial baxımdan tam islah olunduğunu göstərmir. Müəssisə daxilində davranışın müəyyən hissəsi inzibati nəzarət, intizam tədbirləri və hüquqi məsuliyyət qorxusu ilə izah oluna bilər. Həqiqi resosializasiya isə o zaman baş vermiş hesab edilə bilər ki, həmin davranış formaları azadlıq şəraitində də davam etdirilsin. Buna görə də cəzanın icrası dövründə həyata keçirilən bütün tədbirlər məhkumun yalnız mövcud şəraitə uyğunlaşmasına deyil, gələcək müstəqil həyatında da eyni davranışı davam etdirməsinə xidmət etməlidir.

Bu baxımdan sosial adaptasiyanın sabitləşməsi sosial kapitalın formalaşması ilə də sıx əlaqədardır. Müasir sosioloji ədəbiyyatda sosial kapital dedikdə fərdin malik olduğu etibarlı sosial əlaqələr, qarşılıqlı inam, əməkdaşlıq münasibətləri və sosial dəstək şəbəkələri başa düşülür³⁶. Araşdırmalar göstərir ki, sosial kapitalın yüksək olduğu hallarda şəxslərin cinayət təkrarçılığına meyli əhəmiyyətli dərəcədə azalır³⁷. Çünki belə

³⁶ Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

³⁷ Farrall, S., Bottoms, A., & Shapland, J. (2010). Social Structures and Desistance from Crime. *European Journal of Criminology*, 7(6), 546–570.

şəxslər problemlərlə qarşılaşdıqları zaman qeyri-qanuni vasitələrə deyil, ailə, dost, iş yoldaşı və digər sosial institutların dəstəyinə müraciət edə bilirlər. Bu səbəbdən resosializasiya prosesində sosial kapitalın bərpası yalnız sosial yardım tədbiri deyil, həm də cinayətkarlığın profilaktikası vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Sosial adaptasiyanın son mərhələsi yenidən adaptasiya və ya təkrar sosial inteqrasiya mərhələsi hesab edilir. Əslində insanın həyatı boyu daxil olduğu müxtəlif sosial dəyişikliklər onun dəfələrlə adaptasiya prosesindən keçməsinə zəruri edir. Bu baxımdan sosial adaptasiya birdəfəlik başa çatan proses deyil. Əksinə, insan yeni sosial status qazandıqca, yaşayış yerini dəyişdikcə, peşəsini yenilədikcə və ya ailə münasibətlərində dəyişiklik baş verdikcə yenidən uyğunlaşma zərurəti yaranır. Məhkumların azadlığa buraxılması da məhz belə təkrar sosial adaptasiya prosesinin ən mürəkkəb formalarından biri hesab edilir.

Məhkum azadlığa çıxdıqdan sonra formal baxımdan əvvəlki cəmiyyətə qayıtsa da, həmin cəmiyyət artıq əvvəlki vəziyyətdə olmur. Bu müddət ərzində ailə münasibətləri dəyişə, əmək bazarında yeni tələblər yarana, sosial münasibətlər zəifləyə və ya tamamilə qırıla bilər. Digər tərəfdən, azad edilmiş şəxsin özü də əvvəlki insan olaraq qalmır. O, uzun müddət fərqli sosial mühitdə yaşamış, yeni davranış modelləri ilə qarşılaşmış və müəyyən sosial təcrübə əldə etmiş olur. Buna görə də azadlıqdan sonrakı adaptasiya əvvəlki həyata sadəcə qayıdış deyil, yeni sosial şəraitdə yenidən mövqe qazanmaq prosesidir.

Müasir resosializasiya nəzəriyyələri də məhz bu yanaşmanı müdafiə edir. Son illərdə aparılmış tədqiqatlarda göstərilir ki, sosial adaptasiya azadlıqdan sonra ilk bir neçə ayla məhdudlaşmır. Əksinə, həmin dövr yalnız başlanğıc hesab edilir və davamlı sosial dəstək göstərilmədikdə ilkin müsbət nəticələr qısa müddətdə itirilə bilər³⁸. Bu baxımdan resosializasiya cəzaçəkmə müəssisəsinin divarları daxilində başa çatan fəaliyyət deyil, penitensiar sistemlə cəmiyyət arasında davamlı əməkdaşlığı tələb edən uzunmüddətli sosial proses kimi qiymətləndirilməlidir.

Bütün bunlar göstərir ki, sosial adaptasiya bir-birini ardıcıl şəkildə tamamlayan və qarşılıqlı əlaqədə olan mərhələlərdən ibarətdir. İlkin uyğunlaşma, sosial münasibətlərin formalaşması, integrasiya, sabitləşmə və yenidən adaptasiya mərhələlərinin hər biri ümumi prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Hər hansı mərhələdə yaranan çatışmazlıq sonrakı mərhələlərin səmərəliliyini azalda, nəticədə isə sosial adaptasiyanın uğursuzluqla nəticələnməsinə səbəb ola bilər. Məhkumların resosializasiyası baxımından da eyni qanunauyğunluq mövcuddur. Cəzaçəkmə müəssisəsində başlayan islah prosesi yalnız azadlıqdan sonra müxtəlif sosial tədbirlərin tətbiqi ilə tamamlandığı halda uğurlu sosial adaptasiyadan danışmaq mümkündür.

Sosial adaptasiya prosesinə təsir edən amillər müxtəlif formada təsnif edilir. Müasir sosial-psixoloji və kriminoloji tədqiqatlarda bu amillər əsasən ailə mühiti, sosial dəstək

³⁸ Maruna, S. (2001). Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives. Washington, DC: American Psychological Association.

şəbəkəsi, təhsil, məşğulluq, iqtisadi vəziyyət, yaşayış şəraiti, sosial kapital, ictimai münasibət, dövlət institutlarının fəaliyyəti, yerli icmaların rolu və sosial stiqləşməyə kimi istiqamətlər üzrə öyrənilir.

Əvvəlcə qeyd edilməlidir ki, sosial adaptasiyanın ən güclü determinantlarından biri ailə institutudur. Ailə insanın ilkin sosiallaşma mühiti olmaqla yanaşı, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsin cəmiyyətə yenidən uyğunlaşması zamanı da əsas sosial dayaqlardan biri hesab edilir. Ailə üzvləri ilə davamlı emosional əlaqənin saxlanılması, qarşılıqlı etimadın qorunması və ailədaxili münasibətlərin sağlamlaşdırılması şəxsin azadlığa çıxdıqdan sonra qanuni həyat tərzinə qayıtma ehtimalını artırır. Əksinə, ailə münasibətlərinin pozulması, boşanma, yaxın qohumlarla əlaqələrin kəsilməsi və ya ailənin cinayətkar həyat tərzini dəstəkləməsi resosializasiya prosesini ciddi şəkildə çətinləşdirə bilər³⁹.

Bu baxımdan ailə yalnız mənəvi dəstək göstərən sosial institut deyildir. O, eyni zamanda şəxsin sosial nəzarət mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Sosial nəzarət nəzəriyyəsinə görə insanı cinayət davranışından çəkindirən əsas amillərdən biri onun cəmiyyətlə olan emosional bağlarıdır. Şəxs ailəsini, övladını, valideynini və ya digər yaxınlarını itirmək təhlükəsini hiss etdikdə qanunazidd davranışlardan çəkinməyə daha çox meyilli olur. Bu səbəbdən penitensiar müəssisələrdə ailə münasibətlərinin qorunmasına yönəlmiş tədbirlər yalnız

³⁹ Cochran, J. C., Mears, D. P., Bales, W. D., & Stewart, E. A. (2023). Prison Visitation and Reentry Success: Contemporary Evidence on Family Support and Recidivism. *Criminology & Public Policy*.

humanizm prinsipi ilə deyil, həm də cinayətkarlığın qarşısının alınmasının effektiv vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Məhkumun adaptasiyasına təsir göstərən ikinci mühüm amil sosial dəstək şəbəkəsidir. Sosial dəstək dedikdə şəxsin ailəsindən, dostlarından, qohumlarından, qeyri-hökumət təşkilatlarından, dini birliklərdən, könüllülərdən, sosial işçilərdən və dövlət orqanlarından aldığı mənəvi, psixoloji, hüquqi və maddi yardım başa düşülür. Araşdırmalar göstərir ki, güclü sosial dəstəyə malik şəxslərin azadlığa çıxdıqdan sonra yenidən cinayət törətmə ehtimalı sosial təcrid vəziyyətində olan şəxslərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur⁴⁰.

Sosial dəstəyin əhəmiyyəti xüsusilə azadlığın ilk aylarında daha aydın görünür. Məhkum azadlığa çıxdıqdan sonra yaşayış yeri, məşğulluq, maddi təminat, tibbi xidmət, psixoloji vəziyyət, sənədlərin bərpası və digər çoxsaylı problemlərlə qarşılaşır. Bu problemlərin eyni vaxtda həll edilməməsi şəxsə ümitsizlik, frustrasiya və sosial uzaqlaşma yarada bilər. Belə hallarda sosial dəstək mexanizmləri şəxsin cinayətkar mühitə qayıtmasının qarşısını alan mühüm qoruyucu faktor rolunu oynayır.

Sosial adaptasiyanın mühüm şərtlərindən biri də məşğulluğun təmin edilməsidir. Əmək fəaliyyəti yalnız gəlir əldə etmək vasitəsi deyil, eyni zamanda insanın cəmiyyətlə sosial əlaqələrinin formalaşdığı əsas institutlardan biridir. İş yeri

⁴⁰ Van Hout, M. C., Madroumi, R., Hoey, W., Uhaa, S., Severin, P., & Calder, I. (2023). "What is optimal integrated multi-agency Throughcare? A global e-Delphi consensus study defining core components of effective rehabilitation and reintegration programming." *Journal of Criminological Research, Policy and Practice*.

şəxsə məsuliyyət hissi qazandırır, gündəlik həyatını planlaşdırmağa kömək edir, sosial münasibətlərini genişləndirir və onun özünə hörmət hissini gücləndirir. Buna görə də müasir resosializasiya modellərində məşğulluq sosial adaptasiyanın əsas göstəricilərindən biri hesab edilir.

Əmək fəaliyyətinin olmaması isə əksinə, sosial təcridə, maddi çətinliklərə və cinayətkar mühitlə yenidən əlaqələrin qurulmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə uzun müddət azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin azalması onların sosial adaptasiyasını çətinləşdirən əsas problemlərdəndir. Bu səbəbdən bir çox dövlətlərdə azadlığa hazırlıq proqramları çərçivəsində peşə hazırlığı, işəgötürənlərlə əməkdaşlıq və məşğulluğa dəstək proqramları həyata keçirilir.

Digər mühüm sosial amil təhsil və peşə bacarıqlarıdır. Təhsil yalnız bilik əldə etmək vasitəsi deyil, eyni zamanda sosial mobilliyi təmin edən mühüm institut hesab olunur. Təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi şəxsin qanuni əmək bazarında rəqabət imkanlarını artırır, gələcək həyat perspektivlərini genişləndirir və cinayət yolu ilə gəlir əldə etmək motivlərini zəiflədir. Bu baxımdan penitensiar müəssisələrdə həyata keçirilən təhsil proqramlarının məqsədi yalnız savadlandırma deyil, şəxsin gələcək sosial statusunun dəyişdirilməsi olmalıdır.

Sosial adaptasiyaya təsir edən digər mühüm amil yaşayış mühitidir. Şəxs azadlığa çıxdıqdan sonra yenidən kriminal qrupların üstünlük təşkil etdiyi məhəlləyə və ya əvvəlki cinayətkar əlaqələrinə qayıtdıqda onun yenidən həmin davranış

modelini mənimsəmə ehtimalı artır. Əksinə, təhlükəsiz sosial mühit, sağlam qonşuluq münasibətləri, ictimai fəaliyyət imkanları və yerli icmaların dəstəyi resosializasiya prosesinə müsbət təsir göstərir. Sosial ekologiya nəzəriyyəsi də cinayət davranışının yalnız fərdin xüsusiyyətləri ilə deyil, yaşadığı mühitin sosial strukturu ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

Məhkumun adaptasiyasına təsir edən sosial amillər sırasında cəmiyyətin ona münasibəti xüsusi yer tutur. Azadlığa çıxmış şəxslər çox vaxt keçmiş məhkum kimi damğalanır, işə qəbul zamanı, sosial münasibətlərdə və gündəlik həyatda ayrışikliqlə qarşılaşırlar. Bu vəziyyət sosiologiyada sosial stigmatizasiya adlandırılır. Stigmatizasiya fərdin özünü cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü kimi hiss etməsinə mane olur, onda özgüləşmə hissi yaradır və qanuni sosial rolları qəbul etməsini çətinləşdirir. Buna görə də resosializasiya yalnız məhkumun dəyişdirilməsi deyil, həm də cəmiyyətin keçmiş məhkumlara münasibətinin dəyişdirilməsi prosesidir.

Bu baxımdan kütləvi informasiya vasitələrinin, təhsil müəssisələrinin, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının və dövlət orqanlarının maarifləndirici fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyət keçmiş məhkumu yalnız törətdiyi cinayət prizmasından deyil, dəyişmək və yenidən faydalı vətəndaş olmaq imkanına malik insan kimi qəbul etməyə başladıda sosial adaptasiya tədbirlərinin effektivliyi də əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Sosial adaptasiyanın uğuru yalnız fərdi xüsusiyyətlərdən deyil, şəxsin malik olduğu sosial kapitalın həcmindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Azadlıqdan məhrum edilmə

cəzası mahiyyət etibarilə şəxsin sosial kapitalını əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir. Uzun müddət ailədən, əmək bazarından, təhsil sistemindən və ictimai münasibətlərdən uzaq qalmaq nəticəsində şəxsin malik olduğu sosial əlaqələrin bir hissəsi itirilir, digər hissəsi isə funksionallığını itirir. Xüsusilə uzunmüddətli cəza çəkən şəxslərdə əvvəl mövcud olmuş sosial münasibətlərin zaman keçdikcə zəifləməsi, dostluq münasibətlərinin pozulması, ailə bağlarının qırılması və peşə əlaqələrinin itməsi müşahidə olunur. Belə şəraitdə azadlığa çıxmış şəxs faktiki olaraq yeni sosial həyat qurmağa məcbur qalır. Bu isə sosial adaptasiya prosesini daha mürəkkəb edir.

Məhkumun sosial kapitalının bərpası yalnız ailə münasibətlərinin yenidən qurulması ilə məhdudlaşmır. Bu proses eyni zamanda yeni sosial münasibətlərin formalaşdırılmasını da əhatə edir. Şəxsin peşə kollektivinə qoşulması, ictimai təşkilatlarda iştirakı, könüllülük fəaliyyəti, dini və mədəni birliklərlə əməkdaşlığı, idman və yaradıcı fəaliyyətlərə cəlb olunması onun yeni sosial şəbəkə yaratmasına imkan verir⁴¹. Bu baxımdan sosial adaptasiya yalnız keçmiş həyatın bərpası deyil, həm də yeni sosial identikliyin formalaşdırılması prosesi kimi qiymətləndirilməlidir.

Sosial adaptasiyanın səmərəliliyinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri də ictimai etimaddır. Sosial münasibətlərin normal inkişafı qarşılıqlı etimada əsaslanır. Əgər azadlığa çıxmış şəxs dövlət institutlarına, hüquq-mühafizə orqanlarına, işəgötürənlərə və ümumilikdə cəmiyyətə etibar etmirsə, onun

⁴¹ McNeill, F. (2019). Mass Supervision, Misrecognition and the 'Malopticon'. *Punishment & Society*, 21(2), 207–230.

qanuni həyat tərzini davam etdirmək motivasiyası zəifləyə bilər. Eyni zamanda cəmiyyət də keçmiş məhkuma etibar etmədikdə qarşılıqlı münasibətlərdə sosial məsafə yaranır. Nəticədə adaptasiya prosesi birtərəfli xarakter alır və resosializasiyanın effektivliyi aşağı düşür.

Etimadın formalaşdırılması uzunmüddətli sosial prosesdir. Bunun üçün ilk növbədə dövlət institutlarının fəaliyyətində ardıcılıq, şəffaflıq və hüquqi bərabərlik təmin edilməlidir. Şəxs azadlığa çıxdıqdan sonra dövlət orqanlarının ona yalnız nəzarət edən deyil, eyni zamanda dəstək göstərən institut kimi çıxış etdiyini hiss etməlidir. Probasiya xidmətləri, məşğulluq mərkəzləri, sosial müdafiə orqanları və yerli icra strukturları arasında koordinasiyanın mövcudluğu resosializasiya prosesinə müsbət təsir göstərən əsas institusional amillərdən biridir.

Məhkumun sosial adaptasiyasında yerli icmaların rolu da xüsusi qeyd edilməlidir. Müasir yanaşmalara görə cinayətkarlıqla mübarizə yalnız hüquq-mühafizə orqanlarının vəzifəsi hesab edilmir. Yerli icmalar, bələdiyyələr, qeyri-hökumət təşkilatları, dini birliklər və könüllülər də bu prosesin fəal iştirakçıları hesab olunur. Şəxs yaşadığı məhəllədə sosial dəstək gördükdə, ictimai tədbirlərdə iştirak etdikdə və özünü cəmiyyətin faydalı üzvü kimi hiss etdikdə onun sosial identikliyi dəyişməyə başlayır. Bu dəyişiklik isə uzunmüddətli perspektivdə cinayətkar identikliyin zəifləməsinə səbəb olur.

Resosializasiyanın sosial aspektləri təhlil edilərkən qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti ayrıca qiymətləndirilməlidir. Bir çox dövlətlərdə penitensiar sistem dövlət və vətəndaş

cəmiyyəti əməkdaşlığı modeli əsasında fəaliyyət göstərir. Qeyri-hökumət təşkilatları məhkumlara hüquqi yardım göstərir, peşə hazırlığı təşkil edir, psixoloji dəstək verir, yaşayış yeri tapılmasına kömək edir, işəgötürənlərlə əlaqələr yaradır və ailə münasibətlərinin bərpasında vasitəçilik edirlər. Xüsusilə azadlığın ilk aylarında göstərilən bu xidmətlər şəxsin yenidən cinayətkar mühitə qayıtmasının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır.

Son illərdə sosial adaptasiyanın tərkib hissəsi kimi rəqəmsal inteqrasiya anlayışı da meydana çıxmışdır. Rəqəmsallaşmanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir cəmiyyətdə əmək bazarı, bank xidmətləri, dövlət xidmətləri, təhsil və sosial münasibətlərin böyük hissəsi elektron platformalar üzərindən həyata keçirilir. Uzun müddət azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər isə bu texnoloji dəyişikliklərdən kənarda qalırlar. Nəticədə azadlığa çıxdıqdan sonra onlar təkcə sosial deyil, həm də rəqəmsal adaptasiya problemi ilə qarşılaşırlar.

Bu baxımdan müasir penitensiar siyasətdə rəqəmsal savadlılığın artırılması resosializasiyanın yeni istiqamətlərindən biri hesab olunur. Elektron dövlət xidmətlərindən istifadə, onlayn müraciət sistemləri, rəqəmsal bankçılıq, distant təhsil platformaları, elektron əmək bazarları və rəqəmsal kommunikasiya vasitələri üzrə ilkin biliklərin penitensiar müəssisələrdə öyrədilməsi şəxsin cəmiyyətə inteqrasiyasını xeyli asanlaşdırır.

Beləliklə, məhkumun sosial adaptasiyasına təsir edən amillər bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən vahid sosial sistem təşkil edir. Ailə münasibətləri, sosial

kapital, məşğulluq, təhsil, sosial dəstək, ictimai etimad, yerli icmaların fəaliyyəti, dövlət institutlarının koordinasiyası, qeyri-hökumət təşkilatlarının dəstəyi və rəqəmsal integrasiya birlikdə resosializasiya prosesinin əsas sosial determinantlarını təşkil edir. Bu amillərdən hər hansı birinin zəifləməsi sosial adaptasiyanın effektivliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də müasir penitensiar siyasətdə sosial adaptasiya ayrı-ayrı tədbirlərin məcmusu kimi deyil, bütün sosial institutların koordinasiyalı fəaliyyətini tələb edən kompleks sosial proses kimi qiymətləndirilməlidir.

2.3. Məhkumların sosial adaptasiyasına təsir edən psixoloji amillər

Məhkumun sosial adaptasiyası yalnız onun cəmiyyətə fiziki olaraq qayıtması ilə məhdudlaşmır. Bu proses, ilk növbədə, insanın daxili psixoloji sistemində baş verən dəyişikliklərlə xarakterizə olunur⁴². Şəxs azadlıqdan məhrum edil-məzdən əvvəl formalaşdırdığı davranış stereotipləri, dəyərlər sistemi, emosional reaksiyaları və sosial münasibətlər modeli ilə cəzaçəkmə müəssisəsinə daxil olur. Penitensiar mühit isə özünəməxsus qayda və münasibətlər sistemi ilə həmin psixoloji strukturlara təsir göstərərək onların müəyyən hissəsini dəyişdirir və ya daha da möhkəmləndirir. Buna görə də azadlığa buraxıldıqdan sonra sosial adaptasiyanın uğuru yalnız xarici sosial imkanlardan deyil, həm də həmin psixoloji dəyişikliklərin hansı istiqamətdə baş verməsindən asılı olur.

Psixologiyada şəxsiyyət sabit xüsusiyyətlərin məcmusu kimi deyil, daim inkişaf edən və dəyişən dinamik sistem kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşmaya əsasən insanın davranışı onun keçmiş təcrübəsi, mövcud mühiti və gələcəklə bağlı gözləntilərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Deməli, cinayət törətmiş şəxsin də davranışı yalnız keçmişdə etdiyi hərəkətlərlə izah oluna bilməz. Əgər insanın psixoloji strukturu dəyişdirilə, yeni sosial bacarıqlar formalaşdırıla və gələcəyə münasibəti yenidən qurula bilirsə, onun hüquqazidd davranışdan uzaqlaşması real ehtimala çevrilir. Məhz buna görə müasir

⁴² Andrews, D. A., & Bonta, J. (2017). The Psychology of Criminal Conduct (6th ed.). Routledge.

penitensiar sahə cəzanın icrasını yalnız hüquqi məcburetmə vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin psixoloji transformasiyası prosesi kimi qiymətləndirir.

Resosializasiya prosesində psixoloji amillərin əhəmiyyəti xüsusilə onunla izah edilir ki, insan davranışının əsas hərəkət-verici qüvvəsi daxili motivasiya sistemi hesab olunur. Xarici nəzarət insanın davranışını müəyyən müddət tənzimləyə bilər, lakin davamlı hüququayğun həyat tərzinin formalaşması üçün həmin davranışın şəxsin daxili dəyərlərinə çevrilməsi zəruridir. Əks halda hüquqi nəzarətin aradan qalxması ilə əvvəlki davranış modellərinin yenidən meydana çıxması ehtimalı artır. Bu baxımdan sosial adaptasiya hər şeydən əvvəl psixoloji adaptasiya prosesidir.

Penitensiar müəssisəyə daxil olan şəxsin qarşılaşdığı ilk psixoloji problem əvvəlki həyat şəraitinin qəfil dəyişməsi ilə bağlıdır. İnsan uzun müddət fəaliyyət göstərdiyi sosial mühitdən ayrılır, ailə münasibətlərindən, əmək fəaliyyətindən və gündəlik sosial rollarından uzaq düşür. Əvəzində isə sərt qaydalara əsaslanan yeni sosial sistemlə qarşılaşır. Bu dəyişiklik yalnız sosial münasibətlərin deyil, həm də şəxsiyyətin psixoloji tarazlığının pozulmasına səbəb olur. İlk dövrlərdə qeyri-müəyyənlik, narahatlıq, gələcəklə bağlı qorxu, özünə-inamın zəifləməsi və emosional gərginlik kimi hallar daha intensiv müşahidə edilir.

Əslində bu vəziyyət psixologiyada adaptasiya reaksiyası kimi qiymətləndirilir. İnsan yeni şəraitlə qarşılaşdıqda davranış mexanizmləri artıq əvvəlki səmərəsini itirir, lakin yeni davranış modeli hələ formalaşmır. Məhz bu keçid mərhə-

ləsində psixoloji dəstəyin mövcudluğu sonrakı inkişaf istiqamətini müəyyən edə bilər. Əgər şəxs yeni şəraitdə yalnız məhdudlaşdırıcı qaydalarla üzləşərsə, onun müdafiə mexanizmləri güclənəcək, sosial uzaqlaşma və aqressiv davranış ehtimalı artacaqdır. Əksinə, insan yeni mühitdə təhlükəsizlik hissi, müəyyən sosial dəstək və inkişaf imkanları görərsə, adaptasiya prosesi daha sağlam istiqamətdə davam edəcəkdir⁴³.

Buradan belə nəticə çıxır ki, penitensiar müəssisənin psixoloji mühiti cəzanın məqsədlərinin həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır. Əgər müəssisədə hökm sürən münasibətlər yalnız inzibati nəzarət və cəza üzərində qurularsa, məhkumun daxili motivasiyasında ciddi dəyişiklik yaratmaq çətin olacaqdır. Lakin müasir penitensiar yanaşmalarda müəssisə idarə olunan sosial-psixoloji sistem kimi qəbul edilir. Belə sistemdə əmək fəaliyyəti, təhsil proqramları, psixoloji konsultasiya, ailə ilə əlaqələrin saxlanması, fərdi inkişaf proqramları və müsbət interpersonal münasibətlər vahid resosializasiya mexanizminin tərkib hissəsi hesab edilir. Bu yanaşmanın əsas məqsədi məhkumun yalnız davranışını deyil, həmin davranışın psixoloji əsaslarını dəyişdirməkdir.

Şəxsiyyətin psixoloji dəyişməsi isə ilk növbədə motivasiya sisteminin yenidən qurulması ilə bağlıdır. İnsan yalnız müəyyən məqsədə çatmaq istədikdə fəaliyyət göstərir. Lakin həmin məqsədin formalaşması mövcud tələbatlardan asılı olur. Bu baxımdan motivasiya insan davranışını hərəkətə gətirən daxili psixoloji mexanizm hesab edilir. Əgər şəxsin gələcəklə

⁴³ Auty, K. M., & Liebling, A. (2020). Exploring the relationship between prison social climate and reoffending. *Justice Quarterly*, 37(2), 358–381.

bağlı müsbət məqsədləri yoxdursa və ya həmin məqsədlərə qanuni yollarla nail ola biləcəyinə inanmırsa, onun davranışında dəyişiklik gözləmək çətin olur.

Məhz buna görə müasir penitensiar psixologiyada cəzanın məqsədi yalnız hüquq pozuntusunun qarşısını almaq deyil, həm də şəxsdə gələcəyə yönəlmiş qanuni həyat perspektivinin formalaşdırılması hesab edilir. Azadlığa çıxdıqdan sonra işləmək, ailə münasibətlərini bərpa etmək, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmaq və şəxsi inkişaf imkanları əldə etmək kimi məqsədlər məhkumun daxili motivasiya sistemini gücləndirən əsas psixoloji amillərdən hesab olunur. Şəxs həmin məqsədlərin real olduğunu qəbul etdikcə qanuni davranışın mənası onun üçün daha aydın görünməyə başlayır.

Bu məsələ tələbatların psixologiyası ilə sıx əlaqədardır. Müasir psixoloji yanaşmalara görə insan yalnız fizioloji ehtiyaclarını ödəmək üçün fəaliyyət göstərmir. Təhlükəsizlik hissi, aidiyyət duyğusu, hörmət qazanmaq istəyi, özünü faydalı hesab etmək və şəxsi potensialını reallaşdırmaq ehtiyacı da insan davranışının mühüm determinantları hesab edilir. Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərdə məhz bu yüksək səviyyəli psixoloji ehtiyacların uzun müddət ödənilməməsi onların motivasiya sisteminin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan resosializasiya proqramlarının məqsədi yalnız maddi təminatı yaxşılaşdırmaq deyil, həm də şəxsin özünü cəmiyyət üçün dəyərli hiss etməsinə şərait yaratmaq olmalıdır.

Lakin motivasiyanın mövcudluğu belə hər zaman davranış dəyişikliyi ilə nəticələnmir. İnsan qarşıya qoyduğu məqsədə çata biləcəyinə inanmadıqda motivasiya təcridən

zəifləyir. Buna görə də müasir psixologiyada motivasiya ilə yanaşı, özünəsəmərəlilik anlayışına xüsusi əhəmiyyət verilir. Özünəsəmərəlilik dedikdə insanın qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola biləcəyinə dair daxili inamı başa düşülür. Əgər məhkum hesab edirsə ki, azadlığa çıxdıqdan sonra heç bir halda iş tapa bilməyəcək, cəmiyyət onu qəbul etməyəcək və keçmişi həmişə onun qarşısında maneə olacaqdır, bu halda ən yaxşı resosializasiya proqramları belə gözlənilən nəticəni verməyə bilər.

Bu səbəbdən psixoloji müdaxilələrin əsas istiqamətlərindən biri şəxsin öz imkanlarına olan inamının bərpaşdırılmasıdır. Burada söhbət əsassız nikbinlikdən deyil, real imkanların göstərilməsi yolu ilə gələcəyə münasibətin dəyişdirilməsindən gedir. Kiçik uğurların əldə olunması, peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, sosial münasibətlərin tədricən genişləndirilməsi və müsbət davranışın davamlı şəkildə qiymətləndirilməsi özünəsəmərəlilik hissinə gücləndirən əsas vasitələr hesab edilir. Məhz buna görə müasir penitensiar proqramlarda psixoloji müşayiət yalnız problemli davranışların aradan qaldırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şəxsin müsbət potensialının inkişaf etdirilməsinə yönəlir.

Beləliklə, psixoloji adaptasiyanın ilkin mərhələsi insanın yeni şəraiti qəbul etməsi ilə yekunlaşmır. Əsas məsələ onun daxili motivasiya sisteminin yenidən qurulması, gələcəyə münasibətinin dəyişməsi və öz imkanlarına inamının formalaşdırılmasıdır. Məhz bundan sonra şəxsin davranış dəyişikliyinə daha mürəkkəb mərhələsinə, düşüncə tərzinin və qərarvermə mexanizmlərinin transformasiyasına keçir. Reso-

sializasiyanın davamlı nəticə verməsi də məhz bu psixoloji dəyişikliklərin dərinliyindən asılı olur.

Praktika göstərir ki, bir çox hallarda məhkum azadlığa çıxdıqdan sonra qanuni həyat tərzinə qayıtmaq istəsə də, əvvəlki düşüncə stereotipləri və qərarvermə üsulları dəyişmədiyi üçün yenidən hüquqazidd davranışlara müraciət edir. Deməli, davranışın davamlı dəyişməsi yalnız motivasiya səviyyəsində deyil, həm də insanın düşüncə mexanizmlərində baş verməlidir. Bu baxımdan müasir penitensiar psixologiyada resosializasiya prosesinin əsas istiqamətlərindən biri cinayətkar davranışın psixoloji əsasını təşkil edən koqnitiv strukturların yenidən formalaşdırılması hesab edilir.

Koqnitiv psixologiyada insan davranışının birbaşa xarici hadisələrdən deyil, həmin hadisələrin insan tərəfindən necə qiymətləndirilməsindən asılı olduğu qəbul edilir. Başqa sözlə, eyni hadisə müxtəlif insanlar tərəfindən fərqli şəkildə dərk olunduğuna görə onların davranışı da fərqli olur. Məhz bu səbəbdən cinayətkar davranışın izahı zamanı yalnız sosial mühitə və ya iqtisadi şəraitə istinad etmək kifayət etmir. Şəxsin hadisələri şərh etmə forması, qərar qəbul etmə prosesi və öz davranışını əsaslandırma üsulu da az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu düşüncə modeli uzun müddət dəyişmədikdə isə hüquqazidd davranış sabit həyat tərzinə çevrilə bilər.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, cinayət törətmiş şəxslərin əhəmiyyətli hissəsində müxtəlif koqnitiv təhriflər müşahidə olunur. Bu təhriflər insanın reallığı obyektiv qiymətləndirməsinə mane olur və onun öz davranışını haqlı hesab etməsinə şərait yaradır. Məsələn, şəxs törətdiyi əməli “hamı belə edir”,

“başqa çıxış yolum yox idi”, “mən zərər çəkməsəydim bunu etməzdim” kimi arqumentlərlə əsaslandırmağa çalışır. Belə düşüncə forması məsuliyyət hissini zəiflədir və davranış dəyişikliyinə qarşısını alır. Buna görə də resosializasiya prosesində ilk növbədə həmin koqnitiv təhriflərin müəyyən edilməsi və onların tədricən aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, cinayətkar düşüncə tərzini birdən-birə formalaşdırır. O, uzun müddət davam edən sosial təcrübənin, ailədaxili münasibətlərin, qeyri-sağlam sosial mühitin, uğursuz həyat təcrübələrinin və mənfi sosial təsirlərin nəticəsində tədricən meydana gəlir. İnsan eyni tipli problemləri dəfələrlə hüquqazidd yollarla həll etdikdə həmin davranış onun üçün adi qərarvermə üsuluna çevrilir. Müəyyən müddətdən sonra isə şəxs alternativ davranış formalarını nəzərdən keçirmədən əvvəlki stereotiplər üzrə hərəkət etməyə başlayır. Bu baxımdan cinayətkar davranış çox vaxt iradi seçimdən daha çox öyrənilmiş davranış modeli kimi qiymətləndirilir.

Bu yanaşma sosial öyrənmə nəzəriyyəsi ilə də uzlaşır. İnsan yalnız şəxsi təcrübəsi hesabına deyil, müşahidə etdiyi davranış nümunələri vasitəsilə də yeni davranış formaları mənimsəyir. Əgər fərd uzun müddət cinayətkar submədəniyyət daxilində yaşayırsa, həmin mühitdə qəbul edilən normaları tədricən öz davranış standartına çevirə bilər. Cəzaçəkmə müəssisəsində də bu təhlükə müəyyən dərəcədə mövcuddur. Əgər penitensiar mühitdə qeyri-rəsmi kriminal normalar üstünlük təşkil edərsə, məhkumun resosializasiyası əvəzinə

kriminal identikliyi daha da güclənə bilər. Bu səbəbdən müasir penitensiar idarəetmədə müsbət sosial modellərin formalaşdırılması və prososial davranışın stimullaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Düşüncə tərzilə davranış arasındakı əlaqə emosional proseslərlə də sıx bağlıdır. İnsan qərar qəbul edərkən yalnız rəşional mühakimələrə deyil, eyni zamanda emosional vəziyyətinə də əsaslanır. Qəzəb, qorxu, ümidsizlik, alçaldılma hissi və ya sosial rədd edilmə kimi emosiyalar bir çox hallarda impulsiv qərarların qəbul edilməsinə səbəb olur. Bu baxımdan emosional tənziqləmə qabiliyyəti resosializasiyanın əsas psixoloji komponentlərindən biri hesab edilir.

Emosional tənziqləmə dedikdə insanın öz hisslərini dərk etməsi, onları idarə etməsi və sosial baxımdan qəbul olunan formada ifadə etməsi başa düşülür. Bu bacarıq kifayət qədər inkişaf etmədikdə şəxs problemləri rəşional yollarla həll etmək əvəzinə aqressiv davranışa, zorakılığa və ya digər hüquqazidd vasitələrə üstünlük verə bilər. Xüsusilə uzunmüddətli stress şəraitində yaşayan şəxslərdə emosional nəzarətin zəifləməsi daha tez-tez müşahidə olunur. Penitensiar müəssisədə yaşanan psixoloji gərginlik də bu prosesi daha da dərinləşdirə bilər.

Bu baxımdan azadlıqdan məhrum etmənin psixoloji təsirlərindən biri də xroniki stress vəziyyətinin formalaşmasıdır. Daimi nəzarət, şəxsi məkanın məhdudluğu, gələcəklə bağlı qeyri-müəyyənlik, ailədən uzaq qalmaq və sosial təcrid insanın stress səviyyəsini yüksəldir. Əgər bu vəziyyət uzun müddət davam edərsə, emosional tükənmə, ümidsizlik, aqressivlik və sosial laqeydlik kimi hallar meydana çıxar bilər. Belə psixoloji

vəziyyətdə olan şəxsin azadlığa çıxdıqdan sonra yeni sosial münasibətlər qurması daha mürəkkəb xarakter alır.

Bununla yanaşı, müasir tədqiqatlar göstərir ki, məhkumların əhəmiyyətli hissəsi penitensiar müəssisəyə daxil olmuşdan əvvəl də müxtəlif psixoloji travmalar yaşamış olur. Uşaqlıq dövründə zorakılıq, ailədaxili münaqişələr, valideyn himayəsindən məhrum qalma, maddi yoxsulluq, küçə həyatına məruz qalma və digər mənfi təcrübələr onların şəxsiyyətinin formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bu travmaların bir hissəsi illərlə davam edən davranış problemlərinə çevrilir və sonradan cinayətkar həyat tərzinin formalaşmasına zəmin yaradır⁴⁴. Bu səbəbdən resosializasiya yalnız mövcud davranışın dəyişdirilməsinə deyil, həmin davranışın yaranmasına səbəb olmuş psixoloji problemlərin aradan qaldırılmasına da yönəlməlidir.

Müasir penitensiar psixologiyada bu məqsədlə ən geniş tətbiq olunan yanaşmalardan biri koqnitiv-davranış terapiyasıdır. Həmin yanaşmanın mahiyyəti şəxsin düşüncə tərzilə davranış arasındakı əlaqəni dərk etməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Burada məqsəd məhkumu yalnız “düzgün davranmağa” çağırmaq deyil, onun yanlış qərar verməsinə səbəb olan düşüncə mexanizmlərini müəyyən etmək və onları daha rəasional alternativlərlə əvəz etməkdir.

Lakin burada mühüm bir məqam nəzərə alınmalıdır. Psixoloji müdaxilə yalnız metodların tətbiqi ilə məhdudlaşdıqda gözlənilən nəticəni verməyə bilər. Əgər məhkum

⁴⁴ Baglivio, M. T., Wolff, K. T., Piquero, A. R., & Epps, N. The prevalence of adverse childhood experiences (ACEs) in the lives of juvenile offenders and their relationship to recidivism and psychosocial functioning. Youth Violence and Juvenile Justice.

proqram müddətində müsbət davranış nümayiş etdirsə, lakin azadlığa çıxdıqdan sonra yenidən əvvəlki kriminal mühitə qayıdarsa, əldə olunmuş psixoloji dəyişikliklərin davamlı olması çətinləşəcəkdir. Deməli, psixoloji dəyişiklik sosial dəyişikliklə paralel inkişaf etməlidir.

Beləliklə, məhkumun sosial adaptasiyasına təsir edən psixoloji amillər şəxsiyyətin daxili resurslarını, davranış motivlərini və qərarvermə mexanizmlərini formalaşdıran əsas determinantlar kimi çıxış edir. Motivasiya, özünəməmərəlilik, emosional tənzimləmə, koqnitiv proseslər, psixoloji travmalar və stressə davamlılıq səviyyəsi resosializasiya prosesinin uğuruna bilavasitə təsir göstərir. Buna görə də müasir penitensiar yanaşmalarda sosial dəstək tədbirləri psixoloji qiymətləndirmə və psixoloji müşayiət ilə paralel həyata keçirilməli, fərdin sosial həyata davamlı reinteqrasiyası kompleks yanaşma əsasında təmin edilməlidir.

2.4. Məhkumun sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları

Müasir penitensiar siyasətin əsas məqsədlərindən biri azadlıqdan məhrum etmə cəzasının yalnız hüquqi məhdudiyyət tədbiri kimi deyil, eyni zamanda şəxsin cəmiyyətə yenidən hazırlanması prosesi kimi həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan cəzanın icrası müddətində aparılan islah və tərbiyə tədbirlərinin real nəticəsi yalnız məhkumun cəzaçəkmə müəssisəsindəki davranışı ilə deyil, onun azadlığa çıxdıqdan sonra cəmiyyətə uyğunlaşmaq qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Məhz buna görə də son illərdə resosializasiya sahəsində aparılan elmi araşdırmaların əsas istiqamətlərindən biri məhkumun azadlığa buraxılmazdan əvvəl sosial adaptasiya imkanlarının obyektiv qiymətləndirilməsi məsələsinə yönəlmişdir.

Bu yanaşmanın əsasında mühüm bir fikir dayanır. Cəzaçəkmə müəssisəsində eyni müddət ərzində cəza çəkmiş, oxşar cinayət törətmiş və eyni hüquqi statusa malik olan iki məhkum azadlığa çıxdıqdan sonra tamamilə fərqli həyat yolu seçə bilər. Onlardan biri qısa müddət ərzində əmək fəaliyyətinə başlayaraq ailəsi ilə münasibətlərini bərpa edir, sosial əlaqələr qurur və cəmiyyətə uğurla reinteqrasiya olunur. Digəri isə eyni şəraitdə yenidən cinayətkar mühitlə əlaqə yaradır, sosial problemlərlə üzləşir və nəticədə təkrar cinayət törədir. Bu fərqi yalnız törədilmiş cinayətin xarakteri və ya cəzanın müddəti ilə izah edilməsi mümkün deyildir. Şəxsin sosial mühiti, psixoloji vəziyyəti, motivasiya səviyyəsi, ailə münasibətləri, peşə bacarıqları, sosial dəstək imkanları və digər çoxsaylı amillər birlikdə onun gələcək davranışına təsir göstərir.

Məhz buna görə də resosializasiya prosesinin uğuru yalnız həyata keçirilmiş tədbirlərin həcmi ilə deyil, həmin tədbirlərin konkret şəxs üzərində yaratdığı dəyişikliklə qiymətləndirilməlidir. Eyni proqram hər bir məhkum üçün eyni nəticə vermir. Çünki insan davranışı çoxamilli sosial və psixoloji mexanizmlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bu baxımdan azadlığa buraxılmağa hazırlaşan şəxsin sosial adaptasiya imkanlarının əvvəlcədən qiymətləndirilməsi yalnız gələcək davranışın proqnozlaşdırılması məqsədi daşımır. Bu qiymətləndirmə, ilk növbədə, həmin şəxsin hansı istiqamətlərdə əlavə dəstəyə ehtiyac duyduğunu müəyyən etməyə xidmət edir.

Əslində sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi anlayışı müəyyən mənada preventiv xarakter daşıyır. Burada məqsəd şəxsi "təhlükəli" və ya "təhlükəsiz", "islah olunmuş" və ya "islah olunmamış" kimi qəti kateqoriyalara bölmək deyildir. İnsan davranışının mürəkkəbliyi belə qəti nəticələrin verilməsini elmi baxımdan da mümkün hesab etmir. Əsas məqsəd mövcud sosial, psixoloji və kriminoloji göstəricilər əsasında şəxsin cəmiyyətə reinteqrasiyasını çətinləşdirə biləcək amilləri əvvəlcədən müəyyən etmək, onların aradan qaldırılması istiqamətində fərdi tədbirlər planı hazırlamaq və resursların daha səmərəli bölüşdürülməsini təmin etməkdir. Bu mənada qiymətləndirmə mexanizmi cəzanın davamı deyil, resosializasiyanın mühüm tərkib hissəsi hesab edilməlidir.

Resosializasiya prosesində qiymətləndirmənin zəruriliyi ilk növbədə insan davranışının dəyişkən xarakteri ilə əlaqədardır. Şəxsiyyət sabit struktura malik olsa da, onun sosial

davranışı zaman keçdikcə müxtəlif daxili və xarici amillərin təsiri altında dəyişə bilər. Bu səbəbdən cəzanın başlanğıcında aparılmış qiymətləndirmə azadlığa buraxılmağa az qalmış dövrdə şəxsin real vəziyyətini tam əks etdirməyə bilər. Penitensiar müəssisədə iştirak etdiyi təhsil proqramları, peşə hazırlığı kursları, psixoloji məsləhətlər, ailə münasibətlərində baş vermiş dəyişikliklər, sağlamlıq vəziyyəti və digər amillər onun sosial adaptasiya potensialını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirə bilər. Deməli, qiymətləndirmə birdəfəlik həyata keçirilən prosedur deyil, resosializasiya prosesini müşayiət edən davamlı analitik fəaliyyət kimi başa düşülməlidir.

Müasir yanaşmalarda sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi dedikdə yalnız şəxsin əvvəlki davranışının təhlili nəzərdə tutulmur. Daha mühüm məsələ onun gələcək sosial fəaliyyətinin mümkün istiqamətlərini müəyyən etməkdir⁴⁵. Lakin burada “proqnozlaşdırma” anlayışına ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. İnsan davranışı təbiət etibarilə tam müəyyən edilə bilən hadisə olmadığından heç bir elmi metod konkret şəxsin gələcəkdə mütləq cinayət törədəcəyini və ya törətməyəcəyini əvvəlcədən müəyyən edə bilməz⁴⁶. Elmi baxımdan qiymətləndirmə yalnız müəyyən ehtimalın, meylin və ya imkanın müəyyən edilməsinə xidmət edə bilər. Bu xüsusiyyət sosial adaptasiyanın qiymətləndirilməsini digər sosial proseslərdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir.

⁴⁵ Andrews, D. A., & Bonta, J. (2020). *The Psychology of Criminal Conduct* (7th ed.). Routledge.

⁴⁶ Friedrich Lösel & Doris Bender (2003). Protective Factors and Resilience. In D. P. Farrington & J. W. Coid (Eds.), *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*. Cambridge University Press.

Burada mühüm məsələlərdən biri də qiymətləndirmənin obyektinin düzgün müəyyən edilməsidir. Praktikada bəzən qiymətləndirmə yalnız məhkumun intizamlı davranışı ilə əlaqələndirilir. Halbuki cəzaçəkmə müəssisəsində daxili qaydalara riayət olunması onun azadlıq şəraitində də eyni davranışı davam etdirəcəyinə zəmanət vermir. Penitensiar müəssisənin sosial mühiti ilə açıq cəmiyyət arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Cəzaçəkmə müəssisəsində davranış ciddi nəzarət, məhdud seçim imkanları və normativ tənzimləmə şəraitində formalaşdığı halda, azadlıq şəraitində fərd çoxsaylı sosial seçimlərlə qarşılaşır, müstəqil qərarlar qəbul edir və müxtəlif sosial təsirlərə məruz qalır.

Məhkumun gələcək sosial davranışını müəyyən edən amillərin əksəriyyəti penitensiar müəssisədən kənarda formalaşacaq münasibətlərlə bağlıdır. Şəxsin ailəsinin onu qəbul etməyə hazır olub-olmaması, yaşayış yerinin mövcudluğu, qanuni məşğulluq imkanları, sosial dəstək şəbəkəsinin vəziyyəti, əvvəlki cinayətkar əlaqələrin davam etməsi ehtimalı, eləcə də cəmiyyətin ona münasibəti gələcək adaptasiya prosesinə bilavasitə təsir göstərir. Bu baxımdan sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi yalnız fərdin daxili xüsusiyyətlərinin deyil, onun daxil olacağı sosial mühitin də kompleks təhlilini tələb edir. Məhz bu xüsusiyyət həmin qiymətləndirməni sırf psixoloji və ya hüquqi prosedurdan fərqləndirərək onu multidissiplinar tədqiqat obyektinə çevirir.

Beləliklə, sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi müasir penitensiar sistemdə resosializasiyanın ayrılmaz elementi kimi çıxış edir. Onun əsas məqsədi şəxsin gələcək

davranışını qəti şəkildə müəyyən etmək deyil, sosial reintegrasiya prosesinə təsir göstərə biləcək amilləri sistemli şəkildə təhlil etmək, fərdi ehtiyacları müəyyənləşdirmək və azadlıqdan sonrakı dövr üçün əsaslandırılmış sosial dəstək mexanizmlərinin hazırlanmasına elmi baza yaratmaqdır. Məhz bu yanaşma sonrakı mərhələdə qiymətləndirmənin hansı meyarlar əsasında aparılmalı olduğu və bu meyarların qarşılıqlı əlaqəsinin necə müəyyən edilməli olduğu məsələsini aktuallaşdırır.

Məhkumun sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi zamanı qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri hansı göstəricilərin qiymətləndirməyə daxil edilməli olması məsələsidir. İlk baxışdan belə görünə bilər ki, şəxsin əvvəlki cinayət keçmiş, cəzaçəkmə müəssisəsində davranışı və ya intizam vəziyyəti gələcək sosial davranışını müəyyən etmək üçün kifayət edir. Lakin insan davranışının formalaşması tək bir amilin deyil, çoxsaylı sosial, psixoloji, iqtisadi və bioloji faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Bu səbəbdən sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi hər hansı bir göstəricinin ayrıca təhlili ilə deyil, həmin göstəricilər arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi ilə həyata keçirilməlidir.

Müasir elmi yanaşmalarda qiymətləndirmə zamanı nəzərə alınan göstəricilər şərti olaraq dəyişməyən və dəyişə bilən amillər olmaqla iki qrupa ayrılır. Dəyişməyən amillərə şəxsin yaşı, əvvəllər məhkum olunması, ilk cinayəti törətdiyi yaş, cinayət tarixçəsi və digər obyektiv göstəricilər aid edilir. Bu amillərin dəyişdirilməsi mümkün olmasa da, onların öyrənilməsi şəxsin əvvəlki həyat yolunun və kriminogen təcrübəsinin

qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, resosializasiya prosesinin əsas məqsədi məhz dəyişə bilən amillərə təsir göstərməkdir. Çünki ailə münasibətləri, əmək bacarıqları, təhsil səviyyəsi, motivasiya, sosial dəstək, psixoloji vəziyyət və digər xüsusiyyətlər müvafiq tədbirlər nəticəsində dəyişdirilə və inkişaf etdirilə bilər⁴⁷.

Bu baxımdan sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi yalnız risk amillərinin müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Eyni dərəcədə mühüm məsələ şəxsin malik olduğu qoruyucu amillərin də aşkar edilməsidir. Kriminoloji ədəbiyyatda son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bəzi şəxslər yüksək risk göstəricilərinə malik olsalar belə, güclü qoruyucu amillər sayəsində uzunmüddətli qanunauyğun həyat tərzini davam etdirə bilirlər. Əksinə, formal baxımdan aşağı risk qrupuna aid edilən bəzi şəxslər isə kifayət qədər sosial dəstəyə malik olmadıqları üçün azadlığa çıxdıqdan sonra ciddi adaptasiya problemləri ilə qarşılaşırlar⁴⁸. Bu hal bir daha göstərir ki, sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi yalnız mənfi göstəricilərin hesablanmasına əsaslanma bilməz.

Qoruyucu amillər dedikdə ilk növbədə şəxsin qanuni həyat tərzini davam etdirməsinə kömək edən sosial resurslar nəzərdə tutulur. Sağlam ailə münasibətləri, sabit yaşayış yerinin mövcudluğu, qanuni əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı, sosial dəstək şəbəkəsi, peşə bacarıqları, müsbət sosial

⁴⁷ Bonta, J., & Andrews, D. A. (2024). *The Psychology of Criminal Conduct* (8th ed.). Routledge.

⁴⁸ Friedrich Lösel, F., & Doris Bender, D. (2003). Protective Factors and Resilience. In D. P. Farrington & J. W. Coid (Eds.), *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*. Cambridge University Press.

əlaqələr, məsuliyyət hissi və dəyişmək istəyi belə amillər sırasında xüsusi yer tutur. Bu xüsusiyyətlər təkcə sosial rifah göstəriciləri deyil, eyni zamanda şəxsin cinayətkar mühitdən uzaq qalmasına kömək edən mühüm sosial mexanizmlərdir. Buna görə də müasir resosializasiya konsepsiyalarında sosial adaptasiya potensialının qiymətləndirilməsi zamanı risk və qoruyucu amillərin birlikdə nəzərə alınması tövsiyə edilir.

Qiymətləndirmənin mürəkkəbliyi yalnız amillərin sayının çoxluğu ilə bağlı deyildir. Daha mühüm problem həmin amillərin qarşılıqlı təsirinin hər bir şəxs üçün fərqli formada təzahür etməsidir. Məsələn, ailə dəstəyinin mövcudluğu əksər hallarda resosializasiyaya müsbət təsir göstərən amil hesab edilsə də, ailə üzvlərinin özlərinin cinayətkar həyat tərzinə malik olduqları hallarda həmin amil əks nəticə verə bilər. Eyni qaydada əmək fəaliyyətinə malik olmaq da hər zaman müsbət nəticə yaratmır. Əgər həmin əmək fəaliyyəti qeyri-rəsmi və ya cinayətkar əlaqələrin təsiri altında həyata keçirilsə, bu halda məşğulluğun mövcudluğu sosial adaptasiya imkanlarını artırmaq əvəzinə əksinə zəiflədə bilər. Deməli, qiymətləndirmə zamanı yalnız göstəricinin mövcudluğu deyil, onun məzmunu və sosial konteksti də nəzərə alınmalıdır.

Bu xüsusiyyət insan davranışının qiymətləndirilməsində fərdi yanaşmanın zəruriliyini ortaya qoyur. Penitensiar praktikada eyni göstəricilər toplusuna malik iki məhkumun azadlıqdan sonrakı davranışı tamamilə fərqli ola bilər. Bunun səbəbi onların həyat təcrübəsinin, şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, sosial münasibətlərinin və gələcək planlarının bir-birindən fərqlənməsidir. Bu baxımdan qiymətləndirmə prosesi standart

meyarların mexaniki tətbiqindən ibarət olmamalı, hər bir şəxsin fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirən kompleks təhlilə əsaslanmalıdır.

Digər mühüm məsələ qiymətləndirmənin zaman amili ilə bağlıdır. Sosial adaptasiya potensialı sabit göstərici deyildir. Şəxsin motivasiyası, ailə münasibətləri, psixoloji vəziyyəti, peşə hazırlığı və sosial əlaqələri zaman keçdikcə dəyişə bilər. Bu səbəbdən cəza müddətinin əvvəlində aparılmış qiymətləndirmənin nəticələri azadlığa buraxılma ərafəsində tam aktuallığını itirə bilər. Eyni zamanda azadlığa çıxdıqdan sonra yeni sosial şərait də həmin göstəricilərə təsir göstərir. Məhz buna görə sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi dinamik proses kimi qəbul edilməli, mütəmadi yenilənən məlumatlar əsasında aparılmalıdır.

Beləliklə, məhkumun sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi müxtəlif xarakterli göstəricilərin sadə şəkildə toplanmasından ibarət deyildir. Bu proses sosial, psixoloji və kriminoloji amillərin qarşılıqlı təsirinin kompleks təhlilini, onların zaman daxilində dəyişmə xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını və hər bir şəxsə fərdi yanaşmanın tətbiq edilməsini tələb edir. Bununla belə, praktikada bu qədər müxtəlif xarakterli məlumatların vahid qiymətləndirmə sistemində necə birləşdirilməsi məsələsi hələ də mübahisəli olaraq qalır. Xüsusilə insan davranışına təsir göstərən amillərin dəqiq sərhədlərlə müəyyən edilməsinin mümkün olmaması klassik qiymətləndirmə metodlarının imkanlarını müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Məhz bu xüsusiyyət sonrakı mərhələdə qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbul etməyə imkan verən yanaşmaların

nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

Sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları müasir kriminologiyada kifayət qədər geniş araşdırılmış olsa da, bu prinsiplərin praktik fəaliyyətə tətbiqi ayrıca metodoloji yanaşma tələb edir. Çünki resosializasiya prosesinin məqsədi yalnız nəzəri risk səviyyəsini müəyyən etmək deyil, əldə olunan nəticələr əsasında konkret qərarlar qəbul etməkdən ibarətdir. Penitensiar müəssisə rəhbərliyi, psixoloqlar, sosial işçilər və probasiya əməkdaşları azadlığa buraxılmağa hazırlaşan məhkum barədə qərar qəbul edərkən onun gələcək sosial adaptasiya imkanlarını mümkün qədər obyektiv qiymətləndirməyə çalışırlar. Bu səbəbdən beynəlxalq praktikada qiymətləndirmə prosesinin subyektiv mülahizələrə deyil, əvvəlcədən müəyyən edilmiş standart meyarlar sistemində əsaslanmasına üstünlük verilir.

Hazırda müxtəlif dövlətlərdə tətbiq olunan qiymətləndirmə sistemlərinin təhlili göstərir ki, onların metodologiyası fərqli olsa da, əksəriyyəti eyni məntiqə əsaslanır. Əvvəlcə şəxsin keçmişi haqqında məlumatlar toplanır, daha sonra onun hazırkı sosial vəziyyəti qiymətləndirilir və nəhayət gələcək adaptasiyaya təsir göstərə biləcək risk və qoruyucu amillər birlikdə təhlil olunur.

Beynəlxalq praktikada geniş istifadə olunan qiymətləndirmə sistemlərindən biri Böyük Britaniyada tətbiq edilən "Cinayətkarların Qiymətləndirilməsi Sistemi" (*Offender Assessment System*) hesab olunur. Bu sistemin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, qiymətləndirmə yalnız cinayət riskinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir, eyni zamanda məhkumun

sosial ehtiyaclarını, resosializasiya imkanlarını və gələcək müdaxilə istiqamətlərini müəyyən etməyə xidmət edir. Sistem çərçivəsində yaşayış şəraiti, təhsil, məşğulluq, ailə münasibətləri, maliyyə vəziyyəti, həyat təzi, asılılıq problemləri, emosional vəziyyət və düşüncə təzi kimi çoxsaylı göstəricilər ayrıca qiymətləndirilir. Sonrakı mərhələdə həmin məlumatlar vahid analitik hesabat şəklində ümumiləşdirilir və fərdi reabilitasiya planının hazırlanmasında istifadə olunur⁴⁹.

Son illərdə geniş yayılmış qiymətləndirmə sistemlərindən biri də “azadlığa buraxılan şəxslər üçün dinamik risk qiymətləndirmə” (*Dynamic Risk Assessment for Offender Re-entry*) metodikasıdır. Bu yanaşma dinamik göstəricilərə daha çox diqqət yetirir. Burada əsas məqsəd yalnız risk amillərini müəyyən etmək deyil, həmin risklərin zaman keçdikcə necə dəyişdiyini izləməkdir. Bu sistemdə qoruyucu amillər ayrıca qiymətləndirilir və bəzi hallarda onların risk göstəricilərindən daha mühüm rol oynadığı qəbul edilir. Məsələn, güclü ailə dəstəyi, sabit məşğulluq və dəyişməyə yüksək motivasiya müəyyən risk göstəricilərinin mənfi təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər⁵⁰.

Müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan metodikaların müqayisəli təhlili göstərir ki, istifadə olunan terminologiya və hesablama üsulları fərqli olsa da, qiymətləndirmənin əsas istiqamətləri böyük ölçüdə üst-üstə düşür. Demək olar ki,

⁴⁹ HM Prison and Probation Service. (2024). The Offender Assessment System (OASys): User Manual. London.

⁵⁰ Yesberg, D. A., Hanby, R. V., Serin, R. C., & Polaschek, D. L. L. (2015). Predictive Validity of the Dynamic Risk Assessment for Offender Re-entry (DRAOR) Scale in New Zealand. *Psychology, Crime & Law*, 21(10), 917–929.

bütün sistemlər şəxsin cinayət tarixçəsini, sosial mühitini, ailə münasibətlərini, əmək və təhsil vəziyyətini, psixoloji xüsusiyyətlərini, asılılıq problemlərini və gələcək həyat planlarını nəzərə alırlar. Bu məqsədlə beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan qiymətləndirmə alətlərinin müqayisəsi əsasında sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı əsas istiqamətlərin seçilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

№	Qiymətləndirmə istiqaməti	Əsas məzmun
1	Ailə münasibətləri	ailənin dəstəyi, ailədaxili münasibətlərin sabitliyi
2	Yaşayış şəraiti	azadlıqdan sonra yaşayış yerinin mövcudluğu
3	Məşğulluq perspektivi	iş imkanları, peşə fəaliyyəti
4	Təhsil və peşə hazırlığı	təhsil səviyyəsi, peşə bacarıqları
5	Cinayət tarixçəsi	əvvəlki məhkumluqlar, cinayət davranışı
6	Penitensiar davranış	cəzaçəkmə dövründə intizam və proqramlarda iştirak
7	Psixoloji vəziyyət	emosional sabitlik, impuls nəzarəti
8	Motivasiya	qanuni həyata qayıtmaq istəyi
9	Asılılıq problemləri	alkoqol və narkotik istifadəsi
10	Sosial əlaqələr	prososial və ya kriminogen münasibətlər
11	Boş vaxtın təşkili	asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi
12	Gələcək həyat planı	real məqsədlərin və planların mövcudluğu

Cədvəldə göstərilən istiqamətlərdən hər biri müstəqil əhəmiyyət daşısa da, onların heç biri ayrıca şəkildə sosial adaptasiya potensialını tam xarakterizə etmir. Məsələn, məhkumun yüksək peşə bacarığına malik olması müsbət göstərici hesab edilsə də, əgər onun yaşayış yeri yoxdursa və ailəsi tərəfindən qəbul edilmirsə, həmin üstünlük sosial reinteqrasiyanın uğurunu tam təmin edə bilməz. Eyni qaydada ailə dəstəyinin mövcudluğu mühüm qoruyucu amil hesab olunsa da, davam edən narkotik asılılığı və ya cinayətkar dost çevrəsinin saxlanılması həmin müsbət təsiri əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədə bilər. Buna görə də qiymətləndirmə zamanı hər bir göstəricinin ayrıca deyil, digər göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Meyar	1 bal	2 bal	3 bal	4 bal	5 bal
Ailə dəstəyi	yoxdur	zəif	qismən	yaxşı	çox yüksək
Yaşayış şəraiti	yoxdur	qeyri-sabit	müvəqqəti	sabit	tam təmin olunub
Əmək perspektivi	yoxdur	zəif	qeyri-müəyyən	yüksək	iş təmin edilib
Təhsil və peşə	yoxdur	aşağı	orta	peşə hazırlığı var	yüksək
Sosial əlaqələr	kriminal mühit	əsasən mənfi	qarışıq	müsbət	tam prososial
Motivasiya	yoxdur	zəif	orta	yüksək	çox yüksək
Psixoloji sabitlik	ciddi problem	problem mövcuddur	qənaətbəxş	yaxşı	sabit

Asılılıq riski	yüksək	orta	nəzarətdə	aşağı	yoxdur
Pen-itsiariat davranış	çox zəif	zəif	qənaətbəxş	yaxşı	nümunəvi
Gələcək həyat planı	yoxdur	qeyri-real	qismən	real	tam hazır- lanıb

Müasir qiymətləndirmə metodikalarında göstəricilərin əksəriyyəti balla ifadə olunur. Adətən hər bir meyar üzrə əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymətləndirmə intervalları tətbiq edilir və yekunda ümumi nəticə hesablanır. Belə yanaşma praktik baxımdan sadə görünsə də, sosial münasibətlərin mürəkkəb təbiəti bu metodun müəyyən çatışmazlıqlarını da ortaya çıxarır. Çünki insan davranışına təsir edən bir çox göstəricilər sərt sərhədlərlə qiymətləndirilə bilmir. Məsələn, ailə dəstəyinin "var" və ya "yox" kimi qiymətləndirilməsi əksər hallarda real vəziyyəti tam əks etdirmir. Praktikada ailə münasibətləri müxtəlif səviyyələrdə ola bilər. Bəzi hallarda ailə yalnız emosional dəstək göstərir, lakin maddi imkanlara malik olmur. Digər hallarda maddi dəstək mövcud olsa da, emosional münasibətlər zəif olur. Oxşar vəziyyət motivasiya, sosial əlaqələr və psixoloji sabitlik kimi göstəricilər üçün də xarakterikdir.

Hər bir halda balla qiymətləndirmə sistemi müxtəlif istiqamətlər üzrə əldə olunan məlumatların vahid cədvəldə ümumiləşdirilməsinə imkan yaradır. Bundan əlavə, resosializasiya proqramlarının planlaşdırılması zamanı hansı istiqamətlərdə əlavə müdaxiləyə ehtiyac olduğunu da müəyyən etməyə kömək edir. Məsələn, qiymətləndirmə nəticəsində

psixoloji vəziyyət və motivasiya üzrə aşağı nəticə əldə olunmuşdursa, psixoloji məsləhət xidmətlərinin gücləndirilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Əgər əsas problem məşğulluq və peşə bacarıqları ilə bağlıdırsa, bu halda peşə hazırlığı proqramlarının genişləndirilməsi daha səmərəli nəticə verə bilər.

Balla qiymətləndirmə sisteminin digər problemi ondan ibarətdir ki, sosial münasibətlər və insan davranışı davamlı xarakter daşıyır. İnsan "motivasiyalı" və ya "motivasiyasız", "təhlükəli" və ya "təhlükəsiz" kimi kəskin kateqoriyalara bölünə bilməz. Məhz bu səbəbdən son illərdə qərar qəbulətmə nəzəriyyəsində qeyri-müəyyən informasiyanın emalı üçün nəzərdə tutulmuş yanaşmalara maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Xüsusilə sosial proseslərin qiymətləndirilməsində sərt sərhədlər əvəzinə müxtəlif mənsubiyyət dərəcələrindən istifadə edən qeyri-səlis məntiq modelləri daha çevik nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Bu baxımdan məhkumun sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi də klassik balla qiymətləndirmə üsullarından daha çevik metodoloji yanaşmaların tətbiqini tələb edir.

Beləliklə, məhkumun sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi müasir penitensiar siyasətin mühüm elementlərindən biri hesab olunur. Bu qiymətləndirmənin əsas məqsədi şəxsin gələcək davranışını qəti şəkildə proqnozlaşdırmaq deyil, onun cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasına təsir göstərə biləcək sosial, psixoloji və kriminoloji amilləri kompleks şəkildə müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan qiymətləndirmə resosializasiya prosesinin ayrılmaz hissəsi olmaqla

yanaşı, fərdi yanaşmanın formalaşdırılması və sosial dəstək tədbirlərinin planlaşdırılması üçün mühüm elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə etibarilə, sosial adaptasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi yalnız məhkumun mövcud vəziyyətinin müəyyən edilməsinə deyil, eyni zamanda onun cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyası üçün zəruri olan dəstək mexanizmlərinin seçilməsinə xidmət edən kompleks analitik prosesdir. Bu baxımdan elmi əsaslara söykənən qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi resosializasiya tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılmasına və təkrar cinayətkarlığın qarşısının alınmasına mühüm töhfə verə bilər.

III FƏSİL. CƏZA ÇƏKMƏKDƏN AZAD OLUNMAZDAN ƏVVƏL TƏTBİQ EDİLƏN TƏDBİRLƏR

3.1. Cəza çəkməkdən azad olunmazdan əvvəl tətbiq edilən tədbirlərin anlayışı və sosial adaptasiyaya təsiri

*“Planlı və təcridən görülməyən fəaliyyət
faydalı nəticə verməyə bilər”.*

Məhkumların cəmiyyətə reintegrasiyası birdəfəlik deyil, mərhələli şəkildə həyata keçirilən kompleks sosial-hüquqi prosesdir. Bu prosesin effektivliyi yalnız azadlığa çıxdıqdan sonra görülmən tədbirlərdən deyil, həm də azadlıqdan əvvəlki mərhələdə həyata keçirilən hazırlıq xarakterli tədbirlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Avropa Penitensiar Qaydalarının 107-ci maddəsində *uzunmüddətli azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərin azad həyata təcridən uyğunlaşdırılması zərurəti xüsusi olaraq vurğulanır*⁵¹. Bu müddəa mahiyyət etibarilə yalnız uzunmüddətli cəza çəkən şəxslərə deyil, ümumilikdə bütün məhkumlara tətbiq edilə bilən universal prinsip kimi çıxış edir. Çünki azadlıqdan məhrum etmə şəraitində formalaşan sosial izolasiya, davranış modellərinin dəyişməsi və rejimə uyğunlaşma azadlığa çıxdıqdan sonra yeni sosial mühitə adaptasiyanı çətinləşdirir.

Bu səbəbdən sosial adaptasiya prosesi yalnız azadlığa

⁵¹ Avropa Penitensiar Qaydaları, <http://www.justice.gov.az/categories/103>

çıxma anında başlayan fəaliyyət kimi deyil, ədalət mühakiməsi və cəza icrası mərhələlərindən başlayaraq davam edən ardıcıl tədbirlər sistemi kimi qiymətləndirilməlidir. Burada əsas məqsəd şəxsin cəmiyyətə təhlükəsiz və davamlı şəkildə reintegrasiyasını təmin etmək, residiv riskini minimuma endirmək və onun sosial funksionallığını bərpa etməkdir.

Azadlıqdan əvvəl tətbiq edilən tədbirlər mahiyyət etibarilə sosial adaptasiyanın “hazırlıq mərhələsi” kimi çıxış edir. Bu mərhələdə əsas diqqət şəxsin davranışlarının tədricən korreksiyasına, sosial bacarıqlarının qorunmasına və sosial adaptasiya üçün zəruri olan psixoloji və sosial resursların formalaşdırılmasına yönəlir. Bu yanaşma “tədricən hərəkət etmək” prinsipinə əsaslanaraq, məhkumun sosial mühitə adaptasiyasını mərhələli və davamlı proses kimi təmin edir.

Ümumilikdə bu mərhələdə həyata keçirilən tədbirlər üç əsas məqsədə xidmət edir: birincisi, cinayi davranışına səbəb olan amillərin aradan qaldırılması; ikincisi, şəxsin sosial və psixoloji resurslarının gücləndirilməsi; üçüncüsü isə azadlığa çıxmadan əvvəl adaptasiya üçün ilkin şəraitin yaradılmasıdır. Bu baxımdan azadlıqdan əvvəlki tədbirlər sosial adaptasiya sisteminin ayrılmaz və strateji komponenti kimi çıxış edir və sonrakı mərhələlərin effektivliyinə birbaşa təsir göstərir.

3.2. Cinayət-hüquqi tədbirlərin məhkumların sosial adaptasiyasında rolu

“Ən effektiv cəza, məhkumu islah edən cəzadır”.

Məhkumların sosial adaptasiyası və islah olunması qarşılıqlı əlaqədə olan vahid bir prosesin iki ayrılmaz komponentidir. Cinayət-hüquqi məsuliyyətin tətbiqi ilə formalaşan məhkum statusu eyni zamanda həmin şəxsin sosial mühitə yenidən integrasiyasını zəruri edir. Bu baxımdan cəzanın təyin edilməsi və icrası mərhələləri məhkumun gələcək sosial davranış modelinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərən əsas mexanizmlər kimi çıxış edir.

Cəzaların cinayət törətmiş şəxslərin sosial adaptasiyasına təsirini daha dərinlən anlamaq və bu təsiri gücləndirmək üçün onların fəlsəfi əsasları, məqsədləri və səmərəli tətbiq formaları kompleks şəkildə araşdırılmalıdır. Eyni zamanda, ən effektiv cəza növlərinin müəyyən edilməsi və onların praktikada daha məqsədyönlü şəkildə tətbiqi sosial adaptasiya prosesinin keyfiyyətini artıran əsas amillərdən biridir. Xüsusilə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının real islah və reintegrasiya imkanları ayrıca elmi tədqiqat obyekti kimi qiymətləndirilməlidir, çünki bu cəzanın hər bir halda geniş tətbiqi bəzən gözlənilən sosial nəticələrin əksinə olaraq mənfi təsirlərə də səbəb ola bilər.

Bu baxımdan cəza siyasətində alternativ cəza tədbirlərinə üstünlük verilməsi, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin gücləndirilməsi və hər bir konkret halda tətbiq edilən sanksiyanın mümkün sosial nəticələrinin əvvəlcədən peşəkar şəkildə proq-

nozlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə yanaşma həm cəzanın effektivliyini artırır, həm də məhkumun cəmiyyətə daha sağlam şəkildə inteqrasiyasına şərait yaradır.

Beləliklə, cəza institutunun sosial adaptasiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi yalnız normativ yanaşma ilə deyil, həm də onun real sosial nəticələri baxımından sistemli şəkildə qiymətləndirilməlidir. Bu isə cəza siyasətində daha çevik, fərdiləşdirilmiş və alternativ yönümlü yanaşmanın zəruriliyini ortaya qoyur.

a) cəzanın fəlsəfəsi

AR CM-in 41-ci maddəsinə əsasən cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə məhkəmə tərəfindən tətbiq edilən cinayət hüquqi tədbirdir. *Onun məqsədi sosial ədalətin bərpası, məhkumların islah edilməsi, həm məhkumlar, həm də digər şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir.*

Cəza sosial ədaləti bərpa etməlidir. Bu halda cəzanın labüdlüyü ictimaiyyətdə hüquqa inamı gücləndirir, vətəndaşlarda təhlükəsizlik və ədalət hissini formalaşdırır. Əks halda, cəzasızlıq mühiti şəxslərdə narahatlıq, hüquq sisteminə inamsızlıq, habelə dövlətin ədalət və qanunçuluq prinsiplərinə etimadın zəifləməsi kimi mənfi sosial nəticələr yarada bilər. Bu baxımdan cəzanın sosial ədaləti bərpa etmə funksiyası yalnız formal hüquqi reaksiya ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda pozulmuş ictimai tarazlığın bərpasını və vurulmuş ziyanın mümkün qədər aradan qaldırılmasını da özündə ehtiva edir.

Bundan əlavə cəza *məhkumların islah edilməsinə, onlar tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almağa*

xidmət edir. Cəzanın yaratdığı məhrumiyyətlər, şəxsin cinayət törətməsinə kömək edən səbəb və şəraitdən uzaqlaşdırılması, mənfi xarakterinin aradan qaldırılması və müsbət xüsusiyyətlərin aşılınması cəzanın nəzərdə tutulmuş məqsədə çatmasına kömək edir.

Eyni zamanda cəzanın cinayətlərin törədilməsinin qarşısını alma istiqamətində təsiri onun xəbərdaredici funksiyasından irəli gəlir. Yəni cəzanın mövcudluğu və tətbiqi ilə bağlı ictimai məlumatlandırma digər şəxslərdə hüquqazidd davranışlardan çəkinmə meyli formalaşdırır və cinayətlərin baş vermə ehtimalını azalda bilər.

Məcəllədə nəzərdə tutulmuş məqsədlərlə yanaşı, cəzanın bir sıra əlavə funksional xüsusiyyətləri də mövcuddur. Cəza cinayətin və şəxsin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun tətbiq olunmalı, cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etməli və zəruri hallarda təhlükəli şəxslərin cəmiyyətdən təcridinə xidmət etməlidir. Eyni zamanda o, cinayətin yaranmasına səbəb olan sosial və psixoloji amillərin aradan qaldırılmasına yönəlməli, bərpaedici ədalət prinsipini həyata keçirməklə vurulmuş ziyanın kompensasiyasına şərait yaratmalıdır. Cəzanın xəbərdaredici funksiyası ictimai çəkindiricilik yaratsa da, bu təsir fərdi islah potensialı ilə balanslaşdırılmalıdır. Ümumilikdə cəza yalnız məhrumiyyət xarakterli deyil, həm də humanist, ədalətli və sosial adaptasiyaya xidmət edən kompleks hüquqi vasitə kimi çıxış etməlidir.

Bu yanaşmadan çıxış edərək, islah məqsədinə daha səmərəli nail olmaq üçün cəzaların yüngülləşdirilməsi və alternativ cəza institutlarının genişləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Çünki praktik təcrübə göstərir ki, bir çox hüquq sistemlərində azadlıqdan məhrum etmə cəzasına üstünlük verilməsinə baxmayaraq, bu yanaşma cinayətkarlıq səviyyəsinin əhəmiyyətli şəkildə azalmasına hər zaman gətirib çıxarmır. Bu isə onu göstərir ki, azadlıqdan məhrum etmə cəzası bəzi hallarda yüksək dərəcədə “ağır” və sosial baxımdan daha az effektiv nəticələr doğura bilən təsir vasitəsi kimi çıxış edə bilər və bu səbəbdən onun tətbiqi daha balanslaşdırılmış şəkildə, alternativ cəza tədbirləri ilə uzlaşdırılaraq nəzərdən keçirilməlidir.

Beynəlxalq tədqiqatlar bu mövqeyi təsdiqləyir. Məsələn, azadlıqdan məhrum etmə ilə müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, həbs müddətinin uzunluğu yenidən cinayət törətmə göstəricilərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmir; əksinə, rehabilitasiya proqramlarının müddəti artırıldıqca davranış dəyişikliyinə ehtimalı yüksəlir. Bu baxımdan azadlıqdan məhrum etmə cəzası bəzi hallarda sosial baxımdan daha az effektiv nəticələr doğura bilən təsir vasitəsi kimi çıxış edir⁵².

CM-ə görə cəza müəyyən bir məqsədə xidmət edir və bu məqsəd özündə müəyyən faydalılıq elementini ehtiva edir. Faydalılıq dedikdə, cəmiyyət və fərd üçün müsbət nəticə yaradan, üstünlük və ya qazanc gətirən, yaxud mühüm ziyanın qarşısını alan hərəkətlər başa düşülür. Bu baxımdan cəzanın faydalılığı, şəxsin gələcəkdə özünə və ya başqasına zərər vurmasının qarşısını alan, onu islah edən və nəticə etibarilə cəmiyyət üçün ziyanverici davranışlardan uzaqlaşdıran təsir kimi qiymətləndirilə bilər.

⁵² Mark W. Lipsey, *Rehabilitation Programs for Adult Offenders: A Meta-Analysis in Support of Guidelines for Effective Practice* (2018)

Cəzaların faydalı olması onun növündən, tətbiq mexanizmindən və icradan birbaşa asılıdır. Əgər cəza təyin edilərkən şəxsin fərdi xüsusiyyətləri, sosial-psixoloji vəziyyəti və s. nəzərə alınmadan hökm çıxarılsa, bu islahedici effekt yaratmaq əvəzinə əks nəticəyə səbəb ola bilər. Xüsusilə, psixoloji və ya sosial səbəblərdən cinayət törədən şəxslərə uyğun olmayan sərt cəzaların tətbiqi sosial adaptasiyasını çətinləşdirərək mənfi nəticələri gücləndirə bilər.

CM-də cəzanın təyin edilməsi zamanı şəxsin xarakteri, cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi və işin konkret halları nəzərə alınır. Lakin bəzi hallarda cəzanın müddətindəki kiçik dəyişikliklərin (*məsələn, 2 il artıq və ya az*) şəxsin islah olunma nəticəsinə ciddi təsir göstərmədiyi müşahidə oluna bilər. Bu baxımdan, əgər cəza islah məqsədi daşıyırsa, onun effektivliyi müddətin formal uzunluğundan çox, tətbiq edilən təsir mexanizmlərinin keyfiyyəti ilə ölçülməlidir. Yəni əsas yanaşma cəzanın daha uzun və ya daha qısa olmasından çox, onun fərdin davranışına real təsir göstərə bilməsi ilə bağlı olmalıdır.

Cəzaların uyğunluğu, yəni ədalətli olması da əsas məsələ hesab edilir. Ədalət termini özündə bərabərliyi deyil, çox xüsusi və diqqət edilməli mərhələni birləşdirir. Bərabər və eyni şəkildə tərtib edilən işlər hər zaman ədalətli deyil və ola da bilməz. Ədalət termini uyğunluq ilə əlaqəlidir və qarşıdakı şəxsə uyğun olan, yerində, lazımi vaxtda müəyyən bir hərəkəti etməkdir.

Cəzanın cinayi davranışın gələcək meyllərini dayandırma, məhdudlaşdırma potensialı da xüsusilə önəmlidir. Cinayi dav-

ranış sərgiləyən şəxs onun nəticələrinə münasibətdə psixoloji olaraq müxtəlif reaksiyalar göstərirlər. Ya təbii və ya suni təsirlər vasitəsilə şəxs peşman olur, məyusluq yaşayır, ya da ki, davranış nəticəsində əldə etdiyi fayda, vicdanı susdurmaq bacarığı onu daha artıq dərəcəli, təhlükəli davranışlar sərgiləməyə şövq edir.

Məhz cəza birinci formada, şəxsin gələcək davranış istiqamətlərinə suni maneə yaradacaq vasitədir. Əksinə, cəza olmadığı halda cinayi davranış sərgiləyən adam “artıq, dayanmaq vaxtıdır” signalını qəbul etməyə bilər. Bu səbəbdən cəza davranışın gələcək istiqamət seyrini dəyişmək iqtidarına malikdir. Əlbəttə ki, gərək bu addımlar düşünülmüş və həddində atılsın.

Müasir davranış psixologiyası baxımından bu mexanizm "operant şərtlənmə" nəzəriyyəsi çərçivəsində izah edilir: mənfi nəticə (cəza) müəyyən bir davranışın təkrarlanma ehtimalını azaldır. Lakin bu təsir mexanizmində cəzanın şiddəti deyil, labüdlüyü daha güclü çəkindirici rol oynayır. Başqa sözlə, cəzanın mütləq tətbiq ediləcəyinə dair əminlik hissi, onun ağırlığından daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, cəza təkcə keçmişdəki hüquqazidd hərəkətə verilən formal reaksiya deyil, həm də fərdin gələcək davranışını, cəmiyyətlə münasibətini və sosial adaptasiya imkanlarını müəyyən edən kompleks hüquqi vasitədir. Onun effektivliyi müddətinin uzunluğundan yox, tətbiq mexanizminin keyfiyyətindən, fərdi xüsusiyyətlərə uyğunluğundan və islah potensialına yönəlmiş olmasından asılıdır. Bu baxımdan cəzanın fəlsəfi əsasını yalnız əvəzçixarma və ya çəkindirmə

deyil, eyni zamanda sosial ədalətin bərpası, şəxsiyyətin islahı və cəmiyyətə tam hüquqlu qayıdışın təmin edilməsi təşkil etməlidir.

b) Alternativ cəzalar və digər tədbirlər

Müasir dövrdə azadlıqdan məhrum etmə cəzası dünya miqyasında ən geniş tətbiq edilən cəza növlərindən biri olmaqda davam edir. Bugün dünyada 11.5 milyondan çox azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edilmiş şəxs var və onların sayı durmadan artmaqdadır⁵³. UNODC-nin 2024-cü il araşdırması isə göstərir ki, sorğuya cəlb olunan dövlətlərin 60%-dən çoxu həbsxana sistemlərinin doluluq həddinin tamamilə istifadə edildiyini, 25%-ə yaxını isə bu həddin 150%-ni keçdiyini bildirmişdir⁵⁴.

Qeyd olunan göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, azadlıqdan məhrum etmə cəzası cinayət törətmiş şəxslərin islah olunmasının yeganə və ya ən səmərəli vasitəsi hesab edilə bilməz. Bu cəzanın hüquq tarixində uzun müddət tətbiq olunması onun müasir cinayət siyasətində dəyişməz və alternativsiz institut olduğu anlamına gəlmir. Müasir hüquq doktrinasında qəbul edilən yanaşmaya görə azadlıqdan məhrum etmə

⁵³ Prison Populations Continue to Rise in many Parts of the World, with 11.5 Million Held in Prisons Worldwide (2024), <https://www.bbk.ac.uk/news/prison-populations-continue-to-rise-in-many-parts-of-the-world-with-11-5-million-held-in-prisonsworldwide#:~:text=Approximately%2011.5%20million%20people%20are,at%20Birkbeck%2C%20University%20of%20London> (son baxış iyun 15, 2024).

⁵⁴ United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Prison Matters 2024: Global Prison Population and Trends. A Focus on Rehabilitation. Vienna: UNODC, 2024.

yalnız son zərurət prinsipi əsasında, yəni cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün başqa hüquqi vasitələrin kifayət etmədiyi hallarda tətbiq edilməlidir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının cinayətkarlıqla mübarizədə əsas üstünlüyü cinayət törətmiş şəxsin müəyyən müddət ərzində cəmiyyətdən təcrid olunması və həmin dövrdə yeni cinayət törətmək imkanının məhdudlaşdırılmasıdır. Lakin bu təsir əsasən cəzanın icrası müddəti ilə məhdudlaşır. Cəzanın başa çatmasından sonra şəxsin yenidən cinayət törətməsi ehtimalı qalmaqda davam edir. Kriminoloji tədqiqatlar göstərir ki, residiv cinayətkarlığın əsas səbəbləri sırasında penitensiar müəssisələrdə həyata keçirilən islah proqramlarının kifayət qədər effektiv olmaması, peşə hazırlığının zəif təşkili, psixoloji dəstəyin məhdudluğu, sosial damğalanma, məşğulluq problemləri və cəzanın icrasından sonrakı reabilitasiya mexanizmlərinin yetərinə inkişaf etməməsi xüsusi yer tutur. Buna görə də müasir cinayət siyasətində cəzanın məqsədi yalnız cəzalandırmaq deyil, eyni zamanda şəxsin hüquqazidd davranışının səbəblərini aradan qaldırmaq və onun cəmiyyətə təhlükəsiz reinteqrasiyasını təmin etmək kimi müəyyən edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, Avropa Şurasının əksər ölkələrində azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəza çəkən cinayətkarların sayı CÇM-də olanlardan daha çoxdur⁵⁵. Bu ölkələrdə probasiya, ictimai işlər, elektron monitoring, şərti məhkum etmə, ev dustaqlığı və digər alternativ tədbirlərin geniş tətbiqi nəticəsində həbsxanaların yüklənməsi azalmış,

⁵⁵ Irish Prison Service. Doing More with Less: Prisoner Rehabilitation in Ireland, (2019).

dövlət xərcləri optimallaşdırılmış və residiv cinayətkarlığın səviyyəsinin aşağı salınmasına nail olunmuşdur.

Alternativ cəzaların beynəlxalq hüquqi əsaslarından biri BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1990-cı il tarixli 45/110 sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş "Azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan tədbirlərə dair Minimal Standart Qaydaları" (*Tokio Qaydaları*) hesab olunur. Həmin Qaydaların 8-ci maddəsində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının əvəzinə tətbiq edilməli olan bir sıra tədbirlərin siyahısı göstərilir. Bu tədbirlər həm sosial adaptasiyaya, həm də islah edilmə ehtimalı çox olan şəxslərin lüzumsuz olaraq ağır cəzalara məruz qalmasının aradan qaldırılmasına kömək ola bilər. Həmin tədbirlərə aşağıdakılar aiddir⁵⁶:

- a) Nəsihət, xəbərdarlıq və töhmət kimi şifahi sanksiyalar;
- b) Şərti azad etmə;
- c) Statusdan məhrum edilməsi (*A.Y. burada şəxsə məxsus bir sıra hüquqların məhdudlaşdırılması başa düşülməlidir*);
- d) İqtisadi sanksiyalar, cərimələr kimi maliyyə cəzaları;
- e) Müsadirə və ya özgəninkiləşdirmə qərarı;
- f) Zərər çəkmiş şəxsə kompensasiya ödənilməsi barədə qərar;
- g) Şərti məhkum etmə;
- h) Probasiya nəzarəti;
- i) Dövlət xidmətlərində işə qəbullu bağlı qərar;
- i) Düşərgəyə göndərilmə;
- j) Ev dustaqlığı;

⁵⁶ Hapis Dışı Tədbirlərə İlişkin Birleşmiş Milletler Minimum Standart Kuralları (Tokya Kuralları), 8 (1991).

k) Müalicə;

l) Yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin birlikdə verilməsi.

Bundan əlavə mövcud azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəza növləri, şərti məhkum etmə, cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə institutu, zərərçəkmiş ilə cinayət törətmiş şəxsin barışdırılması və digərləri də öz növbəsində alternativ tədbirlər qismində geniş tətbiq olunur.

Xüsusilə Norveç, Finlandiya, İsveç, Niderland, Almaniya və Kanada kimi dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, alternativ cəzaların effektivliyi yalnız onların qanunvericilikdə nəzərdə tutulması ilə deyil, həm də güclü probasiya xidməti, sosial işçilər, psixoloqlar, məşğulluq proqramları və peşə hazırlığı sisteminin fəaliyyət göstərməsi ilə sıx bağlıdır. Bu ölkələrdə əsas məqsəd cinayət törətmiş şəxsi cəmiyyətdən təcrid etmək deyil, onu hüquqa hörmət edən vətəndaş kimi yenidən cəmiyyətə qaytarmaqdır⁵⁷.

Azərbaycan Respublikasında da cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi istiqamətində mühüm institusional və qanunvericilik islahatları həyata keçirilmişdir. Cəza tətbiqinin yumşaldılması ilə əlaqədar önəmli aktlardan biri “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” AR Prezidentinin 10 fevral 2017-ci il Sərəncamıdır.

Həmin Sərəncamın 10-cu maddəsinə əsasən cəza siyasə-

⁵⁷ United Nations Office on Drugs and Crime. Prison Matters 2024: Global Prison Population and Trends – A Focus on Rehabilitation. Vienna: UNODC, 2024.

tinin humanistləşdirilməsi məqsədilə AR Ali Məhkəməsinə və AR Baş Prokurorluğuna tövsiyələr verilmişdir. Belə ki, həmin tövsiyələrə aşağıdakılar aiddir:

- *cinayətlərin, xüsusilə iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərin dekriminallaşdırılması;*

- *cinayətlərin sanksiyalarına azadlıqdan məhrum etməyə alternativ cəzaların əlavə olunması* və mövcud alternativ cəzaların tətbiqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi;

- törədilən əməlin ictimai təhlükəliliyi maddi ziyanla bağlı olan hallarda vurulmuş ziyan tamamilə ödənildikdə həbslə əlaqədar olmayan qətimkan tədbirlərinin tətbiqi və azadlıqdan məhrum etməyə alternativ cəzaların təyin edilməsi əsaslarının müəyyən olunması;

- azadlıqdan məhrum etmə cəzasının çəkilməmiş hissəsini daha yüngül cəza ilə əvəz etmə, *cəzanın çəkilməmiş hissəsindən şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə* və şərti məhkum etmə institutlarının daha geniş tətbiq edilməsi;

- həbsə alternativ olan qətimkan tədbirinin tətbiq edilməsi hallarının genişləndirilməsi, həbsin alternativ qətimkan tədbirləri ilə əvəz edilməsi qaydasının sadələşdirilməsi, böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərə görə həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi əsaslarının daha da məhdudlaşdırılması.

Nəticədə, sərəncamın icrası çərçivəsində son illərdə Azərbaycan Respublikasında probasiya xidmətinin imkanları genişləndirilmiş, elektron monitoring sisteminin tətbiqinə başlanılmış, ictimai işlər və digər alternativ cəzaların tətbiqi imkanları artırılmış, həmçinin cəzanın fərdiləşdirilməsi və

humanistləşdirilməsi istiqamətində qanunvericiliyə mühüm dəyişikliklər edilmişdir.

Beləliklə, müasir cinayət hüququnda alternativ cəzalar yalnız həbsxanaların yüklənməsinin azaldılmasına xidmət edən mexanizm kimi deyil, həm də insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edən, cəzanın fərdiləşdirilməsinə imkan verən, residiv cinayətkarlığın qarşısını alan və cinayət törətmiş şəxsin cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasını təmin edən mühüm hüquqi institut kimi qiymətləndirilir. Bu səbəbdən gələcək cinayət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri alternativ cəzaların tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi, probasiya institutunun gücləndirilməsi, bərpaedici ədalət mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi və penitensiar sistemdə reabilitasiya yönümlü yanaşmanın daha da təkmilləşdirilməsi olmalıdır.

c) probasiya nəzarəti

Cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzaların tətbiqinin genişləndirilməsi müasir cinayət hüququnun əsas inkişaf istiqamətlərindən biridir. Bu siyasətin həyata keçirilməsində ən mühüm institutlardan biri probasiya nəzarətidir. Probasiya yalnız məhkumun davranışına nəzarət mexanizmi deyil, eyni zamanda onun yenidən cinayət törətməsinin qarşısının alınmasına, cəmiyyətə reinteqrasiyasına və hüquqa hörmət edən şəxs kimi formalaşdırılmasına yönəlmiş kompleks sosial-hüquqi fəaliyyət sistemidir.

AR CİM 15-1.1-ci maddəyə əsasən, probasiya nəzarəti dedikdə, azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzalara

məhkum edilmiş, şərti məhkum edilmiş, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş və ya cəza çəkməsi təxirə salınmış məhkumların, habelə alkoqolizm və ya narkomaniyadan müalicə məqsədi ilə barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlər təyin edilmiş şəxslərin üzərinə qanunla və məhkəmə qərarı ilə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi, məhkumların islah edilməsi, *sosial adaptasiya və reabilitasiyasına yönəlmiş kompleks sosial-hüquqi xarakterli tədbirlər sistemi* başa düşülür.

Məhz, probasiya nəzarətinin hüquqi mahiyyətinin və praktiki tətbiqinin izahı baxımından şərti məhkum etmə institutu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. AR CM 70-ci maddəsinə əsasən şərti məhkum etmə məhkəmə tərəfindən məhkumun cəza çəkmədən islah olunmasını mümkün sayarsa tətbiqi barədə qərar çıxarır. Onun mahiyyəti cəzanın şərti olaraq tətbiq edilməməsi, təxirə salınmasıdır. Bu zaman cinayətin xarakteri, ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, məhkumun şəxsiyyəti, cəzanı ağırlaşdıran və yüngülləşdirən hallar nəzərə alınır. Bu halda altı aydan beş ilədək müddətə sınaq müddəti müəyyən edilir və məhkum öz davranışları ilə islah olunduğunu sübuta yetirərsə, şərti məhkum etmə ləğv edilir və şəxsin məhkumluğu götürülür. Əks halda, yəni üzərinə qoyulmuş vəzifələrə qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan pozarsa sınaq müddəti uzadıla, cəzanın icrası bərpa edilə bilər.

Şərti məhkum etmə istənilən cinayət növünə münasibətdə tətbiq edilə bilər. Bu mənada cinayət Məcəlləsində şərti məhkum etmənin tətbiq edilə biləcəyi cinayət kateqoriyaları üzrə xüsusi məhdudiyyət müəyyən edilməmişdir. Bununla

belə, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi və müasir cinayət siyasətinin məqsədləri nəzərə alınmaqla, bu institutun ilk növbədə böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlər törətmiş şəxslərə münasibətdə daha geniş tətbiqi məqsədəuyğun görünür. Belə yanaşma həm proporsionallıq prinsipinə uyğun olmaqla yanaşı, penitensiar müəssisələrin yüklənməsinin azaldılmasına, dövlət vəsaitindən daha səmərəli istifadə olunmasına və residiv cinayətkarlığın qarşısının alınmasına da müsbət təsir göstərir.

Əlavə olaraq qüvvədə olan CM-də ilk dəfə olaraq sınaq müddətinin uzadılmasına dair müddəə nəzərdə tutulmuşdur. Məcəllənin 71. maddənin 2. hissəsində qeyd edilir ki, şərti məhkum edilən şəxs məhkəmə tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirməkdən boyun qaçırdığına və ictimai qaydanı pozduğuna görə barəsində inzibati tənbeh tətbiq edildikdə, məhkəmə dövlət orqanının təqdimatı əsasında sınaq müddətini bir ildən çox olmayaraq müddətə uzada bilər. Məhkum barəsində sınaq müddətinin uzadılması, bir daha məhkuma düşüb-daşınmaq, islah olunma yoluna qayıtmağa, onun barəsində müəyyən edilən vəzifələrin yerinə yetirilməsinə münasibəti dəyişməyə imkan verir⁵⁸.

Şərti məhkum etmə institutu öz mahiyyətinə görə məhkumun islah olunmasına və cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasına əsaslanan humanist cinayət-hüquqi mexanizmdir. Bu institut məhkumun davranışında müsbət dəyişikliklərin baş verməsi üçün ona hüquqi imkan yaratmaqla yanaşı, üzərinə

⁵⁸ Ağayev İ.B. Cəza-İcra Hüququ: xüsusi hissə, (2015)

qoyulmuş vəzifələrə vicdanla əməl etməyə və qanuna uyğun həyat tərzini formalaşdırmağa stimullaşdırır. Bu baxımdan şərti məhkum etmənin səmərəliliyi yalnız hüquqi nəzarətdən deyil, həm də məhkumun daxili motivasiyasının formalaşdırılmasından və onun islah prosesində fəal iştirakından asılıdır.

Məhkumun islah prosesinin uğurlu olması üçün probasiya nəzarəti çərçivəsində psixoloji dəstək, fərdi məsləhət xidmətləri və davranışın korreksiyasına yönəlmiş proqramların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloqlar və probasiya əməkdaşları ilə aparılan sistemli iş məhkumun hüquqazidd davranışının səbəblərini dərk etməsinə, məsuliyyət hissəsinin formalaşmasına və qanuna uyğun davranış vərdislərinin inkişafına kömək edir. Eyni zamanda məhkum başa düşməlidir ki, üzərinə qoyulmuş vəzifələrə əməl etməsi onun cəmiyyətdə sərbəst həyatını davam etdirməsinə və hüquqi statusunun yaxşılaşmasına şərait yaradır, həmin vəzifələrin pozulması isə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquqi nəticələrin, o cümlədən sınaq müddətinin uzadılmasının və ya şərti məhkum etmənin ləğv edilməsinin əsasını təşkil edə bilər.

Ümumi olaraq şərti məhkum etmənin, azadlığın məhdudlaşdırılmasının və ya ümumiyyətlə probasiya nəzarətinin aşağıdakı sosial məqsədləri vardır⁵⁹:

1. Cinayət törətmiş şəxsin ailəsi və cəmiyyətdəki yaxın ətrafı ilə müntəzəm və davamlı münasibət qurması təmin

⁵⁹ Elif Feyza Kocabaş. Her suçlunun yeri cezaevi mi? Suçlunun topluma yeniden kazandırılması ve denetimli serbestlik (2014), <https://docplayer.biz.tr/24816936-Her-suclunun-yeri-cezaevi-mi-suclunun-topluma-yeniden-kazandirilmesi-ve-denetimli-serbestlik-elif-feyza-kocabas.html> (son baxış iyun 15, 2024).

edilməklə, CÇM-dən kənarda təhsil və reabilitasiyanı təmin edərək, səmərəli, məhsuldar və qanuna tabe olan, həyatını təkbəşinə qazanan şəxsiyyət kimi cəmiyyətə integrasiya etmək.

2. Cinayətkara cəmiyyətdə mütəmadi olaraq nəzarət etməklə törədilməsi ehtimalı olan yeni cinayətin qarşısını almaq, cəmiyyətdən gələn mənfi sosial reaksiyalardan qorunmaq.

3. Alternativ cəzalardan istifadə etməklə, azadlıqdan məhrum etmə cəzası üçün çəkilən resurslarının lazım olan digər sahələrdə istifadə olunmasını təmin etmək.

4. Qısamüddətli cəza tələb edən yüngül cinayətlər ilə onlara verilən cəzalar arasında balans və mütənasiblik təmin edilməklə, azadlıqdan məhrum etmə cəzasından həmişə bir üsul kimi istifadə etməmək, beləliklə də CÇM-də sıxlığın və təhlükəsizlik problemlərinin qarşısını almaq.

5. Müxtəlif psixoloji pozuntuları olan cinayətkarların qapalı CÇM-də saxlanılması əvəzinə cəmiyyətdə və ya sosial müəssisələrdə psixososial və tibbi tədbirlərlə müalicə etmək.

6. Məhkumun azadlığa çıxdıqdan sonra işə düzəlməsinə və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasına köməklik göstərmək, cinayətin qarşısını almaq, cinayətkarların cəmiyyətə integrasiyasına təsir etmək, ölkə iqtisadiyyatına töhfə vermək və s.

Yuxarıda sadalanan sosial məqsədlər göstərir ki, probasiya nəzarəti yalnız məhkəmənin müəyyən etdiyi vəzifələrin icrasına nəzarət edən hüquqi institut deyil, eyni zamanda cinayət törətmiş şəxsin islah olunmasına, təkrar cinayət törətmə riskinin azaldılmasına və onun cəmiyyətə

uğurlu reinteqrasiyasına xidmət edən kompleks sosial-hüquqi mexanizmdir. Lakin bu məqsədlərə yalnız formal nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə nail olmaq mümkün deyildir. Müasir kriminoloji tədqiqatlar göstərir ki, probasiya nəzarətinin effektivliyi onun nəzarət funksiyası ilə yanaşı reabilitasiya, psixoloji dəstək, sosial xidmətlər, məşğulluq və fərdi inkişaf proqramları ilə inteqrasiyasından birbaşa asılıdır. Bu baxımdan probasiya institutunun potensialının tam reallaşdırılması üçün onun fəaliyyət mexanizmlərinin davamlı şəkildə təkmilləşdirilməsi və sosial yönümlü tədbirlərlə zənginləşdirilməsi zəruridir.

Bu baxımdan probasiya nəzarəti çərçivəsində məhkumun təhsil səviyyəsinin artırılması, peşə hazırlığı proqramlarına cəlb olunması, məşğulluğunun təmin edilməsi, ailə münasibətlərinin bərpası və möhkəmləndirilməsi, psixoloji dəstək göstərilməsi, alkoqol və narkotik asılılığının müalicəsi, sosial davranış bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və hüquqi maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aparılmış beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, sabit məşğulluğa malik olan, ailə dəstəyi alan və sosial bacarıqları inkişaf etdirilən şəxslər arasında residiv cinayətkarlıq riski əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur. Bu səbəbdən probasiya nəzarəti yalnız məhdudlaşdırıcı deyil, eyni zamanda inkişafetdirici və reabilitasiyaedici funksiyaları özündə birləşdirən institut kimi fəaliyyət göstərməlidir.

Təcrübə göstərir ki, azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasına məhkum edilmiş və ya elektron monitoring vasitəsilə nəzarət altında saxlanılan şəxslərin müəyyən hissəsi əvvəlki

həyat tərzini davam etdirə bilirlər. Belə hallarda elektron nəzarət və ya hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması şəxsin davranışına yalnız xarici nəzarət mexanizmi kimi təsir göstərir. Halbuki cinayətkar davranışın əsas səbəbləri aradan qaldırılmadıqda bu məhdudiyyətlər uzunmüddətli perspektivdə arzu olunan nəticəni verməyə bilər.

Bu baxımdan elektron monitoring və digər nəzarət vasitələri probasiya fəaliyyətinin əsas məqsədi deyil, onu tamamlayan köməkçi mexanizmlər kimi qiymətləndirilməlidir. Elektron monitoring psixoloji dəstək, sosial xidmətlər, məşğulluq proqramları və fərdi reabilitasiya planları ilə birlikdə tətbiq edildikdə daha yüksək effektivlik nümayiş etdirir. Əks halda, şəxsin yalnız hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması onun cinayətkar davranış modelinin dəyişməsinə kifayət qədər təsir göstərmir.

Buna görə də hesab edirik ki, probasiya nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə onun məzmunu daha geniş sosial-reabilitasiya komponentləri ilə zənginləşdirilməlidir. Probasiya xidməti yalnız nəzarət edən dövlət orqanı kimi deyil, eyni zamanda məhkumun inkişafını dəstəkləyən, onun sosial problemlərinin həllinə kömək göstərən və cəmiyyətə təhlükəsiz reinteqrasiyasını təmin edən kompleks xidmət institutu kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu məqsədlə probasiya xidmətinin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, onun tərkibində psixoloqların, sosial işçilərin, məşğulluq üzrə mütəxəssislərin və digər aidiyyəti peşə nümayəndələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, habelə hər bir məhkum üçün fərdi reabilitasiya proqramlarının hazırlanması məqsəduyğun

olardı. Belə yanaşma yalnız məhkumun islah olunmasına deyil, eyni zamanda təkrar cinayətkarlığın azalmasına, cəmiyyətin təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə və cinayət siyasətinin humanistləşdirilməsi məqsədlərinə nail olunmasına da mühüm töhfə verə bilər.

3.3. Cəzanın icrası qaydalarının məhkumların sosial adaptasiyasında rolu

“Məhkum cəmiyyətə qayıtdıqdan sonra normal həyat sürməyə nəinki razı olmalı, həm də qadir olmalıdır”.

Məhkumun sosial adaptasiyası yalnız təyin edilmiş cəzanın növündən deyil, eyni zamanda həmin cəzanın hansı qayda və məzmunla icra edilməsindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müasir penitensiar siyasətdə cəzanın icrası artıq yalnız məhkəmə hökmünün formal yerinə yetirilməsi kimi deyil, məhkumun islah olunmasına, onun hüquqazidd davranışının səbəblərinin aradan qaldırılmasına və cəmiyyətə təhlükəsiz reinteqrasiyasına yönəlmiş kompleks proses kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan cəzanın icrası zamanı tətbiq olunan hüquqi, sosial, psixoloji və tərbiyəvi tədbirlərin məzmunu, habelə məhkumla aparılan fərdi işin keyfiyyəti onun gələcək davranışına və residiv cinayətkarlıq riskinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də cəzanın icrası qaydalarının elmi əsaslarla təşkili müasir cəza-icra siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur və məhkumların sosial adaptasiyasının təmin edilməsində həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Cəzaların icrası dedikdə, məhkumlara məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi ilə yanaşı, onlara psixoloji və pedaqoji təsir göstərilməsi, onların yeməklə təmin olunması, kommunal-məişət və tibbi sanitariya təminatı, əmək və istirahət üçün şəraitin yaradılması və s. başa düşülür⁶⁰. Bu baxımdan cəzanın

⁶⁰ Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı, “Təhsil”, 2007, 360 səh.

icrası həm əsas, həm də əlavə elementləri özündə birləşdirir. Onun əsas elementləri cəzanın islah funksiyasının həyata keçirilməsinə xidmət etdiyi halda, əlavə elementləri məhkumun cəzaçəkmə rejiminə uyğun həyat şəraitinin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Cəzanın icrasını təşkil edən bu elementlər yalnız cəzanın qanunauyğun və humanist qaydada həyata keçirilməsinə xidmət etmir, eyni zamanda məhkumun şəxsiyyətinə təsir göstərərək onun islah olunması və gələcək sosial həyatına hazırlanması məqsədini daşıyır. Məhkumun cəzaçəkmə dövründə təhsil alması, əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi, psixoloji və pedaqoji dəstək alması, habelə normal məişət şəraiti ilə təmin olunması onun sosial bacarıqlarının qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan cəzanın icrası prosesi məhkumun sosial adaptasiyasının əsaslarının formalaşdırıldığı ilkin mərhələ kimi çıxış edir.

Məhkumların sosial adaptasiyası cəzanın icrasının əsas məqsədlərindən biri olan islah etmə funksiyası ilə sıx bağlıdır. Cəzanın icrası dövründə məhkumların sosial adaptasiyasının təməli qoyulur və onların cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasına xidmət edən ilkin tədbirlər həyata keçirilir. Bu mərhələdə tətbiq olunan islah, təhsil, əmək, psixoloji və sosial dəstək kimi məhkumların inteqrasiyası üçün görülməli olan tədbirlər onların gələcək sosial adaptasiyasına mühüm təsir göstərir.

CÇM-də məhkumların cəmiyyətə inteqrasiyası üçün görülməli olan tədbirlər dedikdə isə, ümumi olaraq məhkuma azadlığa çıxdıqdan sonra faydalı olacaq, layiqli həyat şəraitini, psixi-fiziki sağlamlığını təmin edəcək və ən əsası şəxsin sosial

normalara, qanunlara itaət etməsinə kömək edəcək xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasına yönələn tədbirləri başa düşülməlidir.

I Cəzanın icrası ilə bağlı ən diqqət edilməli olan məsələ cəzanın çəkilməsi rejimidir. Cəzanın çəkilməsinin və icrasının müəyyən edilmiş qaydası həm məhkumların islah edilməsi vasitəsi kimi (*AR CİM 8.2.1-ci maddəsinə əsasən*), həm də məhkumların cəmiyyətə inteqrasiyasına təsir edən vasitə kimi çıxış edir. Çünki, məhkumun sosial adaptasiyası ən sadə mənada şəxsin cəmiyyət ilə əlaqəsinin kəsilməməsi ilə xarakterizə olunur. Buna baxmayaraq cəzanın icrası rejimləri bir çox halda şəxsin cəmiyyətdən təcrid olunmasına səbəb olur.

Rejim dedikdə, cəzaçəkmə müəssisəsinin növündən asılı olaraq məhkumların cəza çəkmə qaydasını, onlara tətbiq edilən tərbiyə və nəzarət tədbirlərini, habelə hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məhdudiyyətlərin növünü, həcmi və xarakterini müəyyən edən qarşılıqlı əlaqəli hüquqi və təşkilati tədbirlər sistemi başa düşülür. Bu baxımdan cəzanın icrası və çəkilməsi rejimi cəzaçəkmə müəssisəsinin növündən asılı olaraq fərqlənir. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra qanunvericiliyinə əsasən cəzaçəkmə müəssisələri məntəqə tipli, ümumi, ciddi, xüsusi rejimli və həbsxana olmaqla beş növə bölünür.

Məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələri digər rejim növləri ilə müqayisədə daha az sərt cəzaçəkmə rejiminin tətbiq edilməsi ilə xarakterizə olunur. Burada cəzanın icrası və çəkilməsi qaydaları digərlərindən məhkumlar üçün daha az məhdudiyyətlərin olması ilə fərqlənir. AR CM-ə əsasən ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə görə beş ildən artıq

olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərin cəzalarını məntəqə tipli CÇM-də çəkmələri müəyyən edilir. Bundan əlavə ümumi rejimli CÇM-dən də məhkumlar qanunda (*CİM 70 və 118-ci maddəsinə əsasən*) nəzərdə tutulmuş qaydada məntəqə tipli CÇM-ə keçirilə bilərlər.

Məntəqə tipli CÇM-də cəza çəkən məhkumlar mühafizəsiz, lakin nəzarət altında saxlanılır, yuxudan durmaq vaxtından yatmaq vaxtınadək müəssisədə sərbəst hərəkət edə, məhdudiyyət qoyulmadan qohumları və başqa şəxslərlə yazışa, görüşə, bağlama, sovqat və ya banderol ala, gündə bir dəfə müddəti on beş dəqiqə olmaqla telefonla danışa və ya video-görüş keçirə, məişətdə istifadə edilən ümumi paltar geyinə, pul və qiymətli əşyalar gəzdirə, puldan qeyri-məhdud istifadə edə bilərlər. Bu tip müəssisələr açıq tipli hesab edilir və yaşayış binası təəssüratı yaradır. Hal-hazırda Bakı şəhərində və müxtəlif bölgələrdə 14 ədəd məntəqə tipli CÇM vardır.

Bu tip CÇM-də olan məhkumlar əmək fəaliyyəti ilə məşğul ola, təhsil ala bilərlər. Belə ki, CİM-in 119-cu maddəsinə əsasən CÇM-dən kənarda müəssisəyə yaxın ərazidə işə qəbul olan və ya ali, orta ixtisas, peşə təhsili müəssisələrində təhsil alan məhkumlar CÇM-in müdiriyyətinin icazəsi ilə sutkada on iki saatdan artıq olmayan müddətdə müəssisədən kənarda, lakin AR ərazisi hüdudlarında nəzarətsiz hərəkət edə bilərlər. Bəzi hallarda zərurət olduqda işdən və ya təhsildən yayınıb-yayınmaması yoxlanılır. Buradan belə nəticə çıxır ki, həmin şəxslərin təhsilinə və məşğulluğuna diqqət ayrılır.

Qeyd edildiyi kimi, ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə

görə beş ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin cəzalarını məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində çəkmələri müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində ehtiyatsızlıqdan törədildiyinə görə sanksiyasında beş ildən artıq olmayan azadlıqdan məhrum etmə cəzasının nəzərdə tutulduğu cinayət tərkiblərinin təhlili göstərir ki, onların sayı altmış doqquzdur. Həmin cinayət tərkiblərindən yalnız on səkkizinin sanksiyasında azadlıqdan məhrum etmə cəzasının aşağı həddi beş ildən az, yuxarı həddi isə beş ildən artıq müəyyən edilmişdir.

Bu cinayət tərkiblərini digər kateqoriyalardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onların praktikada törədilmə səviyyəsi nisbətən aşağıdır. Bu hal məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrinin imkanlarından daha geniş istifadə edilməsinin məqsədəuyğun olduğunu göstərir. Belə ki, yalnız ehtiyatsızlıqdan törədilmiş və beş ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin bu müəssisələrdə saxlanması məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrinin potensialından tam istifadə edilməsinə imkan vermir.

Bu baxımdan digər cinayət kateqoriyalarına görə məhkum edilmiş, lakin yüksək ictimai təhlükəlilik yaratmayan və residiv riski aşağı qiymətləndirilən şəxslərin də məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkməsinə imkan yaradılması onların sosial adaptasiyası baxımından daha səmərəli nəticələr verə bilər. Xüsusilə ilk dəfə qəsdən böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törətmiş şəxslərin bu

müəssisələrdə saxlanması onların ailə və sosial əlaqələrinin qorunmasına, əmək fəaliyyətinin davam etdirilməsinə, peşə hazırlığı və təhsil imkanlarından daha səmərəli istifadə etməsinə şərait yarada bilər. Doğrudur, qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən ilk dəfə ağır cinayət törətmiş məhkumlar ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsində cəzanın ən azı üçdə iki hissəsini çəkdikdən sonra məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisəsinə keçirilə bilərlər. Bu mexanizm məhkumların müsbət davranışını stimullaşdırmaq və onların islah olunmasına motivasiya yaratmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə, kriminoloji tədqiqatlar göstərir ki, bütün məhkumlar eyni motivasiya səviyyəsinə malik olmur və yalnız cəzaçəkmə şəraitinin dəyişdirilməsi onların davranışında davamlı müsbət dəyişiklik yaratmaq üçün kifayət etmir.

Müasir beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, aşağı təhlükəsizlik səviyyəsinə malik penitensiar müəssisələrdən istifadə yalnız ehtiyatsızlıqdan cinayət törətmiş şəxslərlə məhdudlaşdırılır. Xüsusilə Norveç, Finlandiya, İsveç, Almaniya və Niderland kimi dövlətlərdə məhkumların penitensiar müəssisələr üzrə bölgüsü törədilmiş cinayətin hüquqi kvalifikasiyasından daha çox fərdi risk qiymətləndirilməsinə, məhkumun şəxsiyyətinə, davranışına, residiv ehtimalına və sosial adaptasiya potensialına əsaslanır⁶¹. Aşağı risk qrupuna aid edilən məhkumlar açıq və ya minimum təhlükəsizlik rejimli müəssisələrdə saxlanılır, burada onların əmək fəaliyyəti, peşə hazırlığı, təhsil alması və ailə üzvləri ilə əlaqələrinin qorun-

⁶¹ Council of Europe, European Prison Rules, Recommendation CM/Rec(2006)2-rev, 2020 (Rules 17–18).

ması üçün daha əlverişli şərait yaradılır. Son illərdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, belə müəssisələrdə cəza çəkən şəxslərin cəmiyyətə reinteqrasiyası daha uğurlu olur və onların təkrar cinayət törətmə ehtimalı qapalı rejimli müəssisələrdə cəza çəkən analogi risk qrupuna aid məhkumlarla müqayisədə daha aşağıdır⁶².

Qeyd edilən məsələyə müqayisəli hüquq baxımından yanaşdıqda, Rusiya Federasiyasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 58.1-ci maddəsi də diqqəti cəlb edir. Həmin normaya əsasən, ehtiyatsızlıqdan törədilmiş və beş ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulan cinayətlərə görə məhkum edilmiş şəxslərlə yanaşı, böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır qəsdən cinayət törətmiş şəxslərin də müəyyən şərtlərlə məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrinə göndərilməsi mümkündür. Hesab edirik ki, bu yanaşma fərdi risk qiymətləndirilməsi prinsipi ilə uzlaşdırılmaqla Azərbaycan Respublikasının cəza-icra qanunvericiliyində də nəzərdən keçirilə bilər. Belə dəyişiklik bir tərəfdən məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrinin imkanlarından daha səmərəli istifadə edilməsinə, digər tərəfdən isə məhkumların sosial əlaqələrinin qorunmasına, cəmiyyətə reinteqrasiyasının sürətləndirilməsinə və residiv cinayətkarlığın qarşısının alınmasına müsbət təsir göstərə bilər.

II Uzun müddət cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanılan məhkumların əhəmiyyətli bir hissəsində müəssisədən kənarda müstəqil həyat sürməyə qarşı psixoloji tərəddüd və adaptasiya

⁶² Mastrobuoni G., Terlizzese D. Leave the Door Open? Prison Conditions and Recidivism. American Economic Journal: Applied Economics, 2022.

çətinlikləri formalaşır. Onlar azadlığa buraxıldıqdan sonra hansı sosial mühitlə qarşılaşacaqlarını, cəmiyyət tərəfindən necə qəbul ediləcəklərini və normal həyat tərzinə necə qayda-caqalarını əvvəlcədən müəyyən edə bilmədikləri üçün narahatlıq keçirirlər. Xüsusilə ailə, məşğulluq, sosial münasibətlər və cəmiyyətin onlara qarşı mümkün mənfi reaksiyası bu narahatlığı daha da artırır. Bu baxımdan məhkumların cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasını təmin edən sosial, psixoloji və peşə yönümlü hazırlıq tədbirlərinin tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməsi zəruridir.

Həmin tədbirlərdən biri məhkumun ailəsi və digər yaxın şəxslər ilə əlaqə saxlaması, görüşlərin təmin edilməsidir. Bu həm məhkumların, həm də ailə və yaxınlarının əsas hüququ hesab edilir. Görüşlərin təmin edilməsi ailə münasibətlərinin dağılmasının qarşısını ala, məhkumun islah olmasını təmin edə, cəmiyyətə inteqrasiyasını tezləşdirə bilər. Bu səbəbdən görüşlərin, əlaqənin qadağan edilməsi insanlıq hüququna zidd hesab edilməlidir (*bəzi istisnalı, təhlükəli hallar ola bilər*). Əlbəttə ki, görüşlərin özündən daha önəmlisi həmin görüşlərin mahiyyəti və tərəflər arasında olan münasibətlərin islah yönümlü təsiridir.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə görə heç kim onun şəxsi, ailə həyatına, evinə və ya yazışmalarına özbaşına müdaxiləyə məruz qala bilməz. Avropa Penitensiar qaydalarının 99-cu maddəsinə əsasən məhkəmənin xüsusi qadağası yoxdursa, məhkum olunmuş məhbuslar üçün müəyyən olunmuş qaydada ailə üzvləri və digər şəxslərlə görüş-

məyə icazə verilməlidir⁶³.

Araşdırmalar göstərir ki, cəza müddəti ərzində ailələri ilə nizamlı, həvəsləndirici və sağlam münasibətdə olan məhkumlar CÇM-də həyata keçirilən islah prosesində daha uğurlu olur, azadlığa çıxdıqdan sonra sosial həyata daha asan uyğunlaşirlar⁶⁴.

Ailə təmaslarının yaxşılaşdırılması zərurətindən irəli gələrək demək olar ki, cinayət törətmiş şəxsin hansı bölgədə yerləşən CÇM-ə göndəriləcəyinə onun yaşayış yerinin harada olduğuna görə qərar verilməlidir. Məhkum üçün evə yaxınlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir və nəticədə ailəsinin onu ziyarətə gəlməsi daha asan olur. Məhkumların əksəriyyəti cəmiyyətin təcrid olunmuş və yoxsul təbəqələrindən olduğu üçün göndərildikləri CÇM evlərindən uzaqda olarsa, yol xərcləri ailələrinin onları ziyarət etməsinə mane ola bilər⁶⁵. AR CİM-in 65-ci maddəsinə əsasən, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər cəzalarını bir qayda olaraq *yaşayış yerinə yaxın ərazidə yerləşən CÇM-də çəkirlər*.

AR CİM-in 81-ci maddəsinə əsasən məhkumlara CÇM-in ərazisində bir gündən üç gündək uzunmüddətli görüşlər verilir. Məhkumlara uzun müddətli görüşlər birlikdə yaşamaq hüququ olan yaxın qohumlarla (*arvadı, əri, valideynləri,*

⁶³ Avropa Penitensiar Qaydaları. [European Penitentiary Rules]. Available at: <http://www.justice.gov.az/categories/103>

⁶⁴ Selma Soytürk. Hükümlü və tutukluların sosial xidmət gereksinimlərinin dəyərləndirilməsi: karaman m tipi kapalı-açık cezaevi örneği. İisanz Tezi. Ankara, 2013

⁶⁵ Andrew Coyle, Cezaevi Yönetimine İnsan Haklarını Göz Önünə Alan Bir Yaklaşım, Uluslararası Cezaevi Araştırmaları Merkezi

babası, nənəsi, övladları, övladlığa götürənləri və götürdükləri, nəvələri, qardaşları və bacıları) verilir.

Uzun müddətli görüşlərin verilməsi həvəsləndirmə tədbirləri kimi çıxış edir və bu da öz növbəsində şəxsin özünü inkişafına təkan verir. Uzun müddətli görüşlərin sayı cəzanın icrası və çəkilməsi rejimindən asılı olaraq dəyişir. Məhkumlar cəzanın icrası qaydalarını pozmadıqda və əməyə vicdanla yanaşdıqda, cəza müddətinin ən azı üçdə birini çəkdikdən sonra onların saxlanılması şəraiti yaxşılaşdırıldığı halda uzun müddətli görüşlərin sayı da artırıla bilər. *Bundan əlavə məhkumun ailəsi ilə görüşməsi məqsədilə CÇM-dən kənara qısa səfər etməsi də faydalı ola bilər.*

Xüsusilə qadın məhkumların uşaqları ilə əlaqə saxlaması və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin ailələri ilə görüşü məhkumların islah edilməsi üçün önəmli amillərdən hesab edilir. Bu səbəbdən onlar arasında ailə bağlarının qırılmamasına diqqət edilməlidir. AR CİM məhkum qadınların kənarda yaşamasına icazə verir, CÇM-də uşaq evləri təşkil edilir və asudə vaxtlarda uşaqla görüşməyə, birgə yaşayışa imkan yaradılır. Qadınların az yaşlılara görüş şəraitinin uşaqlara uyğun olması və CÇM təəssüratı yaratmaması düşünürük ki, az yaşlı üçün müsbət təsir edə bilər.

Eyni zamanda, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər yetkin məhkumlardan ayrı saxlanılır. Bununla belə, gənclər kateqoriyasına aid şəxslərə münasibətdə də xüsusi qorunma tədbirlərinin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. 18 yaşı tamam olmuş və CÇM-ə göndərilən şəxslərin uzun müddət burada saxlanılan digər yetkin məhkumlarla eyni mühitdə yerləş-

dirilməsi məqsəduyğun hesab edilə bilməz. *Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bəzi ölkələrdə gənc məhkumlar 21 yaşına qədər yetkin məhkumlardan ayrı saxlanılır. Məsələn, Yaponiyada gənclər üçün xüsusi CÇM müəssisələri fəaliyyət göstərir və burada onların 24 yaşına qədər ayrıca saxlanması təmin edilir.*

Bundan əlavə, məhkumların məktub və elektron məktub mübadiləsi aparması, telefon zənglərindən və videogörüşlərdən istifadə etməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, həmçinin ailələrin ziyarətlərini təşviq edən stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib hesab edilir. Təcrübə göstərir ki, bir çox məhkum cəmiyyət və ətraf mühitdə baş verən hadisələr və inkişaf prosesləri barədə kifayət qədər məlumatlı deyil. Radio və digər informasiya vasitələri müəyyən məlumatların əldə olunmasına imkan yaratsa da, bu, tam informasiya təminatı üçün yetərli sayılmır. Bu baxımdan, müəyyən dərəcədə internetə çıxış imkanlarının yaradılması faydalı ola bilər. İnternetdən istifadə imkanları həm stimullaşdırıcı vasitə kimi, həm də elmi fəaliyyət və tədqiqat aparılması baxımından məhkumların bilik və bacarıqlarının inkişafına xidmət edə bilər.

III Məhkumun cəmiyyətə inteqrasiyası, ilk növbədə, cəmiyyətdə qəbul olunmuş hüquqi, sosial və etik normalara uyğun davranış bacarığının formalaşmasını nəzərdə tutur. Şəxsin bu normalara uyğunlaşması yalnız onların mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda həmin normalara uyğun davranışı təmin edən bilik, bacarıq və sosial səriştələrin inkişafını da tələb edir. Bu proses öz növbəsində şəxsdə

hüquqazidd davranışdan imtina etmək, ictimai cəhətdən faydalı davranış nümayiş etdirmək və cəmiyyətin dəyərlərinə hörmətlə yanaşmaq istiqamətində daxili motivasiyanın formalaşmasına xidmət edir. Buna görə də məhkumların cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasının təmin edilməsi məqsədilə cəzanın icrası dövründə, xüsusilə cəza müddətinin başa çatmasına yaxın mərhələdə onların təhsil və peşə hazırlığına cəlb edilməsi, sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və hüquqa hörmət ruhunda tərbiyə olunmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhkumları islah edən zaman ilk öncə mənfi xüsusiyyət və keyfiyyətlər aradan qaldırılır, daha sonra isə şəxsə müsbət xüsusiyyətlər təlqin edilir, aşılır. Əgər bu göstərilən qüsurlar kriminogen şərait ilə bağlıdırsa, islah proqramı qurularkən həmin kriminogen amillər nəzərə alınmalıdır. Məsələn, əgər cinayət törədənlərin böyük əksəriyyəti təhsilsiz şəxslədirsə, bu zaman onlara təhsil verilməsi, həmin şəxslərdə mənfi xüsusiyyətləri aradan qaldırma və onlara müsbət xüsusiyyətlər aşılaya bilər. Təhsil və təlimin digər önəmli təsiri isə şəxsin cəmiyyətə inteqrasiya olan zaman müsbət fəaliyyət göstərməsi, məsələn faydalı əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün onda müəyyən bacarıqların, biliklərin formalaşdırılmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, əmək fəaliyyəti də sosial adaptasiya üçün önəmlidir.

ABŞ-da aparılan bir araşdırma, CÇM-də təhsil proqramlarında iştirak edən məhkumların CÇM-ə qayıtma ehtimalının 43% daha az və CÇM-də peşə təhsili alanların azad olunduqdan sonra iş tapmaq şansının 28% daha yüksək olduğunu

göstərir⁶⁶.

Buradan da aydın olur ki, təhsil və təlim məhkumun sosial reinteqrasiyası baxımından həm daxili, həm də xarici əhəmiyyətə malikdir. Daxili aspekt, ilk növbədə, şəxsə hüquqi şüurun, məsuliyyət hissinin və qanunauyğun davranış vərdislərinin formalaşmasına, əxlaqi dəyərlərin mənimsənilməsinə xidmət edir. Xarici aspekt isə məhkumun peşə bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onun əmək fəaliyyətinə cəlb olunması, məşğulluq imkanlarının genişlənməsi və azadlığa buraxıldıqdan sonra cəmiyyətə iqtisadi və sosial inteqrasiyasının asanlaşması üçün əlverişli zəmin yaradır.

Təhsil insana özünü dərk etməyə imkan verir. Özünü reallaşdıran fərd öyrənmək və öyrətmək arzusunda olur, düşünmə bacarıqları qazanır, müsbət xüsusiyyətlərə üstünlük verir və qiymətləndirir, öz həyatını istiqamətləndirə bilir. Bundan əlavə, təhsil insani münasibətləri inkişaf etdirməyə kömək edir, insanlara və insanlığa hörmət hissi formalaşdırır, “qardaşlıq” və qayğı hissini artırır, başqaları ilə işbirliyi meylini inkişaf etdirir, ictimai həyatda gözəl davranışlar sərgiləməyə, ailədə vəzifələrini yerinə yetirməyə səbəb ola bilər. Təhsil və təlimin digər təsirləri ilə insan iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırır, iş tapa bilər, peşələri tanıyır, peşə seçimində düzgün qərarlar verir, gəlir və xərclərini nəzarət altına alır. Nəhayət, bu, insanda vətəndaşlıq və məsuliyyət hissini inkişaf

⁶⁶ Davis, Lois M., Robert Bozick, Jennifer L. Steele, Jessica Saunders and Jeremy N. V. Miles Evaluating the Effectiveness of Correctional Education, Rand Corporation, 2013. Available at: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR200/RR266/RAND_RR266.pdf

etdirir. Ona görə də milli sərvətləri qoruyur, vətəndaşlıq borcunu bilir və ona əməl edir, qanunlara hörmət edir, düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirir və insan haqlarına sadıq qalır⁶⁷.

Araşdırmalar göstərir ki, CÇM-də peşə təhsili proqramlarında iştirak edən məhkumlar iş həyatında daha stabildir və azadlığa çıxdıqdan sonra daha çox gəlir əldə edirlər⁶⁸.

AR CİM-ə əsasən ümumi təhsil, peşə təhsili məhkumların islah edilməsi üçün əsas vasitə və məhkumun əsas hüququ hesab edilir. Peşəsi və ya ixtisası olmayan məhkumlar üçün CÇM-də peşə təhsili və ya peşə hazırlığı həyata keçirilir. AR CİM-in 100-cü maddəsinə əsasən peşə təhsili və ya peşə hazırlığı məcburi əsaslarla həyata keçirilir ki, bu da doğru hesab edilə bilər. Buna baxmayaraq sağlamlığından, yaşından asılı olaraq müəyyən kateqoriyalı şəxslər üçün könüllü əsaslar ilə həyata keçirilir. Məhkumlara münasibətdə həyata keçirilən ümumi təhsil də eyni qaydalar üzrə baş tutur.

Peşə təhsili üzrə dövlət agentliyinin internet saytında 120 peşə təhsili ixtisası göstərilmişdir. Həmin ixtisaslardan bir çoxu müasir peşə tələbatlarına cavab verməklə, əksəriyyətin bacarıq və istəklərini əhatə etmək qabiliyyətinə malikdir. Bunları nəzərə alaraq *CÇM-də peşə təhsili eyni qaydada müasir peşə tələbatlarına cavab verməlidir*. Peşə təhsili ilə əlaqədar olaraq məhbuslara biznesin idarə edilməsi, sahibkarlıqla əlaqədar biliklərin verilməsi, suni intellekt və kom-

⁶⁷ Salih Kalkan. Ceza infaz kurumlarında mesleki eğitim ve rehabilitasyon uygulamaları: türkiye ve abd'nin karşılaştırılması. Afyonkarahisar, 2016.

⁶⁸ Selma Soytürk. Hükümlü ve tutukluların sosyal hizmet gereksinimlerinin değerlendirilmesi: karaman m tipi kapalı-açık cezaevi örneği. Lisanz Tezi. Ankara, 2013

puter biliklərinin mənimsədilməsi gələcəkdə onların iqtisadi çətinlikdən çıxmasına kömək ola bilər.

“Avropa Penitensiar Qaydaları”nda da məhkumların təhsilinə diqqət yetirilmişdir. Orada göstərilir ki, hər bir penitensiar müəssisə bütün məhbuslara geniş əhatə dairəsinə malik və onların fərdi ehtiyaclarına cavab verən, məqsədlərinə uyğun olan təhsil proqramlarından istifadə etmək imkanları verməyə çalışmalıdır. İlk növbədə oxumağı, yazmağı və saymağı bacarmayan, habelə ilkin təhsili və peşə hazırlığı olmayan məhbuslara diqqət yetirilməlidir. Gənc məhbusların, habelə xüsusi ehtiyacları olan məhbusların təhsilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. *Hər bir penitensiar müəssisə lazımi qaydada müxtəlif populyar tədris materialları, kitablar və digər məlumat daşıyıcıları ilə komplektləşdirilmiş kitabxanaya malik olmalıdır.* İmkan daxilində məhbusların təhsili onlar azadlığa çıxdıqdan sonra öz təhsillərini və peşə hazırlıqlarını problemsiz davam etdirmələri üçün ümummilli təhsil və peşə hazırlığı sisteminə inteqrasiya olunmalı və kənarda olan təhsil müəssisələrinin himayəsi altında həyata keçirilməlidir⁶⁹. Bundan əlavə məhbuslar ümumtəhsil və peşə təhsili proqramlarında iştiraka həvəsləndirilməli, təhsil proqramları onların penitensiar müəssisədə ehtimal edilən saxlanma müddətinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Məhkumların təhsilinin təşkilinə belə diqqət yetirilməsi onların təfəkkür qabiliyyətinin formalaşmasına, mənəvi cəhətdən yaxşılığa doğru dəyişməsinə və s. kömək edir. Ona görə

⁶⁹ Avropa Penitensiar Qaydaları. [European Penitentiary Rules]. Available at: <http://www.justice.gov.az/categories/103>

də məhkumlar arasında savadsızlığın ləğvi, onların ibtidai və əsas ümumtəhsil məsələlərini cəzanı icra edən müəssisə və orqanlar təhsil orqanları ilə birgə həll etməlidirlər⁷⁰.

Statistikaya da nəzər etdikdə görünür ki, təhsil cinayətkarlığın səviyyəsinə təsir edir. Nəticədə, cinayət törətmiş şəxslərin çox hissəsinin təhsil səviyyəsinin zəif olduğu aşkar edilir⁷¹. Əlbəttə ki, burada bir məsələni dəqiqləşdirmək mütləq şəkildə lazımdır. Təhsil dedikdə, müəyyən informasiyanın qəbul edilməsi başa düşülməməlidir, çünki bu onun ən sadə anlayışıdır. Doğrudur ki, yazma-oxuma bacarıqları, informasiya qəbulu şəxsin şüurunun inkişafına, onda psixoloji proseslərin təkmilləşdirilməsinə səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq cinayətkarlığın səviyyəsinin artması ilə əlaqədar təhsilin rolu həm də, şəxsə müəyyən əxlaq və davranış qaydalarının, nizamın və s. formalaşmasında özünü göstərir. Bu səbəbdən “cinayət törətmiş şəxslərin bir çox hissəsi təhsil almayan şəxslərdir” dedikdə, məsələyə daha geniş çərçivədə baxılmalıdır.

Beləliklə, “Təhsil haqqında” qanunda qadağa qoyulmadığı üçün (*ümumi məzmunu əsasən*) məhkumların ali təhsil almasına maneə görülmür. Fransa Penitensiar sisteminə nəzər etdikdə də eyni hal görünür. Belə ki, məhkumlara ali təhsil imkanı verilir, lakin bu iş qiyabi şəkildə həyata keçirilir⁷².

⁷⁰ Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı, “Təhsil”, 2007. 360 səh.

⁷¹ Cinayət törətmiş şəxslərin sosial-demoqrafik əlamətlərinə görə bölgüsü https://stat.gov.az/source/crimes/az/003_11.xls

⁷² Beata Maria Nowak, Social Reintegration of Prisoners in Selected European Union Countries

Polşada məhkumlara münasibətdə tədris təhsilin bütün səviyyələrində, yəni ibtidai, orta, əlavə texniki, ali təhsil səviyyəsində aparılır. Bundan əlavə, müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilən ixtisasartırma peşə kursları keçirilir⁷³.

Məhkumluğu olan şəxslərə müəyyən biliklərin tədris edilməsi ilə bağlı xarici dövlətlərin fərqli təcrübələri vardır. ABŞ-da cəza çəkdiqləri müddətdə məhkumların “yetkinlərin əsas təhsili”, “ümumi təhsilin inkişafı” üzrə kurslarda iştirakı təmin edilir, onlara kurslar, peşə hazırlığı və digər təlimlərdən biri və ya bir neçəsi verilir. Bu təlimlərin sonunda iştirakçılara uğurlarına görə sertifikatlar verilir. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə məhkumlara verilən peşə təhsili üç hissəyə bölünür. Birincisi, CÇM-də müəyyən bacarıqların mənimsənilməsi təmin edilir. İkincisi, qısamüddətli peşə hazırlığı proqramları təşkil edilir. Ən sonuncu mərhələdə isə məhkum olduqdan sonra qısa müddətdə iş tapa biləcək bacarıqlara yiyələnmələrinə kömək edilir⁷⁴.

Təhsil ilə əlaqədar digər xarici ölkələrin də özünəxas tədbirlər planı vardır. Belə ki, İrlandiya “CÇM-də Təhsil Xidməti” tərəfindən hazırlanan hesabatda aşağıdakı təlimlər daxil edilir: *əsas təhsil, oxuma-yazma və hesablama, bədən tərbiyəsi, ev təsərrüfatı və sağlamlıq təhsili, ingilis dili, tarix, riyaziyyat, coğrafiya, kompüter və xarici dil kimi ümumi fənlər, ağac emalı, metal emalı və bağçılıq, təsviri sənət, fotoqrafiya, musiqi, dram kimi bacarıqlar*. Bundan əlavə, aludə-

⁷³ Beata Maria Nowak, Social Reintegration of Prisoners in Selected European Union Countries

⁷⁴ Orhan Koçak, Serdar Altun. Ceza infaz kurumundaki mesleki eğitim faaliyetlerinin hükümlü istihdamına katkıları, Makale.

çiliklə mübarizə, fərquindəlik yaratmaq, qrup bacarıqları, qəzəbin idarə edilməsi kimi kurslar İrlandiya CÇM-də həyata keçirilən təhsil proqramlarından hesab edilir⁷⁵.

“Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərin ümumi orta təhsilinin həyata keçirilməsi Qaydası”na əsasən, hal-hazırda Penitensiar xidmətin müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaları icra edən müəssisələrdə tam orta təhsil məktəbləri fəaliyyət göstərir. Məktəblərdə Azərbaycan dili, Rus dili, ədəbiyyat, cəbr, həndəsə, informatika, tarix, Azərbaycan tarixi, insan və cəmiyyət, coğrafiya, iqtisadi biliklərin əsasları, biologiya, fizika, kimya, hüquqi biliklərin əsasları fənnləri tədris olunur⁷⁶.

Bununla yanaşı, məhkumlar üçün təşkil olunan tədris proqramlarının yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmaması, daha çox praktiki bacarıqların formalaşdırılmasına yönəldilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Tədris prosesində əldə edilən bilik və bacarıqların məhkumların gələcək əmək fəaliyyəti və müstəqil həyatında tətbiq oluna bilməsi onların cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir xarici dövlətlərin penitensiar təcrübəsində də peşəyönümlü və praktik təlim proqramlarına üstünlük verilməsi bu yanaşmanın səmərəliliyini təsdiq edir.

⁷⁵ Salih Kalkan. Ceza infaz kurumlarında mesleki eğitim ve rehabilitasyon uygulamaları: Türkiye ve ABD'nin karşılaştırılması. Afyonkarahisar 2016. Diploma tezi

⁷⁶ Məhkumların təhsil hüququnun təmin edilməsi diqqət mərkəzindədir <https://penitensiar.justice.gov.az/news/1420-mhkumlarn-tshil-hququnun-tmin-edilmsi-diqqt-mrkzinddir.html>

Təhsil prosesinin səmərəli təşkili üçün dərslərin məhkumların gündəlik rejiminə uyğun planlaşdırılması, tədris üçün kifayət qədər vaxt ayrılması, onların fiziki və psixoloji yüklənməsinin qarşısının alınması, habelə istirahət hüququnun təmin edilməsi də nəzərə alınmalı olan mühüm təşkilati məsələlərdəndir.

Eyni zamanda, psixoloji hazırlığa yönəlmiş təlimlərin, o cümlədən qəzəbin idarə edilməsi, münəqişələrin sülh yolu ilə həlli, emosional özünə nəzarət, effektiv ünsiyyət və qərar vermə bacarıqlarının inkişafına xidmət edən proqramların tətbiqi kriminogen amillərin azaldılması və təkrar cinayət törətmə riskinin aşağı salınması baxımından faydalı hesab olunur.

Son illərdə bir sıra dövlətlərin penitensiar sistemlərində təhsil və psixososial müdaxilə proqramları vahid reabilitasiya modelinin tərkib hissəsi kimi tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu proqramlar məhkumların davranışının korreksiyasına, cinayətkar davranışın əsas səbəblərinin aradan qaldırılmasına və azadlığa buraxıldıqdan sonra cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasına xidmət edir. Bu baxımdan Türkiyənin təcrübəsi diqqəti cəlb edir.

Türkiyədə cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumlar üçün "qəzəbin idarə edilməsi", "imtahan və ya özünə zərər vurma riskinin qarşısının alınması", "azadlığa buraxılmağa hazırlıq və şəxsi inkişaf", "psixoaaktiv maddələrdən asılılığın profilaktikası", "cinsi xarakterli cinayətlər törətmiş şəxslərin müalicə və reabilitasiyası" kimi müxtəlif proqramlar həyata keçirilir. Bu proqramlar bir neçə mərhələdən ibarət olmaqla, məhkumların törətdikləri hüquqazidd əməllərin səbəb və nəticələrini

dərk etmələrinə, davranışlarını tənqidi qiymətləndirmələrinə, məsuliyyət hissinin inkişaf etdirilməsinə və gələcəkdə qanunauyğun, sosial cəhətdən faydalı davranış modellərinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

IV Məhkumların cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasını şərtləndirən əsas amillərdən biri də onların fiziki və psixi sağlamlığının qorunması və bərpasıdır. Şəxsin sağlamlıq vəziyyəti onun təhsil almasına, əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasına, sosial münasibətlər qurmasına və ümumilikdə islah prosesinin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan cəzaçəkmə müəssisələrində keyfiyyətli tibbi xidmətin təşkili və zəruri müalicə tədbirlərinin həyata keçirilməsi məhkumların sosial adaptasiyasının mühüm elementlərindən biri hesab olunur. Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 10-cu maddəsinə əsasən məhkumların tibbi yardımdan istifadə etmək hüququ təmin edilir. Buna uyğun olaraq, məhkumlarda aşkar edilmiş xəstəliklərin vaxtında diaqnostikası və müalicəsi həyata keçirilməli, xüsusilə alkoqol və psixooaktiv maddələrdən asılılığı olan şəxslərin müalicə və reabilitasiyası təmin edilməlidir.

Cəza təyin edilmiş şəxsin CÇM-ə qəbul edilməsi zamanı tibbi müayinənin vacibliyini xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Bu cür müayinənin əsas məqsədi yeni gəlmiş məhbusların sağlamlığının qorunması üçün təxirəsalınmaz tibbi tədbirlərin görülməsinin tələb oluna biləcəyi kritik sağlamlıq vəziyyətinin tez aşkarlanmasından və yoluxucu xəstəliklər olduğda CÇM-də olanların sağlamlığının qorunmasından ibarətdir. Buna görə də, bu müayinə, bəzi hallar istisna

olmaqla, məhbusun CÇM-ə daxil olduğu gün keçirilməlidir⁷⁷. *Xüsusilə qəbul mərhələsində psixiatrik və psixoloji qiymətləndirmənin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan şəxslər arasında psixi sağlamlıq problemləri, psixoaaktiv maddələrdən asılılıq, travma sonrası pozuntular, depressiya, habelə intihar və özünə zərər vurma riski ümumi əhali ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Buna görə də belə müayinələr fərdi müalicə və reabilitasiya planının hazırlanması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.*

CÇM-də səhiyyə xidməti tibbi müalicə və tibbi qulluq, həmçinin müvafiq pəhrizlər, fizioterapiya, reabilitasiya və ya hər hansı digər zəruri xüsusi qayğı göstərilməsinin cəmiyyətdə pasiyentlərə göstərilən səhiyyə xidmətləri ilə eyni səviyyədə həyata keçirilməsini təmin edə bilməlidir. Müvafiq olaraq, tibb və kiçik tibb heyəti və texniki heyət, həmçinin şərait, qurğular və avadanlıqlar da eyni şəkildə təmin olunmalıdır⁷⁸.

Bundan əlavə, məhkumların ümumi sağlamlığı ilə yanaşı, ağız və diş sağlamlığının, habelə görmə sağlamlığının qorunmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. "Avropa Penitensiar Qaydaları"na əsasən, hər bir məhkumun ixtisaslı diş həkimi və oftalmoloqun (göz həkiminin) xidmətlərindən istifadə etmək imkanı təmin edilməlidir. Bununla belə, müxtəlif ölkələrdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan şəxslər arasında ağız və diş sağlamlığı ilə bağlı

⁷⁷ İsgəncənin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi standartları. Yenilənmiş nəşr. 2012

⁷⁸ Andres Lehtmetts, Jörg Pont. Avropa Şurası. Həbsxanada səhiyyə və tibb etikas.

problemlər geniş yayılmışdır və bu sahədə tibbi xidmətlərin əlçatanlığı bir çox hallarda kifayət qədər yüksək səviyyədə deyil.

CÇM şəraitində psixiatrik xəstəliklərin müalicə olunması asanlıqla qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar hesab oluna bilər. Məsul şəxslər psixi pozuntuları olan məhbuslar üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutmalıdırlar⁷⁹:

- CÇM-də işləyən tibb əməkdaşlarının və psixoloqların bu cür halların aşkar edilməsi və onların idarə olunmasında fəal iştirak etmək üzrə həvəsləndirilməsi və təlim keçirilməsi;
- müntəzəm psixiatrik konsultasiyaların həyata keçirilməsi üçün psixiatrın təyin olunması vasitəsi ilə bu cür hallar üçün peşəkar yanaşmanın təmin edilməsi;
- psixotropik preparatların təchiz edilə bilməsi;
- zəruri hallarda xəstəxana rejimində daha uzun müddətli müalicə aparmaq imkanının təmin olunması;
- psixi xəstəliyi olan məhbusun psixiatrik müəssisəyə köçürülməsinin ən yüksək prioritet məsələ hesab edilməsi.

Məhkumların islah edilməsi, onların mənfi davranış modellərinin dəyişdirilməsi, daxili motivasiyasının gücləndirilməsi və gələcəyə inam hissinin formalaşdırılması məqsədilə pozitiv psixologiyanın yanaşmalarından istifadə olunması məqsəduyğun hesab edilir. Pozitiv psixologiya insanın yalnız psixoloji problemlərinin aradan qaldırılmasına deyil, eyni zamanda onun güclü tərəflərinin, psixoloji dayanıqlığının, optimizminin, həyat məmnunluğunun və müsbət

⁷⁹ Andres Lehtmetts, Jörg Pont. Avropa Şurası. Həbsxanada səhiyyə və tibb etikası

xarakter keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş elmi istiqamətdir. Bununla yanaşı, psixoloji və davranış problemlərinin aradan qaldırılmasına xidmət edən korreksiya və psixoterapevtik müdaxilələrin həyata keçirilməsi də öz aktuallığını qoruyur.

Əlavə olaraq məhkumların bədən tərbiyəsi və idman ilə məşğuliyyəti onların cəmiyyətdə özlərinə yer tapmasına, psixoloji, zehni, fiziki sağlamlılıqlarının bərpa olmasına, tənhaılıqdan uzaqlaşmasına və s. kömək edə bilər. Bədən tərbiyəsi dedikdə, cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olmaqla, fiziki hərəkətlər vasitəsilə insanın sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasına, fiziki və əqli inkişafına yönəldilmiş norma, bilik və dəyərlər məcmusunu özündə əks etdirən sosial fəaliyyət sahəsi, idman dedikdə isə, müxtəlif fiziki hərəkətlər kompleksi vasitəsilə mütəmadi olaraq şəxsin fiziki hazırlığının təkmilləşdirilməsinə, bütün səviyyəli yarışlarda iştiraka və yüksək nəticələr göstərilməsinə yönəldilmiş bədən tərbiyəsinin tərkib hissəsi başa düşülür.

CÇM-də bədən tərbiyəsi və idman məhkumların əsas hüquqlarından hesab edilir. Orada gün bölgüsündə fiziki məşqlər, o cümlədən səhər gimnastikası və gündə bir saatdan az olmayaraq idmanla məşğul olma nəzərdə tutulur. Bundan əlavə öz vəsaitləri hesabına idman geyimi və ya alətlərini əldə etmək hüququ verilir, futbol yarışları da keçirilir.

Xarici ölkələrdə CÇM-də müxtəlif idman növləri üzrə təlimçilər gətirilərək peşəkar təlim keçmək üçün rəsmi idman məşqçiliyi kursları təşkil olunur. On həftə ərzində on iki seçilmiş məhbus iştirakçıdan ibarət qrup futbol, amerikan

futbolu (*reqbi*), basketbol kimi idman növləri ilə tanış olur. Sonuncu belə kursdan on iki məhbusun hamısı idman məşqçiliyi üzrə sertifikat qazandılar ki, azadlığa çıxdıqdan sonra qeyd edilən fəaliyyəti davam etdirə bilsinlər. İştirakçılar öyrəndikləri bacarıqlarını CÇM işçilərinə, rəhbərliyinə və ən əsası öz ailələrinə nümayiş etdirirlər. Proqramın bu xüsusiyyəti məhbusların ailələri qarşısında müvəffəqiyyətli, nəyəsə nail olmuş kimi təqdim edilməsinə imkan vermək kimi böyük faydaya malikdir ki, bu da öz növbəsində ailə bağlarını gücləndirə bilər⁸⁰.

V Cəza çəkən şəxslərin ictimai faydalı əməyə cəlb edilməsi onların islah edilməsi üçün önəmli vasitələrdən hesab edilir. Belə ki, ictimai faydalı əməyin mahiyyətində bir çox tərbiyəvi təsirlər özünü göstərir. Həmin tərbiyəvi təsirlərə həm cəza çəkən şəxsə müsbət xarakterik xüsusiyyətlərin formalaşması, həm də cəzadan azad olunduqdan sonra bərpa edilmiş iş qabiliyyətindən istifadə etməsi aiddir ki, bu da onların sosial adaptasiyası üçün önəmli hesab edilə bilər. *Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai faydalı əməyə cəlb etmə öz xarakterində cəza təəssüratı yaratmamalı, cəza çəkən şəxsin daxili razılığı əsasında baş verməlidir.*

Hər bir cəza çəkən şəxs CÇM-in müdiriyyəti tərəfindən müəyyən edilmiş yerdə və işlərdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmalıdır. CÇM-in müdiriyyəti onların cinsini, yaşını, əmək qabiliyyətini, sağlamlığını, imkan daxilində ixtisaslarını nəzərə alaraq, faydalı əməyə cəlb etməlidir. Cəza çəkən

⁸⁰ Irish Prison Service. Doing More with Less: Prisoner Rehabilitation in Ireland. February 2019. Article

şəxslər bir qayda olaraq CÇM-in istehsalat sahələrində, bu müəssisələrin normal fəaliyyətinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuş təsərrüfat və məişət işlərində, habelə CÇM-dən kənar digər istehsalat obyektlərində müəyyən olunmuş qaydada mühafizə və təcrid olunmaqla əməyə cəlb olunurlar. Bundan əlavə bəzi kateqoriya şəxslərin əməyə cəlb edilməsi könüllü razılıq əsasında həyata keçirilir.

Cəza çəkən şəxslərin iş vaxtının müddəti, əməyin mühafizəsi və istehsalat sanitariyası qaydaları, istirahət, staj, məzuniyyət, əməyin ödənilməsi və digər məsələlər bəzi istisnalar nəzərə alınmaq şərtilə Əmək Məcəlləsinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Məhkumların əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə cəzaçəkmə müəssisələrinin nəzdində kənd təsərrüfatı təyinatlı istehsal sahələrinin yaradılması məqsəduyğun hesab edilə bilər. Belə təsərrüfatlarda məhkumların kollektiv əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi onların əmək vərdislərinin inkişafına, məsuliyyət hissinin formalaşmasına və əmək intizamının möhkəmləndirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Məsələn, məhkumların bir hissəsinin heyvandarlıq, digər hissəsinin isə əkinçilik və bağçılıq işlərinə cəlb edilməsi həm peşə bacarıqlarının inkişafına, həm də əməyin maddi və sosial dəyərinin dərk edilməsinə şərait yaradar. Bu cür fəaliyyət, eyni zamanda, məhkumlarda qanuni əmək yolu ilə dolanışığ əldə etməyin mümkünlüyü barədə təsəvvürün formalaşmasına və azadlığa buraxıldıqdan sonra məşğulluq imkanlarının genişlənməsinə də xidmət edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, penitensiar sahədə "Skandinaviya müstəsnalığı" kimi tanınan Norveç modelində əmək fəaliyyəti məhkumların reabilitasiyasının əsas elementlərindən biri hesab olunur. Xüsusilə "əmək adasında" məhkumlar kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, bağçılıq və digər istehsal sahələrində kollektiv şəkildə fəaliyyət göstərilir. Bu model əmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, qarşılıqlı yardım, əməkdaşlıq, məsuliyyət hissi və sosial münasibətlərin formalaşdırılmasına da xidmət edir.

Bundan əlavə cəza çəkdiyi dövrdə məhkumların CÇM-dən kənarda işlə təmin olunmasına, qazanc əldə etməsinə yardımçı olmaq onların cəmiyyətə inteqrasiyası aspektindən çox mühüm hesab edilməlidir. *Xarici ölkələrdə cəza çəkən şəxslər cəza çəkdiyi dövrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu zaman qazandığı maddi vəsaitin müəyyən hissəsini xərcləyə bildiyi halda, digər hissəsi onun hesabına köçürülür.* Bu yanaşma azadlığa buraxıldıqdan sonra məhkumun ilkin maddi ehtiyaclarının ödənilməsinə, sosial adaptasiya dövründə maliyyə çətinliklərinin azaldılmasına və qanuni məşğulluğa keçidinin asanlaşdırılmasına mühüm töhfə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhkumları CÇM-dən kənarda cəmiyyətə, insanlara faydalı olacaq işlər ilə məşğul olmasına şərait yaratmaq onların islahına təsir edəcəkdir. Fikrimizcə, yaşlılara, köməyə ehtiyacı olan şəxslərə və s. yardım edilməsinin *(yaşlılar evində təmizlik işlərinin aparılması və s)* məhkumların mənəvi "dünya"sına təsir etmə ehtimalı çoxdur və bu məsələ önəmlidir. *Bu səbəbdən məhkumları bu tip işlərə həvəsləndirmək, sosial yardımla əlaqədar işlərə cəlb etmək,*

onlarda vətənpərvərlik hisslərini oyadaraq insanlara yardım etməsinə şərait yaratmaq onların sosial adaptasiyasına və islah edilməsinə kömək edə bilər.

VI Məhkumlarla dini və mənəvi məzmunlu maarifləndirici söhbətlərin aparılması onların islahı və sosial reintegrasiyası baxımından müsbət təsir göstərə bilən vasitələrdən biri hesab olunur. Bu cür fəaliyyətlər məhkumların mənəvi dəyərlərinin möhkəmləndirilməsinə, davranışlarını tənqidi qiymətləndirmələrinə, məsuliyyət hissinin inkişafına və gələcəyə müsbət münasibətin formalaşmasına töhfə verə bilər. Bu baxımdan cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumların vicdan və dini etiqad azadlığının təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, məhkumların müraciəti əsasında din xadimlərinin cəzaçəkmə müəssisələrinə dəvət olunması və dini ayinlərin icrası üçün müvafiq şərait yaradılır.

Nəinki din xadimlərinin mənəvi söhbətləri, həm də digər qurumların maarifləndirici təməşalar nümayiş etdirməsi məhkumların islahına və nəticədə gələcəkdə müsbət şəkildə cəmiyyətə inteqrasiya olmasına kömək ola bilər.

Bundan əlavə, dövlət orqanları, dini qurumlar və digər aidiyyəti təşkilatlar tərəfindən məhkumların mənəvi, etik və hüquqi dünyagörüşünün inkişafına xidmət edən kitab və digər maarifləndirici nəşrlərin cəzaçəkmə müəssisələrinin kitabxanalarına təqdim edilməsi onların sosial adaptasiyasına müsbət təsir göstərə biləcək tədbirlərdən biri hesab oluna bilər.

Dini xidmətlər və maarifləndirmə məhbuslara CÇM-də şəraitində mənəvi dəstək olmaq, onları günahkarlıq psixologi-

yasından azad etmək, həyata bağlılıq hisslərini inkişaf etdirmək, onlara mənəvi dəstək olmaq, qaydalara uyğun yaşamağı öyrətmək, cəmiyyətə ahəngdar şəkildə qayıtmalarını təmin etmək üçün təklif olunan maarifləndirmə və bələdçilik xidmətlərinin ən mühüm sahələrindən biridir. Çünki məhbuslar üçün mühüm təsəlli mənbəyi olan dinin ruhun rahatlığını təmin edən, tənhalıqdan xilas edən, ruh sağlamlığını qoruyan, həyata inam yaradan, etdiyi cinayətdən peşman olmasına səbəb olan və özünü inkişaf etdirmə gücü verən təsirə malikdir⁸¹.

Məhkumların sosial adaptasiyasının uğurla həyata keçirilməsi məqsədilə incəsənətin müxtəlif istiqamətlərindən reabilitasiya vasitəsi kimi istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Rəssamlıq, musiqi, teatr, ədəbiyyat və digər yaradıcılıq fəaliyyətləri məhkumların özünüifadə imkanlarını genişləndirir, emosional gərginliyin azalmasına, psixoloji rifahın yaxşılaşmasına və müsbət davranış modellərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, yaradıcılıq fəaliyyəti şəxsin öz qabiliyyətlərini kəşf etməsinə, özünəinamının və daxili motivasiyasının güclənməsinə, habelə cəmiyyətə faydalı fəaliyyətə marağının artmasına kömək edə bilər. Bu baxımdan incəsənət proqramları penitensiar müəssisələrdə həyata keçirilən sosial reabilitasiya tədbirlərinin mühüm elementlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Hazırda bir çox ölkələrdə cəza sistemində təsviri incəsənət müsabiqələri keçirilir. Buna misal olaraq 2003-cü ilin avqust ayında, Torontoda keçirilən beynəlxalq incəsənət müsabiqəsi,

⁸¹ Özdemir, Ş. (2002a). Cezaevi Din görevlileri ve yöneticilerine göre cezaevlerinde din eğitimi, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2(4), 1-19.

festivalı göstərilə bilər. Bundan əlavə Estoniyada məhkumlara pul mükafatları verən ənənəvi müsabiqə keçirilir və üç kateqoriya üzrə təşkil olunur: *rəssamlıq, qrafika və tətbiqi sənət*⁸².

Bu cür fəaliyyətlər məhkumlarda aşağı səviyyədə olan özgüvəni artırmağa, yeni istedadlarını kəşf etməyə, onlara qarşı qərəzli münasibət bəsləyən insanlara ən yaxşı istedadlarını göstərməyə və nəhayət, onların düşüncə və dünyaya baxışını dəyişməyə kömək edir. Bu tədbirlər sistemi sübut edir ki, incəsənət məhkumların islahına və tərbiyəsinə kömək edə bilər⁸³. Bundan əlavə bu tip fəaliyyət onların özlərinə əlavə iş tapmaları üçün faydalı ola bilər.

VII Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 175-ci maddəsinə əsasən, məhkumların azadlığa buraxılmasından sonra onların sosial adaptasiyasının təmin edilməsi məqsədilə yardım və nəzarət tədbirləri həyata keçirilir. Bu məqsədlə cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti azadlığa buraxılacaq şəxslərlə əvvəlcədən hazırlıq işi aparır, onlara hüquq və vəzifələrini izah edir, habelə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyasını tənzimləyən qanunvericilik barədə məlumat verir.

Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 176-cı maddəsinə əsasən, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkmiş şəxslər yaşayış yerinə getmək üçün zəruri ərzaq məhsulları və yol xərci ilə təmin olunurlar. Eyni zamanda, azadlığa buraxılan şəxslərin möv-

⁸² Ю. В. Ерохина, Социально-Педагогическая Реабилитация Осужденных И Роль Искусства В Ней, 11 с

⁸³ Yenə orada

sümə uyğun geyim və ayaqqabıya ehtiyacı olduqda və onları əldə etmək imkanı olmadıqda, həmin şəxslər dövlət hesabına geyim və ayaqqabı ilə təmin edilir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda onlara birdəfəlik pul müavinəti də verilə bilər.

Azadlığa buraxılan şəxslərin sağlamlıq vəziyyətinin nəzərə alınması da sosial adaptasiya tədbirlərinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Sağlamlığında problem olan və tibbi yardıma ehtiyacı olan şəxslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən tibb müəssisələrində tibbi xidmətlərdən istifadə etmək hüququ təmin edilir. Vərəm xəstəliyinə tutulmuş şəxslər yaşayış yeri üzrə vərəm əleyhinə tibb müəssisələrində qeydiyyatla alınaraq Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi və Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyi (*TƏBİB*) tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada dispanser nəzarətinə cəlb edilirlər. Eyni zamanda, epidemioloji baxımdan ətrafdakılar üçün ciddi təhlükə yaradan yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş və stasionar müalicədən imtina edən şəxslər qanunvericiliyə uyğun olaraq məcburi hospitalizasiya edilə bilərlər.

Beləliklə, məhkumların sosial adaptasiyası cəzanın icrasının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, yalnız cəzaçəkmə dövründə həyata keçirilən islah tədbirləri ilə məhdudlaşmır. Bu proses məhkumun fiziki və psixi sağlamlığının qorunmasını, ailə və cəmiyyətlə sosial əlaqələrinin saxlanılmasını, təhsil və peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini, əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasını, psixoloji və mənəvi dəstəyin göstərilməsini, habelə azadlığa buraxıldıqdan sonrakı dövrdə

də zəruri sosial təminat və dəstək mexanizmlərinin tətbiqini əhatə edən kompleks tədbirlər sistemidir. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin və müasir elmi yanaşmaların milli penitensiar sistemdə tətbiqi məhkumların cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasına, təkrar cinayətkarlığın azaldılmasına və ictimai təhlükəsizliyin gücləndirilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

3.4. Məhkumluğun ödənilməsi institutu: məhkumluq barədə qeydə zərurət varmı?*

Həyatda baş verən bütün hadisələr və onların nəticələri müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir. Hər bir fəaliyyət, daha doğrusu fəaliyyətin bir parçası olaraq davranış xarakterindən, mahiyyətindən, məqsədindən və s. asılı olaraq müxtəlif nəticələr yaradır. Bu mənada müəyyən nəticələr bir sıra müəyyən parametrlərin cəmləşməsi fonunda özünü göstərir. Başqa sözlə, nəticələr fərqli səbəblərin, reaksiyaların və s. məhsulu olaraq var olur. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, fəaliyyətin müsbət nəticələnməsi müvafiq, uyğun parametrlərin düzgün qurulmasından asılıdır.

Müəyyən parametrlərə malik davranışın müəyyən nəticəsi olduğu kimi cinayi davranışların da özünəməxsus nəticəsi və həmin nəticənin təsiri ilə formalaşan müxtəlif insan xüsusiyyətləri, yanaşmaları və s. mövcud ola bilər. Cinayətin törədilməsi nəticəsində cinayət törətmiş insan öz məqsədinə münasibətdə müəyyən “fayda” əldə edir. Bununla yanaşı baş verən cinayi, təhlükəli davranış zərərçəkmişə münasibətdə də müəyyən ziyanla, itki ilə nəticələnir.

Cinayət törətmiş insan və ya ümumiyyətlə etik olaraq heç bir insan müəyyən ziyan vermə yolu ilə “qazanc” əldə edə bilməməli və həmin “qazancı” mütləq şəkildə məcburi kompensasiya etməli olduğu üçün ona münasibətdə cəza tədbirləri tətbiq edilir. Çünki hər bir insan, xüsusilə də, cinayət törətmiş insan sonda qeyd edilən etik-fəlsəfi yanaşmanı dərk

* Yəhya Abdullalı, Nihad Məlikov.

etməli, daha qanuni yollarla müsbət fayda əldə etməyi öyrənməlidir. Doğrudur ki, insan rasional varlıqdır, buna baxmayaraq həmin rasionallıq, yəni xeyir və zərər arasında seçim edərkən qarşıya qoyulan məqsədə çatma yolları doğru, əxlaqi, qanuni olmalıdır.

Beləliklə, cinayət törətmiş insana doğru olmayan yolla əldə etdiyi “qazanc”ın itirilməsi məqsədilə müəyyən cəzalar tətbiq edilir. Əlbəttə, bu məsələ tək tərəfli olmamalıdır. Hər bir halda müəyyən zərər vurulan insan da baş vermiş hadisədən sonda itirdiklərinin geri qayıtmasını arzulaya bilər və cinayət törətmiş insana münasibətdə məcburi kompensasiya tədbirləri *(yəni, doğru yolla əldə edilməyən “qazancın” itirilməsi, məhrum olunması – fəlsəfi, maddi, psixoloji mənada)* tətbiq edildiyi kimi zərər çəkən insana da itirdiklərinə münasibətdə kompensasiya tədbirləri həyata keçirilməlidir. Bu məsələnin mahiyyəti bərpəedici ədalət mövzusunda öz əksini tapır ki, o da bu mətnin mövzusunda kənardır. Lakin həmin məsələni qeyd etməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, həm məhkumların islahında, həm də cəza təyini ilə bağlı olan məsələlərdə zərərçəkmişin vəziyyəti, onun psixoloji durumu, zərərdən sonrakı *(post injury)* yanaşması, münasibəti mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Hər bir halda həyatda baş verən münasibətlər, nəticələr, hadisələr öz nisbəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Buna münasibətdə klassik məntiq deyil, qeyri-səlis məntiq özünü göstərir. Yəni qanun pozan, cinayət törədən, öz əməli ilə mənfi xarakterini büruzə verən insan barəsində “o islah olunmayacaq” kimi ifadələr işlətmək, hökm vermək doğru hesab edilə bilməz. Bu

aydın olduqdan sonra müəyyən mexanizmin qurulması yolu ilə cinayət törətmiş insanların islah olunmasına, ən əsası yenidən cinayət törətmələrinin qarşısının alınmasına çalışmaq lazımdır.

Cinayət törətmiş insan digər insanlardan öz təhlükəli davranışına, xarakterinə və s. münasibətdə fərqlənir. Qeyd edilən fərqliliklər və göstərdiyi davranış, davranışın nəticəsi həmin insana münasibətdə fərqli yanaşmanın, əlaqənin formalaşdırılmasını zəruri edir. Həmin fərqli yanaşma ilk öncə cinayət törətmiş insanın “məhkum” olaraq adlandırılması ilə başlayır.

“Məhkum” olaraq adlandırma şərti olaraq adın, daha doğrusu dar mənada statusun dəyişdirilməsi kimi özünü göstərmir. Bu zaman həmin insana sosial, psixoloji, hüquqi mənada fərqli münasibət özünü göstərir və həmin insanlar müəyyən məhrumiyyətə sahib olurlar.

İnsanın cinayət törətməsi onun barəsində məhkumluq qeydinin aparılmasına səbəb ola bilər. Məhkumluq barədə qeydi iki növə bölmək mümkündür. *Birinci növə rəsmi müvafiq dövlət orqanı tərəfindən qeydə alınan, müəyyən insan tərəfindən cinayətin törədilməsi barədə məlumat, ikinci növə isə cəmiyyətdə şəxsin cinayət törətməsi ilə bağlı yayılmış məlumat və nəticədə onun üzərində mövcud olan “məhkumluq etiketi” aid edilə bilər.* Hər iki növün bir çox halda öz məqsədindən kənara çıxaraq faydalı təsiri azala, məhkumun islahına və sosial adaptasiyasına problem, maneə yarada bilər.

İlk öncə ikinci mənada məhkumluq qeydindən bəhs edərək bildirmək olar ki, həmin məsələ bir çox halda məhkumun

sosial adaptasiyasında mühüm yerə malik olan ailə-cəmiyyət münasibətlərində bir sıra problemlərin yaranması ilə nəticələnir. Bu mənada cinayət törətmiş insan azadlığa çıxdıqda onun barəsində edilən zərərverici söhbətlər, aparılan müzakirələr cinayət törətmiş insanın “komfort” zonasının kiçilməsi ilə nəticələnə bilər ki, bu da öz növbəsində insanın cinayi fəaliyyəti davam etdirməsinə, özünü rahat hiss etdiyi məkan və fəaliyyətlər ilə məşğul olmasına (*yəni, cinayi davranışlara meyilli insanların olduğu mühitləri seçə bilər*) şərait yarada bilər.

Doğrudur ki, cəmiyyətdə ictimai qınağın mövcud olması bir çox hallarda qanunvericiliklə paralel şəkildə müsbət nəticələrin əldə olunmasına səbəb olur və yüksək faydalılığa malikdir. Buna baxmayaraq, ictimai qınağın da düşünülmüş şəkildə olması lazımdır. Cinayət törətmiş insandan daha çox cinayətə, cinayətkarlığa münasibətdə ictimai qınağın formalaşması daha effektiv təsirə malikdir. Əlavə olaraq, artıq azadlığa çıxmış insan barəsində ictimai qınağın tətbiqi bir çox halda yerində görülən tədbir deyil və istənilən faydanı verməyə bilər.

Bunu nəzərə alaraq şəxs barəsində qətimkan, tutulma və digər tədbirlər həyata keçirilən zaman cinayət törətmiş insanın cəmiyyət içərisində qeyd edilən problemlə qarşılaşmamasını, şərəf və ləyaqətinin alçaldılmamasını, həmin insanın “cinayətkar” olaraq tanınmasının mənfi təsirlərinin qarşısının alınmasını nəzərə almaq lazımdır.

Qeyd edilən məsələdə cinayət törətmiş insanlar da müəyyən qədər məsuliyyətli yanaşmalıdırlar. Yəni zamanla

hər kəs maarifləndirmə yolu ilə dərk etməlidirlər ki, cinayətin törədilməsinin mənfi nəticələri azadlığa çıxdıqdan sonra da onları “izləyə” bilər. Nəticədə, insan cinayət törətdiyi halda HMO əməkdaşlarından gizləmək üçün çalışmaya (*çünki HMO-nun işini çətinləşdirmək üçün görülən tədbirlər, HMO əməkdaşlarının apardıqları axtarışlar və s. cəmiyyətdə cinayət törətmiş insanın "cinayətkar" olaraq tanınması ilə nəticələ bilər*), cəmiyyətdən gələ biləcək tənqidlərin qarşısını almaq üçün çalışa bilər.

Kriminologiya elmində “etiketləmə” adı ilə tanınan nəzəriyyə həm təkrar cinayətləri öyrənmə, həm də məhkumların sosial adaptasiyasının sistemini düzgün qurma nöqtəyindən çox önəmli fikirlərdən hesab edilir. Bu nəzəriyyə cəmiyyətdə insanların digərlərinə qoyduqları sosial etiketlərin təsirini araşdırır, cinayət törətmiş şəxslərə münasibətin hansı tərzdə qurulmasını öyrənir.

Başla düşüldüyü kimi, bu nəzəriyyənin mərkəzində cinayətkar deyil, insanların cinayət törədənə olan münasibətləri, fikirləri, davranışları yerləşir. Cinayət törədərək CÇM-ə daxil olan şəxs etiket qəbul edər, cəmiyyət içində əlaqələri zəifləyər, insanların ona qarşı münasibəti mənfi yöndə inkişaf edər və nəticədə yenidən cinayət törətməyə meyilli ola bilər.

1938-ci ildə sosioloq-kriminoloq Frank Tannenbaum şəhərlərdə fərdlərin gənclik və yetkinlik dövrlərini analiz etməyə çalışır. Yeniyetməlik dövrünə yaxınlaşan uşaqlar əvvəlki kimi özlərini küçədə oyun qruplarının bir hissəsi kimi görürlər. Zamanla bu uşaqlar yeniyetməlik yaşına çatdıqda, oyun qrupları onları tez bir zamanda təhlükəli və qorxulu

davranışlara sövq edə bilər. Bu vəziyyət böyüklərin bu gənclərə qarşı “düşmənçiliyinə” səbəb ola, böyükələr bu vəziyyəti ilk olaraq “yaxşı uşaqlar pis işlər görür” kimi təsvir edə bilərlər. Beləliklə, Tannenbauma görə, yeniyetmələr və böyükələr arasında münaqişə yaranır. Böyükələr yeniyetməlik çağında olanları mənfi şəxsiyyət olaraq təyin edir, yeniyetməlik çağında olan fərdlər isə bu tərifdən çıxış edərək pis şəxsiyyəti nümunə “götürür” və ona uyğun davranma bilirlər⁸⁴.

Daha sonra bu nəzəriyyə sosioloq Edvin Lemert tərəfindən daha da zənginləşdirilmişdir. O, cinayətin törədilməsinə kömək edən amillərlə deyil, cinayət təsbit və təsdiq edildikdən sonra nə baş verəcəyi ilə marqlanır. Onun fikrincə, insanın təkrar cinayət törətməsinə səbəb olan əsas amil cinayət törətdikdən sonra insanların ona qarşı olan mənfi münasibəti nəticəsində yenidən normal bir insan kimi yaşamasına fürsət verilməməsi, şərait yaradılmamasıdır. O, baş verən bu nəticələri iki mərhələdə birləşdirir. İlk öncə (*birinci yayınma*) insan qeyri-hüquqi hərəkət edir, ikinci mərhələdə (*ikinci yayınma*) isə etdiyi qeyri-hüquqi fəaliyyətin nəticələri ilə rastlaşır, ona qarşı digərlərinin münasibəti formalaşır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilənlər hər zaman mənfi nəticələrə səbəb olmur. Çünki, məhkumluq “etiketini” hər zaman faydasız bir təsir kimi başa düşmək olmaz. Doğru və düşünülmüş şəkildə istifadə edildiyi halda cinayi davranışın qarşısını almaq iqtidarındadır:

Məhkumluq “etiketi” ilə bağlı olaraq sosioloq Con Brait-

⁸⁴ Senem Burkey, Suç teorileri və suç olgusu: Antalya örneği, Yüksek Lisans Tezi Antalya, 2008

veyt (ing: *John Braithwaite*) müasir dövrdə apardığı araşdırmalar ilə yuxarıda bəhs edilən nəzəriyyə haqqında yeni fikirlər gətirməyi bacarmışdır. O, ilk nəşri 1989-cu ildə olunan "Cinayət, Utanc və Reintegrasiya" kitabında bildirir ki, utandırma, etiketləmə həmişə pis nəticə verməyə bilər. Əksinə, o, iddia edirdi ki, bunlar düzgün şəkildə həyata keçirilsə, cinayət törətmiş insanlar cəmiyyətə integrasiya oluna bilərlər⁸⁵. Burada əsas məsələ isə insanlar arasında tolerantlıq hisslərinin güclü inkişaf etməsidir. İslamda və digər dinlərdə olan “günahkara deyil, günaha nifrət et” prinsipindən irəli gələrək şəxsə qarşı müsbət şəkildə davranış sərgiləmək, lakin etdiyi əməli pis olaraq qəbul etmək əksinə müsbət nəticə verə bilər. Bunu nəzərə alaraq o, bu kontekstdə bildirir ki, spirtli içki qəbul edən şəxsə “sərxoş” deməkdənsə, içki içməyin və sərxoş olmağın səhvləri xatırladılmalı və bu pis vərdisdən qurtulmasına yardımçı olunmalıdır. Eləcə də tövsiyə olunur ki, uşağa etdiyi səhvə görə heç vaxt “pis uşaq” deyilməsin⁸⁶.

Artıq cinayət törətmiş insan barəsində rəsmi qurumlar tərəfindən tərtib edilən məhkumluq qeydinin mahiyyətindən bəhs etmək lazımdır. Yuxarıda göstərilən təsnifatda ilkin mənada məhkumluq barədə qeyd törədilən cinayətə münasibətdə müxtəlif hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb olur. Həqiqətdə, bütün cinayət-hüquqi nəticələr şəxsin yeni cinayət törətməsinin qarşısını almağa, islah olunmasına yönəlidir.

⁸⁵ Yrd.Doç.Dr. Osman Dolu, Prof.Dr. Aytekin Gelero, Prof.Dr. H. İbrahim Bahar, Suç Sosyolojisi. Anadolu Universitesi, 2013

⁸⁶ Yenə orada

Məhkumluq barədə qeydin mahiyyətini təhlil etdikdə isə onun müxtəlif məqsədlərinin də olduğu aşkar edilir.

“Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 83.2-ci maddəsinin şərh olunmasına dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 08 iyul 2008-ci il tarixli qərarında göstərilir: *“məhkumluq institutunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkumluğu olan şəxs mülki və ya inzibati-hüquqi xarakterli məhrumiyyətlərə məruz qalır, həmin şəxs tərəfindən yeni cinayətin törədilməsi onun vəziyyətinin ağırlaşdırılmasını şərtləndirən cinayət-hüquqi nəticələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur”*⁸⁷.

Göstərilən plenum qərarından da göründüyü kimi, məhkumluq cinayət törətmiş insanın yenidən cinayət törətməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Bəs qeyd edilən məqsəd hansı formada təzahür edir, yəni həmin məqsədin mahiyyəti özünü necə göstərir? Fikrimizcə, burada əsas problem cinayət törətmiş insanın hüquqi maarifinin olmamasındadır. Belə ki, bu institutun məqsədi ona yönəlir ki, cinayət törədən insan məhkumluğu olduğu dövrdə yenidən cinayət törədərsə, onun barəsində tətbiq ediləcək tədbirlər daha da ağırlaşacaqdır.

Bununla yanaşı bildirmək lazımdır ki, qeyd edilən məqsədə hər zaman çatmaq mümkün olmur. Buna səbəb olan iki amili göstərmək mümkündür:

- Birincisi, cinayətin törədilməsinə səbəb olan müxtəlif amillər vardır ki, onların aradan qaldırılması lazımdır. Əks

⁸⁷ Cinayət Məcəlləsinin 83-cü maddəsinin şərh olunması ilə bağlı, <https://e-qanun.az/framework/17776>

halda onların aradan qaldırılmaması istənilən dövrdə (*məhkumluğun olduğu və ya olmadığı*) insanın cinayət törətməsilə nəticələnə bilər. Əlbəttə ki, cinayətin törədilməsinə səbəb olan amillərin mövcudluğu cinayətin törədilməsinə haqq qazandırır, lakin daha effektiv nəticənin əldə edilməsi məhz bununla bağlıdır.

- İkinci məsələ ondan ibarətdir ki, məhkumluq institutunun və məhkumluq barədə qeydin mahiyyəti cinayət törətmiş insana bildirilməli, onun bu məsələni dərk etməsi təmin olunmalıdır. Cinayət törədən insan bu mənada başa düşməlidir ki, məhkumluğu olduğu dövrdə cinayi davranış sərgiləməsi onun həyat fəaliyyətinə ciddi şəkildə mənfi təsir edəcəkdir. Əlbəttə ki, bu yalnız sözlə deyil, həm də islah etmə və sosial adaptasiya tədbirləri ilə birlikdə özünü göstərməlidir. Əks halda məhkumluq institutunun mahiyyəti, məqsədi üzrə təşkili çətin və ya qeyri-mümkün ola bilər.

Həmin plenum qərarında göstərilir ki, “*məhkumluq təkcə şəxsin məhkum olunması və ona cəzanın təyin edilməsi faktı ilə şərtləndirilmir. Məhkumluq şəxs tərəfindən təkrarən cinayət törədilərkən cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş hüquqi nəticələrə səbəb olan məhkumun hüquqi vəziyyətini ifadə edir; şəxsdə olan ödənilməmiş və ya götürülməmiş məhkumluq xüsusi, onunla dövlət arasında cinayət-hüquqi tənzimləmə əsasında formalaşan, bu şəxs tərəfindən yeni cinayətlər törədilərkən onun şəxsiyyətinin və törətdiyi cinayətlərin yüksək ictimai təhlükəli kimi qiymətləndirilməsinə xidmət edən ictimai-hüquqi münasibətləri yaradır və buna görə onun*

barəsində cinayət hüquqi xarakterli daha ağır tədbirlərin tətbiqini nəzərdə tutur”⁸⁸.

Göstərilənlərlə yanaşı anlamaq olar ki, məhkumluq barədə qeydin və ya məhkumluq institutunun mahiyyəti cinayət törətmiş insanın sosial adaptasiyasını, islahını təmin etməkdir. Belə ki, məhkumluq institutunun məqsədinə görə cinayət törətmiş insan azadlığa çıxdıqda onun cinayət törətməzdən əvvəlki vəziyyəti tam olaraq bərpa oluna bilməz. Çünki, həmin insan barəsində ani olaraq bütün məhdudlaşdırmaların aradan qaldırılması onun təhlükəli davranış sərgiləməsi ilə nəticələnə bilər. Bunu nəzərə alaraq məhkumluq institutu vasitəsilə cinayət törətmiş insan barəsində mövcud məhdudlaşdırmalar zamanla aradan qaldırılır. Bütün bunlara baxmayaraq qeyd edilən məsələ ilə bağlı müxtəlif real qüsurlar göstərilə bilər:

- İlkən məsələ məhkumların sosial adaptasiyası ilə bağlı tədbirlərin tam və effektiv şəkildə görülməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, “tədricən hərəkət etmək” prinsipi nəzərə alınmaqla məhkumun sosial adaptasiyasına müsbət təsir edəcək tədbirlərin effektiv və tam şəkildə həyata keçirilməsi cinayət törətmiş insan barəsində azadlığa çıxdıqdan sonra bir sıra məhdudlaşdırmaların həyata keçirilməsinin qarşısını ala bilər. Çünki, cinayət törətmiş insan cəzasını çəkdiyi vaxtda onun hüquqları müəyyən qədər məhdudlaşmış vəziyyətdə olur və şəxs həmin vəziyyətə öyrəşməyə başlayır.

⁸⁸ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 83-cü maddəsinin şərh olunması ilə bağlı Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin müraciətinə dair, <https://e-qanun.az/framework/17776>

Sosial adaptasiya tədbirləri həyata keçirilmədiyi halda cinayət törətmiş insan hüquqların məhdudlaşdırılması şəraitindən ani olaraq məhdudlaşmanın aradan qaldırıldığı şəraitə keçid edir. Buna baxmayaraq həmin keçidin təhlükəli olduğu nəzərə alınaraq məhkumluk dövrü müəyyən edilir. Lakin, sosial adaptasiya tədbirləri həyata keçirildiyi halda cinayət törətmiş insanın “keçidi” ani olaraq baş vermir. Bu zaman həmin insan zamanla, elə cəzaçəkmə müəssisəsində olduğu dövrdən etibarən cəmiyyətə inteqrasiya etməyə çalışır. Bu mənada sosial adaptasiya tədbirləri məhkumluk institutunun məqsədini həyata keçirmiş olur. Nəticədə, həmin insan barəsində azadlıqda bir sıra məhdudlaşdırmaların həyata keçirilməsinə ehtiyac qalmamalıdır. *Bu mənada şəxsin sosial reabilitasiyası uğurlu həyata keçirildiyi halda onun məhkumluğu aradan qalxmalıdır.*

- Növbəti məsələ ondan ibarətdir ki, məhkumluk institutunun yuxarıda qeyd edilən məqsədə xidmət etdiyi düşünlərsə onun tətbiqi qaydaları həmin məqsədə çatımı çətinləşdirə bilər. Belə ki, əgər cinayət törətmiş insanın ani olaraq məhdudlaşdırılmış şəraitə keçid etməsi təhlükəli hesab edilirsə, həmin məhdudlaşdırmanın zamanla aradan qaldırılmaması sual doğurur. Bu mənada qanunvericilikdə məhkumlüğün ləğvi üçün nəzərdə tutulan müddətin bitməsinə gözləmək və bu halda onun barəsində məhdudlaşdırmanın aradan qaldırılmasını təmin etmək müsbət nəticə verməyə bilər. Bu səbəbdən zamanla, illər və ya aylar üzrə şəxs barəsində mövcud məhdudlaşdırmanın mərhələ-mərhələ aradan qaldırılmasından müsbət nəticə gözlənilə bilər.

• Digər məsələ klassik məntiqə alternativ şəkildə formalaşmış qeyri-səlis məntiqin “tələbi” hesab edilə bilər. Belə ki, klassik məntiq iki qütb, məntəqə (“0” və “1”, “ağ” və “qara”) müəyyən etdiyi halda qeyri-səlis məntiq həmin iki qütb arasında müxtəlif ara məntəqələrin yerləşdirilməsini tövsiyə edir. Bu halda məhkumluc dövründə mövcud olan məhdudlaşdırmanın klassik məntiqə münasibətdə “varlığı” və “ləğvi” ilə yanaşı, həmin iki qütb arasında digər məntəqələr də yerləşdirilir. Bu zaman “varlıq” və “ləğv” arasında “yüngülləşdirmə” və digər “nöqtələr” özünü göstərməlidir. Nəticədə, düşünürük ki, cinayət törətmiş insanlara münasibətdə fərdi yanaşma təmin oluna bilər.

Göstəriləndiyi kimi, qeyri-səlis məntiq cinayət törətmiş insanlara münasibətdə fərdi yanaşmanı təmin etməyə kömək edə, zamanla həmin insanın vəziyyətinin yüngülləşdirilməsini təmin edə bilər. Bununla yanaşı fərdi yanaşma həm də cinayət törətmiş insanın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onun barəsində məhdudlaşdırmanın zəruri olub-olmadığını da müəyyən edə bilər. Doğrudur ki, bu tip fərdi yanaşma cinayət qanunu ilə hakimin hüquqları sırasında göstərilir və hakimin cinayət törətmiş şəxsin islah olunması, nümunəvi davranış sərgiləməsi nəticəsində, öz vəsatəti ilə məhkumluğun vaxtından əvvəl götürülməsi hüququ təsbit edilir (*Cinayət Məcəlləsi maddə 83.5*). Buna baxmayaraq həmin hüququn tətbiqinin aktuallığı, təmini, cinayət törətmiş insanların bu barədə vəsatət verib-verməməsi, ümumiyyətlə qeyd edilən hüququn tətbiqi mexanizmi maraq doğurur.

Beləliklə, bildirmək olar ki, burada fərdi yanaşma özünü

göstərməli, psixoloqların yardımından istifadə edilərək cinayət törətmiş insanın xarakteri, xüsusiyyətləri təhlil edilməli, bir sıra qrup insanlara münasibətdə məhkumluq institutunun tətbiqi həyata keçirilməməlidir.

Məhkumluq bir institut kimi ilk öncə, dəfələrlə cinayət törətmiş, cinayətkar xarakteri formalaşmış, bir sıra hallarda xüsusilə ağır cinayət törətmiş insanlar üçün mövcud olarsa (*buna nümunə kimi Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 16 və 17-ci fəsilərindəki (sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri) və digər ağır, xüsusilə təhkükəli cinayətləri törətmiş insanlar üçün də məhkumluğun müəyyən edilməsi gələcəkdə baş verə biləcək daha mənfi nəticələrin qarşısını almağa kömək edə bilməsi göstərilə bilər*) bu daha əlverişli, effektiv ola bilər. Çünki həmin insanlar artıq cinayət törətməyi normal, hətta bəzən müsbət hal kimi qarşılayan əməlləri ilə kriminogen vəziyyəti dözülməz hala gətirə bilirlər. Bu olduğu təqdirdə həm cəza institutu, həm də adı çəkilən institut öz məqsədlərinə daha yaxşı xidmət edə bilər.

Beləliklə, məhkumluq institutu barədə mövcud olan qüsurlar və onun doğru şəkildə tətbiq edilməməsi nəticədə bir sıra ciddi problemlərin yaranmasına ilə nəticələ bilər. Bu problem isə özünü cinayət törətmiş insanın cəmiyyətə inteqrasiyası, sosial adaptasiyası, cinayətin törədilməsinə kömək edən amillərin olduğu şəraitə yenidən qayıtması aspektindən göstərir.

Törədilmiş cinayətlərə görə azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkib bitirməklə törədilmiş cinayətin bütün nəticələri

aradan qalxmır. Cinayətin törədilməsi barədə qeydlər məhkumlara işgüzar münasibətlərində, ictimai münasibətlərində və rəsmi əməliyyatlarında keçmişlərinə dair məlumatların öyrənilməsi, araşdırılması üçün aparılır⁸⁹. Bu da həmin insanın vəziyyətinin pisləşməsinə, fərqli yollarla zəruri tələbatlarının ödənilməsi üçün çalışmasına, nəticədə məhkumun islahında qüsurların formalaşmasına səbəb ola bilər.

Məhkumluq barədə qeydin mənfi tərəfi odur ki, onun cinayət-hüquqi nəticələri qanuni yolla aradan qalxsə da, keçmiş davranışlarına görə cəmiyyətin onu yenidən qəbul etməsi çox çətin ola bilər. Təbii ki, məhkumun normal həyata qayıtması mümkün qədər sakit, başqalarının lüzumsuz qınaq və töhməti olmadan baş verməlidir. Bununla belə, müasir cəmiyyətdə insanlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan münasibətləri ilk növbədə etibar üzərində qururlar. Bu mənada cəmiyyət keçmiş cinayətkarı hətta o, “islah olma yolunu” tutmuş və törətdiyi cinayətdən həqiqətən peşman olsa belə, qanuna tabe olan vətəndaşlarla bərabər şəraitdə qəbul etməyə həmişə hazır deyil⁹⁰.

Məhkumluq barədə qeyd və məhkumluğun ödənilməsi institutu hər nə qədər cinayətkarlığı azaltmaq, törədilə biləcək yeni pozuntuların qarşısını almaq, qısaca, cinayətin adi bir hadisə halına gəlməsinə qarşı vaxtında tədbir görmək məqsədləri daşısa da, reallıqda ortaya çıxardığı nəticələrin bundan

⁸⁹ Ceza Hukukunda Adli Sicil Kaydının Silinmesi, <https://www.olgun.av.tr>

⁹⁰ Судимость и ее уголовно-правовое значение, курсовая работа, Студентка 2-го курса Очного отделения Юридического факультета Серова Елизавета Андреевна, с 33.

çox daha fərqli də ola bilməsi mübahisə predmeti olmayacaq dərəcədə barizdir.

Məhkum olmuş şəxslər arasında cinayət törətməklə bağlı əvvəlcədən planı olmamış, hətta ömrü boyu cinayətkarlığın əleyhinə düşüncülərə malik olaraq yaşamış, sadəcə həyatındakı gözlənilməz hadisələrin gedişatının nəticəsi olaraq cinayət törətmiş *(bu cür cinayətlərə qəflətən yaranan motivdən irəli gələn, yəni cinayətkar xarakterlə bağlı olmayan cinayətlər və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 121, 122, 123-cü və s. maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər nümunə olaraq göstərilə bilər)* bir çox insan var ki, təyin edilmiş cəzanın çəkilib qurtarmasından sonra onlara qarşı *edilə biləcək ən böyük “yaxşılıq”, effektiv tədbir özlərinin də istəmədən törətdikləri bu hüquqa zidd əməli “unutmalarına kömək göstərmək” olar.*

Qeyd edilənlər təbii ki, həmin şəxslərin törətdikləri cinayətlərə haqq qazandırmaq, bunu normal qarşılamaq məqsədi daşımır. Lakin onlar cəzanı çəkib başa çatdırdıqdan sonra belə üzərilərində qalan bu “yük”ün həmin şəxslərin psixoloji vəziyyətini daha da ağırlaşdırması, onlar üçün də gözlənilməz olduğu halda aldıkları “cinayət törətmiş şəxs” statusunun özlərini daimi olaraq cinayətkarlığa meyilli hesab etmələrinə gətirib çıxara bilmə ehtimalı çox yüksəkdir.

IV FƏSİL. CƏZA ÇƏKMƏKDƏN AZAD OLUNDUQDAN SONRA TƏTBİQ EDİLƏN TƏDBİRLƏR

4.1. Ailə-cəmiyyət münasibətlərinin məhkumların sosial adaptasiyasına təsiri

Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyasının uğuru yalnız penitensiar müəssisədə həyata keçirilən islah tədbirlərindən asılı deyildir. Şəxsin azadlığa buraxıldıqdan sonra daxil olduğu sosial mühit, ilk növbədə isə ailəsi ilə münasibətlərinin xarakteri onun qanuni həyat tərzinə qayıtmasına birbaşa təsir göstərir. Keçmiş fəsillərdə də qeyd etdiyimiz kimi müasir kriminoloji və sosioloji tədqiqatlarda ailə sosial nəzarətin, emosional dəstəyin və sosial kapitalın əsas mənbələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu səbəbdən ailə münasibətlərinin möhkəmliyi resosializasiya prosesini asanlaşdırdığı halda, ailə əlaqələrinin zəifləməsi və ya tamamilə pozulması şəxsin yenidən cinayətkar mühitə qayıtması riskini artıran amillərdən biri hesab olunur.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası təkcə məhkumun deyil, onun ailəsinin də sosial həyatına ciddi təsir göstərir. Uzunmüddətli ayrılıq, maddi çətinliklər, ailədaxili münasibətlərdə yaranan gərginlik, ictimai qınaq və digər sosial problemlər ailə institutunun zəifləməsinə səbəb ola bilər. Nəticədə cəza müddəti başa çatdıqdan sonra keçmiş məhkum bəzən əvvəlki ailə münasibətlərini bərpa etməkdə çətinliklərlə qarşılaşır.

Ailəsi ilə sabit və müsbət münasibətlərini qoruyan şəxslər azadlığa çıxdıqdan sonra əmək fəaliyyətinə başlamaq, sosial əlaqələr qurmaq və qanuni həyat tərzini davam etdirmək baxımından daha əlverişli imkanlara malik olurlar. Əksinə, ailə dəstəyindən məhrum olan şəxslərdə sosial təcrid, psixoloji gərginlik, maddi çətinliklər və təkrar cinayət törətmə ehtimalı daha yüksək müşahidə edilir. Məhz buna görə də müasir penitensiar siyasətdə ailə yalnız sosial mühit elementi kimi deyil, resosializasiya prosesinin fəal iştirakçısı kimi qiymətləndirilir.

Xüsusilə diqqətəlayiq hal ondan ibarətdir ki, cəza çəkməkdən azad olunmuş şəxslərin əksəriyyəti ilk mərhələdə məhz ailəsinin yanına qayıdır. Bu səbəbdən ailənin onu qəbul etməyə hazır olması, emosional dəstək göstərməsi və gündəlik problemlərin həllində iştirak etməsi sosial adaptasiyanın başlanğıc mərhələsində həlledici rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, azadlığa çıxdıqdan sonrakı ilk həftələr və ilk aylar keçmiş məhkumun gələcək davranış modeli baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu dövrdə ailə tərəfindən göstərilən dəstək şəxsin yeni həyat tərzinə uyğunlaşmasını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır⁹¹.

Ailəsi ilə yaxın münasibətdə olan keçmiş məhkumlar, oxşar əlaqəsi olmayanlara nisbətən daha aşağı residiv cinayətlər törədirlər. Azad edildikdə ailə dəstəyi və məşğulluq müvəffəqiyyəti, maddə istifadəsindən qaçınma və depressiyanın azaldılması kimi müsbət nəticələr verir. Kanadada apa-

⁹¹ Travis, J. Prisoners Once Removed: The Impact of Incarceration and Reentry on Children, Families, and Communities. Washington, DC: The Urban Institute Press, 2003.

rılan araşdırmaya görə, azadlığa çıxdıqdan sonra övladları ilə təmasda olan kişilərin uşaqlarını görməyən kişilərə nisbətən yenidən azadlıqdan məhrum edilmə ehtimalı daha az idi⁹².

Ailə münasibətlərinin müsbət olması, eyni zamanda, şəxsin əmək bazarına inteqrasiyasına da dolayısı ilə təsir göstərir. Ailə üzvlərinin mənəvi dəstəyi, ilkin maddi köməyi və sosial əlaqələri keçmiş məhkumun iş axtarışını asanlaşdırma bilər. Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər ailə daxilində özlərini daha faydalı hiss edir, bu isə onların özünəinamının və məsuliyyət hissənin güclənməsinə səbəb olur. Əksinə, uzun müddət işsiz qalmaq, ailənin maddi yükünü artırma bilməmək və özünü ailə üçün yük hesab etmək ailədaxili münasibətlərin pisləşməsinə, psixoloji problemlərin dərinləşməsinə və nəticə etibarilə resosializasiya prosesinin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Ailə dəstəyinin əhəmiyyəti yalnız sosial və iqtisadi məsələlərlə məhdudlaşmır. Psixoloji baxımdan da ailə şəxsin mənsəbiyyət hissini qoruyur, onun özünü cəmiyyət tərəfindən tamamilə rədd edilmiş şəxs kimi qəbul etməsinin qarşısını alır. Əksinə, ailə münasibətlərinin pozulması, yaxın qohumlarla əlaqələrin kəsilməsi və ya ailə daxilində davam edən münasibətlər tənhalıq hissini gücləndirir, stresin artmasına, alkoqol və narkotik vasitələrdən istifadəyə meylin yüksəlməsinə şərait yarada bilər. Buna görə də müasir yanaşmalarda ailə ilə münasibətlərin bərpası yalnız sosial deyil, həm də psixoloji reabilitasiyanın mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur.

⁹² Christy A. Visser and etc. Fatherhood, Community Reintegration and Successful Out-comes, Journal of Offender Rehabilitation, 451–469 (2013).

Bu baxımdan cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərlə iş yalnız həmin şəxslərin özləri ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. *Resosializasiya tədbirlərinə ailə üzvlərinin də cəlb edilməsi, ailədaxili münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş məsləhət xidmətlərinin təşkili, psixoloji dəstəyin göstərilməsi və ailənin yeni şəraitə hazırlanması adaptasiya prosesinin səmərəliliyini artıran mühüm vasitələr hesab olunur.* Müasir post-penitensiar siyasətdə ailənin resosializasiya prosesində tərəfdaş kimi çıxış etməsi təsadüfi deyil. Çünki sosial adaptasiya yalnız keçmiş məhkumun deyil, onun daxil olduğu sosial mühitin də dəyişməsinə və yeni şəraitə uyğunlaşmasını tələb edən qarşılıqlı prosesdir.

Araşdırmalar zamanı keçmiş məhbuslar üçün ilk 30 gün ərzində ailə dəstəyinin mühüm rol oynadığı aşkar edilmişdir. Belə ki, bu mənada ailə dəstəyinin iki mühüm təsirini var: emosional dəstək və mənzil yardımı. Bu mənada ailənin qəbulu və təşviqi, eləcə də ailədən qəbul edilən emosional dəstəyin cinayət törətmiş şəxsin azadlığa çıxmasından sonrakı müvəffəqiyyətilə əlaqəli olduğunu demək olar. Bundan əlavə, ailəsi ilə birlikdə yaşamağa qayıdanların şərti məhkumetmə qaydalarından yayınma ehtimalı daha azdır⁹³.

Ailə münasibətlərinin bərpası yalnız azadlığa çıxdıqdan sonra həyata keçirilən tədbirlərlə məhdudlaşmamalıdır. Bir sıra hallarda bu prosesə azadlığa buraxılmadan əvvəl başlanılması daha səmərəli nəticələr verə bilər. Bu baxımdan,

⁹³ Celeste Davis, Stephen J Bahr and Carol Ward. The process of offender reintegration: Perceptions of what helps prisoners reenter society, *Criminology & Criminal Justice*, 446–469 (2012).

qanun-vericiliyin imkan verdiyi hallarda, cəza müddətinin son 6–12 ayı ərzində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının azadlığın məhdudlaşdırılması cəzası ilə əvəz edilməsi ailə əlaqələrinin tədricən bərpasına, şəxsin sosial münasibətlərini yenidən formalaşdırmasına və cəmiyyətə mərhələli reinteqrasiyasına şərait yarada bilər.

Bütün bunlardan əlavə resosializasiya prosesində ailə ilə yanaşı, şəxsin daxil olduğu daha geniş sosial mühit də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər azad edilmiş şəxs cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmirsə, onun əmək bazarına çıxışı məhdudlaşdırılırsa, sosial münasibətlər qurmaqda çətinlik çəkir və ya daimi etimadsızlıqla qarşılaşırsa, ailə dəstəyi təkbəşinə sosial adaptasiyanın uğurla başa çatması üçün kifayət etmir. Bu səbəbdən müasir yanaşmalarda sosial adaptasiya yalnız ailə münasibətlərinin bərpası kimi deyil, eyni zamanda şəxsin cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinin yenidən qurulması prosesi kimi qiymətləndirilir.

Bu baxımdan keçmiş məhkumun daxil olacağı sosial mühit xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bir çox hallarda şəxslər azadlığa çıxdıqdan sonra cinayət törətmələrinə səbəb olmuş əvvəlki sosial mühitə qayıdılar. Antisosial münasibətlərin və cinayətkar əlaqələrin qorunub saxlanılması da təkrar cinayətkarlığın əsas risk amillərindən biri sayılır. Əksinə, qanunauyğun həyat tərzini sürən şəxslərlə yeni sosial münasibətlərin qurulması, sağlam sosial şəbəkənin formalaşdırılması və müsbət sosial rolların mənimsənilməsi cinayətkar həyat tərzindən uzaqlaşma prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir.

Qrup halında törədilən cinayətdə iştirak edən və təhlükəli

davranışlar sərgiləməyə meyilli olan insanlardan uzaqlaşma cinayətdən imtina prosesinin bir elementidir. Qanuna tabe olan insanlar qanuna tabe olan davranışları gücləndirməyə və qeyri-qanuni münasibət və fəaliyyətlərdən çəkəndirməyə kömək edirlər. Tənha olan və ya qanuna tabe olan insanlarla əlaqəsi olmayan şəxslər narkotik istifadə edən tanırıqlarının təkliflərinə tab gətirməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Evlilik və məşğulluq şəbəkələri elə formalaşdırılmalıdır ki, fərdlər mənfi dostlarla ünsiyyətə vaxt sərf etməsin və qanuna tabe olan şəxslərlə ünsiyyətə daha çox vaxt sərf etsinlər⁹⁴.

Bununla yanaşı, sosial mühitin dəyişdirilməsi və yeni sosial əlaqələrin qurulması təkbaşına resosializasiyanın uğurla başa çatmasına zəmanət vermir. Bu prosesin səmərəli olması, ilk növbədə, şəxsin daxili motivasiyasından və qanuni həyat tərzini sürmək istəyindən asılıdır. Şəxs dəyişmək istəmədikcə, ailə dəstəyi, məşğulluq imkanları və ya digər sosial resurslar gözlənilən nəticəni verməyə bilər. Əksinə, daxili motivasiya formalaşdıqda həmin sosial resurslar bu prosesi gücləndirən və davamlı edən amillərə çevrilir. Buna görə də resosializasiya siyasətində fərdin daxili motivasiyasının gücləndirilməsi ilə sosial dəstək mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi paralel şəkildə həyata keçirilməlidir.

Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, bütün cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər ailə və ya yaxın qohum dəstəyinə malik olurlar. Bəzi şəxslər azadlığa çıxdıqdan sonra yaşayacaqları ailə mühiti olmadığından və ya sosial əlaqələri tama-

⁹⁴ Celeste Davis, Stephen J Bahr and Carol Ward. The process of offender reintegration: Perceptions of what helps prisoners reenter society, *Criminology & Criminal Justice* (2012).

milə zəiflədiyindən tənha həyat sürmək məcburiyyətində qalırlar. Belə vəziyyət sosial təcrid hissini gücləndirməklə yanaşı, adaptasiya prosesini də əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. *Bu baxımdan ailə dəstəyindən məhrum olan şəxslər üçün alternativ sosial dəstək mexanizmlərinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə resosializasiyanı uğurla başa vurmuş, sabit məşğulluğa malik və qanuni həyat tərzini sürən keçmiş məhkumların mentor və ya sosial dəstəkçi qismində bu şəxslərlə işləməsi onların yeni sosial münasibətlər qurmasına, cəmiyyətə integrasiyasına və qanuni həyat tərzini davam etdirməsinə müsbət təsir göstərə bilər.*

Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyasına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də ailənin maddi təminatını ödəyə bilməməkdən irəli gələn psixoloji gərginlikdir. Xüsusilə azadlıqdan məhrum edilməzdən əvvəl əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuş və ailəsinin əsas gəlir mənbəyini təşkil etmiş şəxslər azadlıqdan məhrum edildikdən sonra ailələrinə maddi dəstək göstərə bilmədikləri üçün özlərini məsuliyyət hissi, günahkarlıq və narahatlıq içərisində hiss edə bilirlər. Bu vəziyyət təkcə ailənin sosial rifahına deyil, eyni zamanda məhkumun psixoloji vəziyyətinə və gələcək resosializasiya motivasiyasına da mənfi təsir göstərir. *Bu baxımdan sosial müdafiəyə ehtiyacı olan məhkum ailələrinə dövlət tərəfindən maddi yardım göstərilməsi, eləcə də onların təhsil, səhiyyə və peşə hazırlığı kimi sahələrdə sosial dəstək tədbirləri ilə əhatə olunması məqsəduyğun hesab edilə bilər.*

Bir sıra dövlətlərin təcrübəsində bu məqsədlə müxtəlif sosial yardım mexanizmləri tətbiq edilir. Maddi dəstək ilə

əlaqədar olaraq Türkiyədə uşaqılı məhkum ailələrinə, qadın məhkumun ailəsinə və s. şəxs CÇM-də olduğu müddətdə müavinət verilir, sosial yardım edilir (200-350 AZN miqdarda). Bütün bu xidmətlər məhkumun yenidən cinayət törətməsinin qarşısını ala, ona yardım edən dövlət qurumlarına qarşı yanlış hərəkət etməkdən çəkindirə bilər.

Sosial adaptasiya prosesini çətinləşdirən mühüm amillərdən bir digəri də cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin üzərində uzun müddət qalan "məhkumluq etiketi"dir. Şəxsin cinayət törətməsi və cəza çəkməsi barədə məlumatın onun yaşadığı sosial mühitdə geniş yayılması bəzən cəmiyyət tərəfindən ona qarşı etimadsız münasibətin formalaşmasına səbəb olur. Nəticədə keçmiş məhkum qonşuları, tanışları, iş yoldaşları və digər sosial əlaqələri tərəfindən daim şübhə ilə qarşılanır, bu isə onun cəmiyyətə tamhüquqlu üzv kimi inteqrasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Sosial damğalanma (*stigmatizasiya*) keçmiş məhkumun sosial münasibətlər qurmaq imkanlarını məhdudlaşdırmaqla yanaşı, özünəinamının azalmasına, sosial təcridin dərinləşməsinə və psixoloji problemlərin yaranmasına da səbəb ola bilər. Belə şəraitdə bəzi şəxslər qanuni sosial mühitdən uzaqlaşaraq yenidən əvvəlki cinayətkar əlaqələrə qayıtmaq riski ilə üzləşirlər.

Bu baxımdan cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin şəxsi məlumatlarının ictimaiyyətə təqdim edilməsində balanslı yanaşmanın tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cinayətkarlığın qarşısının alınması və ictimaiyyətin məlumatlandırılması məqsədi ilə törədilmiş cinayət və onun hüquqi nəticələri barədə məlumat verilməsi zəruri olsa da, cəzasını çəkmiş

şəxsin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsinə imkan verən məlumatların, fotoşəkillərinin və digər fərdiləşdirici məlumatların geniş şəkildə yayılması resosializasiya məqsədləri ilə uzlaşmır. *Bu səbəbdən kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti həyata keçirilərkən bir tərəfdən ictimai maraqlar, digər tərəfdən isə cəzasını çəkmiş şəxsin yenidən cəmiyyətə inteqrasiya olunmaq hüququ arasında ədalətli tarazlığın qorunması təmin edilməlidir.*

Əlavə olaraq törədilmiş cinayət nəticəsində cinayət törətmiş şəxsin ailəsi ilə zərərçəkmişin ailəsi arasında davam edən gərgin münasibətlər də reinteqrasiya prosesini çətinləşdirə bilər. Xüsusilə eyni yaşayış məntəqəsində yaşayan şəxslər arasında qarşılıqlı ittihamlar, emosional qarşıdurmalar və qisas meylləri keçmiş məhkumun cəmiyyətə uyğunlaşmasına əlavə maneələr yaradır. Bu baxımdan zəruri hallarda tərəflər arasında yaranmış gərginliyin azaldılması məqsədilə mediasiya, barışıq və digər restorativ yanaşmalardan istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Əks halda zərərçəkmiş tərəfin emosional reaksiyaları keçmiş məhkumun cəmiyyət daxilində mənfi qəbulunun güclənməsinə və sosial adaptasiya prosesinin çətinləşməsinə səbəb ola bilər.

Yuxarıda göstərilənlər nəzərə alınaraq hesab etmək olar ki, ailə və cəmiyyətlə münasibətlərin bərpası təsadüfi proses kimi deyil, dövlət tərəfindən planlaşdırılmış və koordinasiya olunan postpenitensiar fəaliyyət istiqaməti kimi təşkil edilməlidir. *Bu məqsədlə ailə məsləhət xidmətlərinin təşkili, mərhələli azad edilmə mexanizmlərinin geniş tətbiqi, sosial kurator institutunun yaradılması, mentor proqramlarının for-*

malaşdırılması, restorativ ədalət mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi və keçmiş məhkumların stigmatizasiyasının azaldılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi resosializasiya siyasətinin əsas istiqamətləri kimi müəyyən edilə bilər.

Beləliklə, cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası yalnız fərdin şəxsi səylərindən asılı olan proses deyildir. Ailə münasibətlərinin qorunması, sağlam sosial mühitin formalaşdırılması, sosial dəstək mexanizmlərinin mövcudluğu, stigmatizasiyanın azaldılması və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmə resosializasiyanın əsas şərtləri kimi çıxış edir. Dövlətin postpenitensiar siyasəti də məhz bu istiqamətlər üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. Yalnız belə yanaşma keçmiş məhkumun cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasını təmin etməklə yanaşı, residiv cinayətkarlığın qarşısının alınmasına da xidmət edə bilər.

4.2. Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması

Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyasının və cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasının əsas şərtlərindən biri onların məşğulluğunun təmin edilməsidir. Şəxsin daimi əmək fəaliyyəti ilə təmin olunması yalnız onun maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət etmir, eyni zamanda qanuni həyat tərzinin formalaşmasına, sosial məsuliyyət hissinin güclənməsinə və təkrar cinayət törətmə riskinin azalmasına da mühüm təsir göstərir. Kriminoloji tədqiqatlarda cinayətkarlığa təsir edən əsas sosial amillər sırasında işsizlik, iqtisadi qeyri-sabitlik və sosial təminatlıq xüsusi yer tutur. Bu baxımdan məşğulluğun təmin edilməsi cəza çəkmiş şəxslərin sosial adaptasiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Əmək fəaliyyəti yalnız iqtisadi təminat vasitəsi deyil, eyni zamanda şəxsin psixoloji və sosial vəziyyətinə təsir göstərən mühüm amildir. Daimi işlə təmin olunmuş şəxs özünü cəmiyyətin faydalı üzvü kimi hiss edir, sosial münasibətlərini genişləndirir, məsuliyyət hissini inkişaf etdirir və gələcək həyatını planlaşdırmaq imkanı əldə edir. Bununla yanaşı, əmək fəaliyyəti şəxsin gündəlik həyatını müəyyən çərçivəyə salır, boş vaxtın səmərəli təşkilinə şərait yaradır və onu yenidən cinayətkar mühitə qaytara biləcək risk amillərinin təsirindən müəyyən dərəcədə uzaqlaşdırır.

Araşdırmalar göstərir ki, daimi işini davam etdirən cinayətkarların CÇM-dən azad edildikdən sonra cinayət əməllərində iştirak etmək ehtimalı azdır. Davamlı iş cinayət

törədənələrə şəxsiyyət hissi və həyatlarına mənə verir, eyni zamanda onların həyatlarına məhdudiyyətlər qoyur, bununla da onların cinayi davranışa şərait yaradan vəziyyətlərə məruz qalma ehtimalını azaldır⁹⁵.

Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğunun təmin edilməsinin əhəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, "Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda bu kateqoriyadan olan şəxslərin məşğulluğunun təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma qanunvericinin məşğulluğu sosial adaptasiyanın ayrılmaz elementi kimi qəbul etdiyini göstərir.

Həmin qanunun 11-ci maddəsinə əsasən *sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin peşə hazırlığı işinin təşkili, onların işlə təmin edilməsi sahəsində tədbirlər görülür. Cəza çəkməkdən azad edilmiş himayəsində 14 yaşadək uşağı olan tənha qadınların məşğulluğunun təmin edilməsi isə təxirə salınmadan həyata keçirilir.*

Bununla belə, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş təminatlara baxmayaraq, praktikada cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğunun təmin edilməsində bir sıra ciddi problemlər mövcuddur. Bu problemlər sırasında ilk növbədə keçmiş məhkumların cəmiyyətdə "məhkumluq etiketi" ilə

⁹⁵ Mark T. Berg and Beth M. Huebner, Reentry and the Ties that Bind: An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism, Justice Quarterly 382-410 (2011).

qarşılanması, işəgötürənlərin onlara etimad göstərməkdə tərəddüd etməsi, uzunmüddətli azadlıqdan məhrum etmə nəticəsində peşə bacarıqlarının zəifləməsi, əmək bazarının tələbləri ilə onların bilik və bacarıqları arasında uyğunsuzluğun yaranması, eləcə də şəxsi keyfiyyətlərinin müasir əmək bazarının tələblərinə cavab verməməsi göstərilə bilər. Məhz bu amillər bir çox hallarda qanunvericilikdə nəzərdə tutulan sosial təminat mexanizmlərinin praktik nəticələrinin zəifləməsinə səbəb olur.

Məşğulluğun təmin edilməsinə mane olan hüquqi və sosial amillər arasında məhkumluq institutu da xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 83-cü maddəsinə əsasən cinayət törətməyə görə məhkum edilmiş şəxs məhkəmənin ittiham hökmü qanuni qüvvəyə mindiyi gündən məhkumluğun ödənildiyi və ya götürüldüyü günədək məhkum olunmuş hesab edilir. Həmin maddədə məhkumluğun ödənilməsi və götürülməsinin əsasları cinayətin ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq müəyyən edilmiş müddətlərlə əlaqələndirilmişdir.

Bu norma yalnız cinayət hüququ baxımından deyil, eyni zamanda şəxsin gələcək əmək fəaliyyətinə təsiri baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki məhkumluq bir sıra hüquqi nəticələr doğurur və bəzi peşələr üzrə fəaliyyət göstərmək imkanını məhdudlaşdırır. Bununla belə, bu hüquqi məhdudiyyətlərin dairəsi və onların sosial adaptasiya prosesinə təsiri ayrıca qiymətləndirilməlidir.

Məhkumluq müəyyən hüquqi nəticələr yaradır ki, bunlardan ən diqqət edilməli olanı məhkumluğu olan şəxsin

müəyyən əmək funksiyalarını yerinə yetirə bilməməsidir. Məsələn, belə şəxslər polisdə, prokurorluqda işləyə bilməz, hakim vəzifəsində çalışa bilməz. Ağır cinayət törətmək üstündə məhkum edilən şəxs ordu sıralarına qulluğa qəbul edilmir. Məhkumluq qanunda nəzərdə tutulan hallarda cəza çəkmiş şəxslər barəsində yaşayış yeri seçmək, müəyyən növ fəaliyyəti və peşəni seçmək sahəsində də ümumi hüquqi xarakterli məhdudiyyətlər yarada bilər⁹⁶.

Bu məhdudiyyətlər ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından müəyyən hallarda əsaslandırılmalı bilsə də, onların tətbiqinin hüdudları resosializasiya məqsədi ilə uzlaşdırılmalıdır. Çünki məhkumluğun ödənilməsi və ya götürülməsi nəticəsində şəxs qanun qarşısında məhkumluğu olmayan şəxs hesab edilir. Həmçinin cəzanın məqsədlərindən biri məhz şəxsin islah olunması və cəmiyyətə yenidən integrasiyasıdır. Belə olan halda, hüquqi baxımdan məhkumluğu aradan qalxmış şəxslərə münasibətdə əvvəlki mənfi yanaşmanın davam etdirilməsi müəyyən ziddiyyət yaradır.

Əlbəttə, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlər törətmiş şəxslərin dövlət təhlükəsizliyi, hüquq-mühafizə və digər yüksək etimad tələb edən sahələrdə fəaliyyətinə müəyyən məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi ictimai maraqlar baxımından əsaslandırılmalı bilər. Lakin bu yanaşmanın bütün kateqoriyadan olan keçmiş məhkumlara eyni formada tətbiq edilməsi məqsəda uyğun hesab edilə bilməz. Xüsusilə ehtiyatsızlıqdan və ya az ağır cinayət törətmiş, cəzasını çəkmiş, islah olunmuş və qanuni

⁹⁶ Ağayev İ.B., Cinayət hüququ: Dərslik, 739 (2015).

həyat tərzi sürmək istəyən şəxslərin yalnız keçmiş məhkumluqlarına görə əmək bazarından kənarda saxlanılması onların sosial adaptasiyasına mənfə təsir göstərir.

AR “Dövlət qulluğu haqqında” qanununun 27-ci maddəsinə əsasən AR-ın 16 yaşına çatmış, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, sosial mənsəyindən, əmlak vəziyyətindən, yaşayış yerindən, əqidəsindən, ictimai və digər birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq müvafiq vəzifənin tələblərinə uyğun peşə hazırlığına malik olan və AR-ın dövlət dilini sərbəst bilən vətəndaşlarının dövlət qulluğuna qəbul edilmək hüququ vardır. Həmin maddəyə əsasən məhkumluğu ödənilməmiş və ya götürülməmiş şəxs dövlət qulluğuna qəbul edilə bilməz. Buradan belə anlaşıdır ki, məhkumluğu götürülmüş və ya ödənilmiş şəxslərin dövlət qulluğuna qəbul edilməsinə maneə yaradıla bilməz.

Eyni zamanda qanunvericilikdə bəzi fəaliyyət sahələri üzrə xüsusi məhdudiyyətlər də müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 17-1-ci maddəsinə əsasən uşaqlara qarşı cinsi istismar və ya cinsi zorakılıqla əlaqədar cinayətə görə məhkum olunmuş şəxslər uşaqlarla müntəzəm təmas tələb edən işlərə qəbul edilə və ya həmin fəaliyyətə cəlb oluna bilməzlər. Fikrimizcə, bu yanaşma əsaslıdır. Çünki burada məqsəd cəzanın davam etdirilməsi deyil, yüksək risk qrupuna daxil olan şəxslər üzərində preventiv nəzarətin təmin edilməsi və uşaqların təhlükəsizliyinin qorunmasıdır.

Bu baxımdan yalnız məhkumluq faktına deyil, törədilmiş cinayətin xarakteri ilə şəxsin gələcək fəaliyyət sahəsi arasında

mövcud olan əlaqəyə də diqqət yetirilməlidir. Müəyyən peşələr üzrə etibarlılıq, dürüstlük və ictimai təhlükəsizlik əsas meyar hesab olunduğundan həmin sahələrdə məhdudiyyətlərin tətbiqi zəruri ola bilər. Lakin cinayətin xarakteri ilə gələcək peşə fəaliyyəti arasında obyektiv əlaqə mövcud olmadığı hallarda keçmiş məhkumun əmək fəaliyyətinə əsassız məhdudiyyətlərin qoyulması onun resosializasiyasının məqsədlərinə uyğun gəlmir.

Lakin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquqi imkanlara baxmayaraq, praktikada cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin əmək bazarına integrasiyası əksər hallarda hüquqi məhdudiyyətlərdən deyil, sosial münasibətlərdən irəli gələn maneələrlə müşayiət olunur. Bu maneələrin başlıca səbəblərindən biri cəmiyyətdə formalaşmış "məhkumluq etiketi" və bunun işəgötürənlərin qərarlarına göstərdiyi təsirdir.

Bu baxımdan Türkiyədə aparılmış tədqiqatlar diqqəti cəlb edir: *Sorğuda iştirak edən şəxslərin, demək olar ki, hamısı işəgötürənə məhkumluğunun olduğu barədə məlumat verdiyi halda işəgötürənlər onları işə götürməkdən imtina etmişdir. Bəzi şəxslər ifadəsində bildirmişdir ki, "CÇM-dən çıxandan sonra əmək fəaliyyəti üçün müraciət etdim, amma CÇM-dən çıxdığımı dedikdən sonra heç kim məni işə götürmək istəmədi, "axtardığımız adamsan" dedi, lakin iş barəsində geniş təcrübəm olmasına baxmayaraq məni işə götürmədilər"*⁹⁷. Bu nəticələr göstərir ki, bir çox hallarda işəgötürən üçün şəxsin

⁹⁷ Ramazan Aydoğan ve Rabia Şahin, Cezaevi, damga ve işsizlik bağlamında hükümlüyü incelemek, 158-163 Türkiyede denetimli Serbestlik, 10. Yıl Uluslararası Sempozyumu, bildirim kitabı "Uluslararası Yaklaşımlar" (2015).

peşə bacarığından və təcrübəsindən daha çox onun keçmiş məhkumluğu müəyyənədicisi amilə çevrilir. Nəticədə cəzasını tam çəkmiş və hüquqi baxımdan cəmiyyətə qayıtmış şəxs faktiki olaraq əmək bazarında yenidən cəzalandırılmış olur.

Bu vəziyyət sosiologiyada damğalanma (*stigmatizasiya*) nəzəriyyəsi ilə izah olunur. Adətən, bir şəxs ilə qarşılaşdıqda, ilk təəssüratlar çox güman ki, tanış olduğumuz insanın kateqoriyasını və keyfiyyətlərini, onun “sosial kimliyini” əvvəlcədən təxmin etməyə imkan verir. Buna uyğun olaraq, CÇM-dən yeni çıxan biri ilə görüşəndə ilk andan həmin şəxs “cinayətkar” kateqoriyasına salınır və ona qarşı müəyyən məsafə qoyulur, həmin şəxsin sosial kimliyi “cinayətkar” olaraq qalır. Belə olan halda həmin şəxs normal və “bizdən biri olmaq” kateqoriyasından çıxar, hörmətsiz və anormal bir insana çevrilir. Beləliklə, insan ilk andan damğalanır⁹⁸.

Bu problemin təsiri xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər baxımından daha ciddi xarakter daşıyır. Onların yaş xüsusiyyətləri və psixoloji inkişaf səviyyəsi nəzərə alındıqda aydın olur ki, yetkinlik yaşına çatmayanların davranışlarının korreksiyası, müsbət sosial dəyərlərin mənimsədilməsi və qanuni həyat tərzinə istiqamətləndirilməsi yetkin şəxslərlə müqayisədə daha real nəticələr verə bilər. Buna görə də əvvəllər məhkum olunmuş şəxslərin müəyyən peşə fəaliyyətləri, xüsusilə hüquq-mühafizə orqanlarında çalışması ilə bağlı məhdudiyyətlər müəyyən edilərkən onların yaşları, sonrakı davranışları və islah olunma səviyyəsi də nəzərə alınmalıdır.

⁹⁸ Erwing Goffman, *Damga* (2014).

Cəza çəkdiyi dövrdə islah olan, müəyyən müsbət vərdisləri formalaşan, cəmiyyətə, vətənə xidmət etmək istəyi yaranan və edən, cəza çəkməkdən azad olunduqdan sonra öz müsbət xüsusiyyətlərini inkişaf etdirən və göstərən yetkinlik yaşına çatmayan və ya digər şəxslərin də bu kateqoriyaya aid edilərək, gələcəkdə HMO əməkdaşı, hakim və s. kimi fəaliyyət ilə məşğul olmasına qadağa qoyulması düşünürük ki, doğru hesab edilə bilməz. Həmin şəxslərə ehtiyatsızlıqdan cinayət törətmiş və ya təsadüfi tip cinayətkarları da aid etmək olar.

Məşğulluq probleminə digər mühüm aspektdən də yanaşmaq mümkündür. Belə ki, məhkumluğun hüquqi nəticələrinin davam etməsi məsələsi təqsirsizlik prezumpsiyası ilə də müəyyən dərəcədə əlaqələndirilə bilər. Belə ki, təqsirsizlik prezumpsiyasından irəli gələn məsələ şəxsin məhkumluğunun ödənilməsindən sonra məhkumluqdan doğan bütün məhrumiyyətlərdən şəxsin azad olmasıdır. AR CM-ə görə “məhkumluğun ödənilməsi və ya götürülməsi məhkumluqla bağlı olan bütün hüquqi nəticələri ləğv edir”. Lakin, məhkəmənin hökmü ilə məhkum edilmiş şəxslər öz cəzalarını çəkdikdən və məhkumluqları ödənildikdən sonra belə, məhkum olunmalarından irəli gələn hüquqi nəticələr ləğv edilmir. Belə ki, nə zamansa məhkum edilmiş şəxsin məhkumluğu haqqında məlumatlar AR Daxili İşlər Nazirliyinin məlumat bazasında saxlanılır və həmin şəxsin sosial reabilitasiyasına çətinliklər yarana bilər. Misal üçün qeyd edək ki, yetkinlik yaşına çatmamış hər hansı bir şəxs cinayət törədirsə və cəzanı çəkdikdən və məhkumluğu ödənildikdən və ya götürüldükdən sonra məhbus həyatından normal cəmiyyətə qayıtmaq istəyirsə

bir sıra hallarda işəgötürənlər həmin şəxsin əvvəllər məhkum olub-olmaması məsələsini sorğu ilə AR DİN-dən öyrənə bilirlər. Əgər şəxs məhkum olmuşdursa və hətta məhkumluğu illər öncə ödənilmişdirsə belə, həmin şəxsin işə qəbulundan və ya müvafiq dövlət orqanlarında təyinatlı və ya seçkili vəzifə tutmasından imtina edilir. Beləliklə də, həmin şəxsin cəmiyyətə normal inteqrasiyasının və onun cəmiyyətdə faydalı rolunu yerinə yetirməsinin qarşısı alınmış olur⁹⁹.

Hüquqi maneələrlə yanaşı, uzun müddət azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin əmək fəaliyyətinə münasibətində psixoloji problemlər də müşahidə olunur. Uzun illər cəzaçəkmə müəssisəsində yaşamış şəxslər bəzən əmək bazarına qayıtmaqda özlərinə inanmır, yeni şəraitə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir, təşəbbüskarlıq göstərməkdən çəkinirlər. Uzunmüddətli institusional həyat onların müstəqil qərar qəbul etmə bacarıqlarını zəiflədə və əmək fəaliyyətinə motivasiyalarını azalda bilər. Bu səbəbdən məşğulluğun təmin edilməsi yalnız iş yerinin təqdim olunması ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Azadlığa buraxılmağa hazırlaşan şəxslərlə psixoloqlar, sosial işçilər və məşğulluq üzrə mütəxəssislər tərəfindən fərdi iş aparılması, onların əmək motivasiyasının gücləndirilməsi, peşə istiqamətləndirilməsi və iş müsahibələrinə hazırlanması sosial adaptasiya baxımından daha səmərəli nəticələr verə bilər.

Eyni zamanda diqqət yetirilməlidir ki, keçmiş məhkumlara təklif olunan əmək fəaliyyəti onların ləyaqətli həyat səviyyəsini təmin edə biləcək xarakter daşmalıdır. Çünki

⁹⁹ Uşaqların ədliyyə sisteminə çıxışı baxımından Azərbaycan Qanunvericiliyinin təhlili: Avropa ittifaqının dəstəyi ilə dərc edilmişdir, 21 (2014).

yalnız formal məşğulluğun yaradılması resosializasiyanın məqsədlərinə tam cavab vermir. Aşağı əməkhaqqı, qeyri-sabit işlər bir çox hallarda şəxsin maddi ehtiyaclarını ödəmədiyindən, onun yenidən qeyri-qanuni gəlir mənbələrinə üz tutması riskini artırır. Bu səbəbdən məşğulluq siyasəti təkcə işlə təmin etməyə deyil, həm də layiqli əmək şəraitinin yaradılmasına yönəldilməlidir. *Buna baxmayaraq aylıq gəlirin çox olması əvəzinə tədricən artırılması daha faydalı ola bilər ki, bununla da məhkum inkişafın öz əlində olduğunu başa düşə, inkişafa, motivasiyaya daha meyilli ola bilər.*

İş saatının çoxluğu, xüsusən də az yaşlılara münasibətdə çoxluğu onlarda sıxıntıların, stressin yaranmasına səbəb ola, bunun sayəsində narkotik vasitələrində istifadə etməyə meyl edə bilərlər. Araşdırmalara görə həftədə 20 saatdan çox işləyən yeniyetmələrin, daha az işləyənlərə nisbətən cinayi hərəkətlərə və narkotik istifadəsi kimi problemlə davranışlar nümayiş etdirməyə daha çox meyilli olurlar¹⁰⁰.

Araşdırmalar göstərir ki, yeniyetmələr iş keyfiyyətinə, qazancına böyükklər kimi reaksiya vermirlər. Əslində, yüksək qazanc, status kimi böyükklər üçün önəmli sayılan amillər əksinə yeniyetmələrin davranışlarına pis təsir edə bilər¹⁰¹. Bu da onların daha çox təhsilə diqqət etməsinin lazım olduğunu müəyyən qədər göstərir.

Məşğulluğun səmərəli nəticə verməsi üçün digər mühüm şərt şəxsin alkoqol, narkotik vasitələr və digər psixoaktiv

¹⁰⁰ Christopher Uggen and Jeremy Staff. Work as a Turning Point for Criminal Offenders, http://users.soc.umn.edu/~uggen/Uggen_Staff_CMQ_01.pdf

¹⁰¹ Yenə orada

maddələrdən asılı olmamasıdır. Əks halda əldə edilən gəlirin əhəmiyyətli hissəsi həmin vasitələrin alınmasına sərf oluna, əmək fəaliyyəti isə sosial adaptasiyaya deyil, əksinə, zərərli vərdişlərin davam etdirilməsinə xidmət edə bilər. Bu səbəbdən həm penitensiar müəssisədə cəza çəkilərkən, həm də azadlığa buraxıldıqdan sonra asılılıqdan əziyyət çəkən şəxslər üçün müalicə, psixoloji reabilitasiya və sosial müşayiət proqramlarının həyata keçirilməsi zəruridir.

Keçmiş məhkumların məşğulluğunun təmin edilməsində əsas maneələrdən biri də işəgötürənlərin onlara etimad göstərməkdə tərəddüd etməsidir. Hüquqi baxımdan cəzanın məqsədlərindən biri şəxsin islah olunması olsa da, praktikada bir çox işəgötürən cəza çəkmiş şəxsləri risk kimi qiymətləndirir. Bu baxımdan işəgötürənlərin etimadını artıracaq əlavə mexanizmlərin yaradılması məqsədəuyğun olardı. *Fikrimizcə, belə mexanizmlərdən biri cəzaçəkmə müəssisəsində davranışı, peşə hazırlığı, əmək fəaliyyəti və islah olunma səviyyəsi müsbət qiymətləndirilmiş şəxslərə "islah olunma haqqında qiymətləndirmə sənədi" və ya buna bənzər rəsmi sənədin verilməsi ola bilər. Belə sənəd hüquqi nəticə yaratmasa da, işəgötürən üçün əlavə məlumat mənbəyi rolunu oynayaraq keçmiş məhkuma münasibətdə etimadın formalaşmasına kömək edə bilər.*

Bundan əlavə, *şəxsin azadlığa buraxılmasına müəyyən müddət qalmış, məsələn, son üç ay ərzində penitensiar müəssisənin rəhbərliyi, məşğulluq orqanları və potensial işəgötürənlərin iştirakı ilə onun gələcək iş yerinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi daha səmərəli nəticələr verə bilər. Bu halda şəxs azadlığa çıxdığı ilk gündən işsiz qalmaz, işəgötürən isə*

həmin şəxsin penitensiar müəssisə tərəfindən müəyyən qiymətləndirmədən keçdiyini bildiyinə görə ona daha çox etibar edilə bilər.

Məşğulluq proqramlarının effektivliyini artırmaq məqsədilə hər bir keçmiş məhkumun fərdi xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi də məqsədəuyğun hesab edilə bilər. *Bu məqsədlə xüsusi qiymətləndirmə sorğuları hazırlanaraq şəxsin peşə bacarıqları, öyrənməyə marağı, əmək motivasiyası, sağlamlıq vəziyyəti, ünsiyyət bacarığı, etik davranışı, məsuliyyət hissi və etibarlılığı müəyyən edilə bilər. Əldə olunan nəticələr həmin şəxsin hansı peşə sahəsinə daha uyğun olduğunu müəyyən etməyə kömək edir.*

İşəgötürənlərin qərarına təsir edən amillər yalnız peşə bacarığı ilə məhdudlaşmır. Şəxsin danışiq tərz, ünsiyyət bacarığı, etik davranışı və özünü təqdim etmə qabiliyyəti də mühüm rol oynayır. *Buna görə də cəza çəkmiş şəxslər üçün müsahibə bacarıqları, iş etikası, ünsiyyət mədəniyyəti və kollektivdə davranış qaydaları üzrə xüsusi təlimlərin təşkili onların əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər.*

Bu baxımdan penitensiar müəssisələrdə cəza çəkən şəxslərin imkan daxilində əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əmək fəaliyyəti yalnız peşə bacarıqlarının qorunmasına deyil, həm də iş intizamının, kollektivdə davranış vərdişlərinin və peşə etikasının formalaşmasına xidmət edir.

Cəza çəkən şəxsin azadlığa çıxmasına bir müddət qalmış, imkan daxilində hər ay bir neçə gün icazə verilməli, bu müddət

ərzində ailəsi və ya könüllü cəmiyyətlər tərəfindən işlə təmin olunmalı, cəmiyyətə integrasiyası təmin edilməlidir. Penitensiar müəssisələr də öz növbəsində işə düzəlmək baxımından müvafiq iş yerləri və yardım təşkilatları ilə əlaqələr qurmalıdır¹⁰².

Məşğulluğun təmin edilməsində rast gəlinən digər mühüm problemlərdən biri də keçmiş məhkumların peşə təcrübəsinin və təhsil səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Araşdırmalar da göstərir ki, cəza çəkən şəxslərin əhəmiyyətli hissəsinin təhsil səviyyəsi ümumi əhali ilə müqayisədə daha aşağıdır. Bu isə təhsil və peşə hazırlığının cinayətkarlığın qarşısının alınmasında mühüm rol oynadığını bir daha təsdiq edir. *Buna görə də penitensiar müəssisələrdə peşə hazırlığı kurslarının, ixtisasartırma proqramlarının və əmək bazarının tələblərinə uyğun təlimlərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.*

Təlimlərin keçirilməsinin digər üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bəzi hallarda keçmiş məhkumlar əvvəl məhkum olduqlarını işəgötürənə bildirmədən də işə qəbul olunurlar. Bu isə göstərir ki, işəgötürən üçün həlledici amil tək cəza şəxsinin keçmişi deyil, onun peşəkarlığı, davranışı və əmək qabiliyyətidir. Deməli, peşə hazırlığının gücləndirilməsi "məhkumluq etiketi"nin mənfi təsirini müəyyən qədər azalda bilər.

İşsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində alternativ vasitələrdən biri də keçmiş məhkumların sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsidir. Bu məqsədlə onlara güzəştli kredit-

¹⁰² Doç. Dr. Cümhur Şahin. Tahliyə öncəsi və sonrası hüksümlüyə və eski hüksümlüyə yardım, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuhfd/issue/48135/608840> (son baxış iyun 15, 2024).

lərin verilməsi, biznesin qurulması üzrə təlimlərin keçirilməsi, mentorluq xidmətlərinin göstərilməsi və kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Uğurlu sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən keçmiş məhkumlar gələcəkdə digər azad olunmuş şəxslərin də işlə təmin edilməsinə töhfə verə bilərlər.

Bu istiqamətdə Türkiyə təcrübəsi diqqətəlayiqdir. Türkiyədə bir sıra sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstək verən layihələr həyata keçirilməkdədir. Onlardan biri “İŞKUR” adlanır. “İŞKUR” tərəfindən açılan sahibkarlıq təlim proqramlarında keçmiş məhkumların intensiv iştirakı, təlimə başlayanların davamlılığı təmin edilir. 2013-cü ildə İŞKUR tərəfindən ümumilikdə 852 sahibkarlıq kursu açılıb. Bu kurslarda ümumilikdə 23.571 nəfər iştirak edib. Onlardan 11.935 nəfəri kişi, 11.636 nəfəri qadındır. Keçmiş məhkumların da belə kurslarda iştirakı təmin edilir¹⁰³.

Məhkumların məşğulluğu ilə bağlı Türkiyə qanunvericiliyində müsbət hesab edilən normalar nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Türkiyənin düzəliş edilmiş 1869 nömrəli qanuna görə işəgötürənlərin üzərinə 50-dən çox işçisi olduğu halda bir məhkumu işə götürməsi vəzifəsi qoyulur (*hər 50 işçiyə bir məhkum olmuş işçi qəbul edilməlidir*).

Daha sonra 4857 nömrəli qanun ilə yuxarıda qeyd edilən qayda ləğv edilmiş və işçilərin ümumi sayının 2 % nisbətində məhkumluğu olan şəxslərin işə götürülməsi vəzifəsi qoyul-

¹⁰³ Murat Erusta. Türkiyədə hükmümlü və eski hükmümlülərə yönəlik sosial siyasətlər: Diploma Tezi, 83 (2016).

muşdur. Əgər işəgötürənlər bu öhdəliyi yerinə yetirməzsə cərimə ödəməli olur. Həmin cərimələr isə CÇM-də olan məhkumların təhsil və təliminə ayrılır.

Fikrimizcə, məcburi kvota tətbiq edilməsindən əlavə, işəgötürənlərin könüllü şəkildə keçmiş məhkumları işə qəbul etmələrini stimullaşdıran iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi daha səmərəli nəticələr verə bilər. Xüsusilə vergi güzəştləri, sosial sığorta ödənişləri üzrə subsidiyalar və dövlət dəstəyi proqramları bu baxımdan mühüm rol oynaya bilər.

Amerikada, Filadelfiya əyalətində işəgötürənlərə məhkumluğu olan işçini işə götürdüyü halda müəyyən təşviqlər edilir. Belə ki, işəgötürənlərin keçmiş məhkumları işə götürməsi, vergilərin azaldılması, ilk altı ayda 25.000 ABŞ dollarına qədər dövlət tərəfindən dəstəklənən təşviqlər təklif olunur¹⁰⁴.

Beləliklə, cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması onların sosial adaptasiyasının və residiv cinayətkarlığın qarşısının alınmasının əsas şərtlərindən biridir. Məşğulluq yalnız gəlir əldə etmək vasitəsi deyil, eyni zamanda şəxsin sosial statusunun bərpasına, özünəinamının güclənməsinə, qanuni həyat tərzinin formalaşmasına və cəmiyyətlə dayanıqlı əlaqələrinin qurulmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, bu sahədə mövcud olan “məhkumluq etiketi”, işəgötürənlərin etimadsızlığı, peşə bacarıqlarının zəifliyi və qanunvericilikdən irəli gələn bəzi məhdudiyyətlər məşğulluğun təmin edilməsini çətinləşdirən əsas problemlər sırasın-

¹⁰⁴ Murat Erusta. Türkiyədə hükmümlü və eski hükmümlülərə yönəlik sosial siyasətlər: Diploma Tezi, 36 (2016).

dadır. Bu səbəbdən postpenitensiar siyasət yalnız iş yerlərinin yaradılması ilə məhdudlaşmamalı, peşə hazırlığının təşkili, işəgötürənlərin stimullaşdırılması, sahibkarlığın dəstəklənməsi, psixoloji hazırlıq proqramlarının həyata keçirilməsi və cəmiyyətin keçmiş məhkumlara münasibətinin dəyişdirilməsi kimi kompleks tədbirləri də əhatə etməlidir. Yalnız bu halda məşğulluq resosializasiyanın formal elementi deyil, onun real nəticə verən və davamlılığını təmin edən əsas mexanizmlərindən birinə çevrilə bilər.

4.3. Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin yaşayış yeri ilə təmin olunması

Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyasının əsas şərtlərindən biri onların təhlükəsiz və sabit yaşayış yeri ilə təmin edilməsidir. Mənzil problemi yalnız sosial rifah məsələsi deyil, eyni zamanda residiv cinayətkarlığın qarşısının alınması baxımından mühüm kriminoloji amillərdən biridir. Şəxsin azadlığa çıxdıqdan sonra harada yaşayacağı, hansı sosial mühitə düşəcəyi və gündəlik həyatını hansı şəraitdə davam etdirəcəyi onun gələcək davranış modelinə birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən yaşayış yerinin təmin olunması postpenitensiar dövrdə həyata keçirilən sosial dəstək tədbirlərinin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Stabil yaşayış yerinə malik olmaq keçmiş məhkumun yeni həyat qurmasına, qanuni sosial münasibətlər formalaşdırmasına, məşğulluq fəaliyyətinə başlamasına və ailə münasibətlərini bərpa etməsinə əlverişli şərait yaradır. Əksinə, yaşayış yeri olmayan və ya müvəqqəti, qeyri-sabit şəraitdə yaşayan şəxslər sosial təcrid, işsizlik, maddi çətinlik və psixoloji gərginliklə daha çox qarşılaşırlar. Bu problemlər isə öz növbəsində həmin şəxslərin əvvəlki kriminal mühitə qayıtması və təkrar cinayət törətməsi riskini artırır.

Lakin qeyd edilməlidir ki, yaşayış yerinin təmin olunması təkbəşinə resosializasiyanın uğurlu başa çatmasına zəmanət vermir. Bunun üçün ilk növbədə şəxsin özünün qanuni həyat tərzini sürmək istəyi və yeni sosial münasibətlər qurmağa hazır olması vacibdir. Əgər şəxs əvvəlki cinayətkar əlaqələrini davam etdirmək niyyətindədirsə, ona yaradılan sosial imkanlar

gözlənilən nəticəni verməyə bilər. Buna görə də mənzil təminatı digər sosial adaptasiya tədbirləri olan məşğulluq, psixoloji dəstək, peşə hazırlığı və ailə münasibətlərinin bərpası ilə paralel həyata keçirilməlidir.

Bir çox hallarda cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər ailələrinin və yaxın qohumlarının yanına qayıtdıqları üçün yaşayış yeri problemi ilə qarşılaşmırlar. Belə hallarda əsas çətinlik mənzilin olmaması deyil, ailədaxili münasibətlərin bərpası və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmə ilə bağlı olur. Lakin ailə dəstəyindən məhrum olan, ailəsi tərəfindən qəbul edilməyən və ya əvvəlki yaşayış yerinə qayıtmaq imkanı olmayan şəxslər üçün mənzil problemi sosial adaptasiyanın ən ciddi maneələrindən birinə çevrilir.

Xüsusilə qadın məhkumlar bu baxımdan daha həssas sosial qrup hesab edilə bilərlər. Tərədilmiş cinayətə görə ailə tərəfindən qəbul edilməmək, ailədaxili zorakılıq təhlükəsi və ya ailə münasibətlərinin tamamilə pozulması onların əvvəlki yaşayış yerlərini tərk etməsinə səbəb ola bilər. Nəticədə həmin şəxslər təhlükəsiz yaşayış mühiti tapmaqda çətinlik çəkir, bəzi hallarda isə müxtəlif sosial risklərlə üzləşirlər. Yetkinlik yaşına çatmayan övladı olan qadınlar üçün bu problem daha ağır nəticələr doğurur və uşaqların sosial inkişafına da mənfi təsir göstərir.

Bu səbəbdən müasir postpenitensiar siyasətdə yaşayış yeri yalnız sosial yardım növü kimi deyil, cinayətkarlığın qarşısının alınmasının mühüm vasitələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə ABŞ, Kanada, Norveç və Finlandiya kimi dövlətlərdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, azadlığa çıxdıq-

dan sonra ilk aylarda sabit yaşayış yerinə malik olan şəxslərdə residiv cinayətkarlıq səviyyəsi evsiz qalan şəxslərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur.

Buna görə də son illərdə bir sıra dövlətlərdə “ilk öncə mənzil təminatı” (*Housing First*) prinsipi tətbiq edilir. Həmin modelə əsasən keçmiş məhkumun ilk növbədə yaşayış problemi həll olunur, daha sonra isə onun məşğulluğu, psixoloji reabilitasiyası və digər sosial ehtiyacları üzrə tədbirlər həyata keçirilir. Bu yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, sabit yaşayış mühiti olmadan şəxsin digər sosial problemlərini davamlı şəkildə həll etmək xeyli çətinləşir¹⁰⁵.

Azərbaycan qanunvericiliyində də yaşayış yerinin qorunmasına yönəlmiş müəyyən hüquqi mexanizmlər nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, "Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında" Qanuna əsasən yalnız ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslər əvvəlki yaşayış yeri üzrə qeydiyyatdan çıxarırlar. Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər isə əvvəlki qeydiyyatlarını saxlayırlar. Bu yanaşma müsbət qiymətləndirilə bilər. Çünki şəxs azadlığa çıxdıqdan sonra ən azı hüquqi baxımdan əvvəlki yaşayış yerinə qayıtmaq imkanını tamamilə itirmir və əlavə bürokratik maneələrlə qarşılaşmır.

Azərbaycan qanunvericiliyində cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin yaşayış problemi ilə bağlı müəyyən sosial təminat mexanizmləri nəzərdə tutulmuşdur. Bu mexanizmlər əsasən müvəqqəti yaşayış yerinin təmin edilməsi, qeydiyyat

¹⁰⁵ Tsemberis, S. *Housing First: The Pathways Model to End Homelessness for People with Mental Illness and Addiction*. Hazelden, 2010.

məsələlərinin həlli və sosial adaptasiya mərkəzlərinin fəaliyyətini əhatə edir. Bununla belə, müasir postpenitensiar yanaşmalar baxımından bu tədbirlər daha çox ilkin sosial yardım xarakteri daşıyır və uzunmüddətli sosial reinteqrasiya üçün kifayət hesab edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 13 iyun tarixli 138 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiya mərkəzlərinin yaradılması haqqında Əsasnamə" bu sahədə əsas normativ aktlardan biridir. Həmin əsasnaməyə əsasən *sosial adaptasiya mərkəzinin əsas vəzifələrinə cəza çəkməkdən azad edilmiş qadınların himayəsində olan 14 yaşına çatmamış uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə və ya internat məktəblərinə yerləşdirilməsinə yardım etmək, cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxsləri gün ərzində bir dəfədən az olmamaq şərtilə pulsuz isti yeməklə təmin etmək, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş cəza çəkməkdən azad edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yaşayış sahəsi olmadıqda, onların internat məktəblərinə göndərilməsinə və sosial kirayə müqaviləsinə əsasən növbədənəknar yaşayış sahələrinin verilməsinə yardım etmək aiddir.*

Qanunvericiliyə əsasən əvvəlki yaşayış sahəsinə hüququnu itirməmiş cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər müraciət etdikləri gündən etibarən üç gün müddətində həmin yaşayış yeri üzrə qeydiyyatla alınırlar. Yaşayış sahəsi olmayan şəxslər isə sosial adaptasiya müddətindən artıq olmamaq şərti ilə müvəqqəti yaşayış yeri ilə təmin edilirilər. Qanun bu müddəti

əsasən bir il müəyyən etsə də, müstəsna hallarda həmin müddətin artırılması da mümkündür. Xüsusilə himayəsində 14 yaşnadək uşağı olan qadınların yaşayış yeri ilə təmin olunmasının təxirəsalınmadan həyata keçirilməsi sosial müdafiə baxımından müsbət qiymətləndirilə bilər.

Qeyd edilən yaşayış sahəsində məskunlaşma müddəti bir il nəzərdə tutulur və qanunda müəyyən edilmiş hallarda bu müddət daha bir il uzadıla bilər. Bununla belə, praktiki baxımdan yalnız müəyyən edilmiş müddətin keçməsi şəxsin sosial adaptasiyasının başa çatması anlamına gəlmir. Bir sıra hallarda keçmiş məhkum bir il ərzində sabit məşğulluq əldə edə, daimi yaşayış yeri tapa və ya kifayət qədər gəlir formalaşdırı bilmir. Belə hallarda şəxsin yalnız müddətin başa çatmasına görə müvəqqəti yaşayış yerini tərk etməyə məcbur edilməsi onun yenidən evsiz qalmasına, sosial təcridə və nəticə etibarilə residiv riskinin artmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan müvəqqəti yaşayış müddətinin artırılması məsələsi formal vaxt meyarına deyil, şəxsin fərdi vəziyyətinə, məşğulluğuna, gəlirlərinə və sosial adaptasiya səviyyəsinə əsaslanan fərdi qiymətləndirmə əsasında həll edilməlidir. *Zəruri hallarda isə yaşayış yerinin verilməsi mərhələli şəkildə uzadılmalı və həmin dövrdə şəxslə sosial işçi tərəfindən fərdi reinteqrasiya planı üzrə iş davam etdirilməlidir.*

Bundan əlavə, əlilliyi olan şəxslərin və ahıl yaşına çatmış məhkumların sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi, valideyn himayəsindən məhrum olmuş yetkinlik yaşına çatmayanların internat məktəblərinə göndərilməsi də onların yaşayış probleminin müəyyən qədər həll edilməsinə xidmət edir.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş sosial kirayə müqavilələri də aztəminatlı şəxslərin yaşayış problemi baxımından müəyyən imkanlar yaradır. Sosial kirayə müqaviləsi əsasında yaşayış sahələrinin verilməsi məhkumların mənzil problemlərini aradan qaldırmaq cəhətdən faydalıdır. AR Mənzil Məcəlləsinə əsasən sosial kirayə müqavilələri əsasında yaşayış sahələrinə ehtiyacı olduğu hesab edilən aztəminatlı vətəndaşlara, o cümlədən sosial müdafiəyə ehtiyacı olan aztəminatlı gənclərə dövlət və ya bələdiyyə mənzil fondunun yaşayış sahələri verilir.

Güzəştli mənzillər “Azərbaycan İpoteka Fondu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin vəsaiti hesabına ipoteka kreditinin, o cümlədən güzəştli ipoteka kreditinin verilməsi Qaydası”nda nəzərdə tutulmuş bir qism şəxslərə şamil edilir. Əvəllər məhkumluğun olmasının mənzil əldə etməkdə heç bir məhdudiyyət yaratmaması müsbət haldır. Buna baxmayaraq həmin bir qism şəxslərin siyahısına sosial müdafiəyə ehtiyacı olan cinayət törətmiş və cəzadan azad edilmiş şəxslərin də əlavə edilməsi müsbət addım hesab edilə bilər.

Cəza çəkməkdən azad olunmuş məhkumların məskunlaşması üçün digər alternativ yol onların xüsusi təyinatlı mənzillərdə yerləşdirilməsidir. AR Mənzil Məcəlləsinə əsasən xüsusi təyinatlı mənzil fonduna xidməti yaşayış sahələri, yataqxanalar, manevr fondu yaşayış sahələri (*manevr fondu yaşayış sahəsi dedikdə, müəyyən səbəblərdən yaşayış sahələrini itirmiş və s. şəxslərin müvəqqəti olaraq yerləşdirildiyi sahələr nəzərdə tutulur*), əhaliyə sosial xidmət sisteminə daxil olan

binalarda yaşayış sahələri, məcburi köçkünlərin müvəqqəti yerləşdirilməsi fondunun yaşayış sahələri, qaçqın statusuna malik olan şəxslərin müvəqqəti yerləşdirilməsi fondunun yaşayış sahələri, ayrı-ayrı kateqoriyalardan olan vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün yaşayış sahələri aiddir.

Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin manevr fondu yaşayış sahələrində yerləşdirilməsi ilə bağlı əsas qərarlardan biri 2008-ci ildə təsdiq edilmiş, “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin manevr fondu yaşayış sahəsi ilə təmin olunma qaydası və həmin müvəqqəti yaşayış yerlərində yaşamaq müddətinin artırılmasının müstəsna halları” adlı nazirlər kabinetinin qərarıdır.

Qeyd edilən qərara əsasən Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən qeydiyyata alınmış cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər aşağıdakı hallarda manevr fondu yaşayış sahəsi ilə təmin olunurlar: yaşayış sahəsi olmadıqda və ya qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada əvvəlki yaşayış sahəsinə hüquqlar itirilmişsə; yaşayış sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada himayəyə verilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yaşadıkları hallarda, cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxsin (*mənzilin mülkiyyətçisi olduğu hallar istisna olmaqla*) həmin yaşayış sahəsinə yerləşməsinə qəyyumluq və himayə orqanının razılığı olmadıqda.

Nəzərdə tutulmuş xidmətlər sosial müdafiə baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə yaşayış sahəsi olmayan şəxslərin müvəqqəti sığınacaqla təmin edilməsi onların küçədə qalmasının, əvvəlki cinayətkar əlaqələrə qayıtmasının və ya

sosial təcrid vəziyyətinə düşməsinin qarşısının alınmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, bu mexanizmlər daha çox sosial yardım xarakteri daşıdığından, şəxsin uzunmüddətli müstəqil yaşayışını təmin edən sistemli model kimi qiymətləndirilə bilməz. Halbuki inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsində yaşayış yeri yalnız sığınacaq kimi deyil, resosializasiya prosesinin əsas elementi kimi qəbul edilir.

Məsələn, ABŞ-da penitensiar sistemdən azad edilən şəxslərin əhəmiyyətli hissəsi əvvəlcə “keçid yaşayış mərkəzləri” (*Residential Reentry Center*) adlandırılan keçid mərkəzlərinə yerləşdirilir. Bu mərkəzlər yalnız gecələmək üçün yaşayış yeri təmin etmir. Burada yaşayan şəxslər gündüz saatlarında işləyir, peşə hazırlığı proqramlarında iştirak edir, psixoloji yardım alır, axşam isə müəyyən qaydalara riayət etməklə mərkəzə qayıdirlar. Başqa sözlə, bu model azadlıqla həbs arasında keçid mərhələsi yaradır və şəxsin cəmiyyətə birdən-birə deyil, mərhələli şəkildə uyğunlaşmasına imkan verir¹⁰⁶.

Oxşar yanaşma İngiltərədə də tətbiq edilir. Burada yüksək riskli keçmiş məhkumlar müəyyən müddət “təsdiqlənmiş yaşayış mərkəzi” (*Approved Premises*) adlanan yaşayış müəssisələrində yerləşdirilirlər. Həmin müəssisələrdə probasiya əməkdaşları, sosial işçilər və psixoloqlar birlikdə fəaliyyət göstərilər. Məqsəd yalnız şəxsin yaşayış problemini həll etmək deyil, onun gündəlik davranışına nəzarət etməklə cəmiyyətə təhlükəsiz şəkildə reinteqrasiyasını təmin etməkdir.

¹⁰⁶ James, N. *Offender Reentry: Correctional Statistics, Reintegration into the Community, and Recidivism*. Congressional Research Service. Washington, DC, 2015.

Bu modellərin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, yaşayış yeri sadəcə sosial yardım vasitəsi deyil, resosializasiya proqramının ayrılmaz elementi kimi qəbul edilir. Şəxs həmin mərkəzlərdə yaşadığı müddətdə eyni vaxtda işlə təmin olunur, psixoloji yardım alır, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir və müstəqil həyata hazırlanır. Bu isə residiv cinayətkarlığın qarşısının alınmasında daha yüksək nəticələr verir¹⁰⁷.

Azərbaycan qanunvericiliyində sosial adaptasiya mərkəzlərinin fəaliyyət göstərməsi müsbət addım hesab olunsada, onların funksiyalarının daha da genişləndirilməsi məqsəduyğun görünür. Belə ki, həmin mərkəzlər yalnız müvəqqəti yaşayış yeri təqdim edən sosial müəssisə kimi deyil, məşğulluq, psixoloji reabilitasiya, peşə hazırlığı və ailə münasibətlərinin bərpasını birləşdirən kompleks reinteqrasiya mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bu yanaşma beynəlxalq təcrübədə öz səmərəliliyini sübut etmiş modellərə daha yaxın olardı.

Qeyd edildiyi kimi Azərbaycan qanunvericiliyində sosial adaptasiya mərkəzləri və manevr fondu yaşayış sahələri ilə bağlı müəyyən hüquqi mexanizmlər mövcuddur. Bununla belə, praktikada bu imkanlardan istifadə edən şəxslərin sayı məhduddur və mövcud sistem əsasən müvəqqəti yaşayış yerinin ayrılması ilə kifayətlənir. Halbuki beynəlxalq təcrübə göstərir ki, mənzilin verilməsi problemin yalnız bir hissəsini həll edir. Şəxs yeni yaşayış yerinə köçdükdən sonra da onun sosial müşayiətə, məşğulluğa, psixoloji dəstəyə və hüquqi

¹⁰⁷ Burke, L., & Collett, S. Delivering Rehabilitation: The Politics, Governance and Control of Probation. Routledge, London, 2015.

məsləhətlərə ehtiyacı davam edir. Bu səbəbdən yaşayış yeri ilə təminətmə sosial xidmətlərdən ayrı deyil, onlarla paralel həyata keçirilməlidir.

Fikrimizcə, sosial adaptasiya mərkəzlərinin fəaliyyət istiqamətləri genişləndirilməli, onlar yalnız müvəqqəti yaşayış yeri təqdim edən qurum kimi deyil, kompleks reinteqrasiya mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməlidirlər. Belə mərkəzlərdə keçmiş məhkumlara yaşayış yeri ilə yanaşı, peşəyönümü xidmətləri, məşğulluq üzrə məsləhətlər, psixoloji dəstək, ailə münasibətlərinin bərpası, hüquqi yardım və sosial mentorluq xidmətləri də göstərilməlidir. Bunun üçün Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, yerli icra hakimiyyətləri və qeyri-hökumət təşkilatları arasında institusional əməkdaşlıq mexanizmlərinin yaradılması məqsədəuyğun olardı.

Bundan əlavə, xarici ölkələrdə geniş tətbiq olunan "yarım-müstəqil yaşayış" (*semi-independent living*) modeli Azərbaycan üçün də maraqlı ola bilər. Bu modelə əsasən, şəxs tam müstəqil həyata keçməzdən əvvəl müəyyən müddət nəzarət və sosial dəstək altında yaşayır. O, gündüz əmək fəaliyyəti ilə məşğul olur, axşam isə sosial adaptasiya mərkəzinə qayıdır, burada sosial işçi və psixoloqlar tərəfindən müşayiət edilir. Belə mərhələli keçid penitensiar müəssisədən birbaşa tam sərbəst həyata keçid zamanı yaranan psixoloji və sosial çətinlikləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldır¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Wong, J. S., Bouchard, J., Gushue, K., & Lee, C. Halfway Out: An Examination of the Effects of Halfway Houses on Criminal Recidivism. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 63(7), 1018–1037, 2019.

Beləliklə, cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin yaşayış yeri ilə təmin olunması yalnız sosial yardım tədbiri kimi deyil, resosializasiya və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mühüm elementlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Sabit yaşayış yerinin mövcudluğu şəxsin məşğulluğa cəlb olunmasını, ailə münasibətlərinin bərpasını, sosial xidmətlərdən istifadə imkanlarını və cəmiyyətə reinteqrasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır. Əksinə, yaşayış probleminin həll edilməməsi işsizlik, sosial təcrid, evsizlik və əvvəlki kriminal mühitə qayıdış riskini artırmaqla təkrar cinayətkarlığa səbəb olan əsas amillərdən birinə çevrilə bilər.

Azərbaycan qanunvericiliyində cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin müvəqqəti yaşayış yeri ilə təmin olunması, sosial adaptasiya mərkəzlərinin yaradılması, manevr fondu yaşayış sahələrindən istifadə və sosial kirayə mexanizmləri kimi mühüm hüquqi təminatlar nəzərdə tutulmuşdur. Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu sahədə daha səmərəli nəticələrin əldə olunması üçün yalnız müvəqqəti sığınacaq təqdim edilməsi kifayət etmir. Keçid yaşayış evlərinin, mərhələli mənzil təminatı proqramlarının, eləcə də kompleks sosial dəstək sistemlərinin tətbiqi keçmiş məhkumların cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasına daha əlverişli şərait yaradır.

Bu baxımdan, Azərbaycanda da mövcud hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, sosial adaptasiya mərkəzlərinin fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsi, müvəqqəti yaşayış müddətinin formal zaman meyarları ilə deyil, şəxsin sosial adaptasiya səviyyəsi nəzərə alınmaqla müəyyən edilməsi, yaşayış təminatının məşğulluq, psixoloji yardım və sosial

müşayiət tədbirləri ilə əlaqələndirilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə kompleks yanaşma cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə davamlı reinteqrasiyasını təmin etməklə yanaşı, residiv cinayətkarlığın azaldılmasına və ictimai təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə də xidmət edəcəkdir.

V FƏSİL. MÜXTƏLİF KATEQORİYALI MƏHKUMLARIN SOSİAL ADAPTASIYASI

5.1. Müxtəlif kateqoriyalı məhkumların sosial adaptasiyasının mərhələləri

Əvvəlki fəsillərdən məlum olduğu kimi məhkumların sosial adaptasiyası yalnız cəza çəkməkdən azad olunduqdan sonra başlanılan tədbirlər məcmusu kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu proses daha geniş məzmunla malik olmaqla, şəxsin cinayət törətməsinə səbəb olan amillərin aradan qaldırılmasından başlayaraq, cəzanın icrası dövründə həyata keçirilən islah tədbirlərini və azadlıqdan sonra cəmiyyətə reinteqrasiya mərhələsini özündə birləşdirən ardıcıl və qarşılıqlı əlaqəli mərhələlər sistemidir. Buna görə də sosial adaptasiya yalnız post-penitensiar dövrün problemi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumilikdə şəxsin cinayət törətdiyi andan cəza çəkməkdən azad olunduğu vaxta qədər bir-biri ilə sıx əlaqədə olan müxtəlif mərhələlər mövcuddur. Həmin mərhələlərin hər biri sonrakı mərhələnin nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan sosial adaptasiyanın səmərəliliyi yalnız azad olunduqdan sonra görülməli tədbirlərlə deyil, ondan əvvəl həyata keçirilmiş hüquqi, sosial, psixoloji və penitensiar tədbirlərin keyfiyyəti ilə də müəyyən edilir.

Bu mərhələlərin birincisi cinayətkarlığın qarşısının alınması ilə bağlıdır. Şəxsin ümumiyyətlə cinayət törətməsinin qarşısının alınması sosial adaptasiyanın ən səmərəli forması hesab edilə bilər. Cinayətlərin profilaktikası, sosial risk qrup-

ları ilə erkən mərhələdə iş aparılması, təhsil, məşğulluq, ailə institutunun gücləndirilməsi və digər preventiv tədbirlər nəticəsində penitensiar sistemə düşən şəxslərin sayı azalır ki, bu da sonrakı adaptasiya tədbirlərinə ehtiyacı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Bununla yanaşı, sosial adaptasiyanın uğuru yalnız cəsarət və fəxrliqlə mübarizədən asılı deyildir. Məhkuma tətbiq edilən cəzanın xarakteri və məqsədi də bu prosesə birbaşa təsir göstərir. Cəzanın humanistliyi, fərdiləşdirilməsi, törədilmiş əmələ uyğunluğu, islah məqsədinə xidmət etməsi və cəza növünün düzgün seçilməsi şəxsin gələcək davranış modelinin formalaşmasına mühüm təsir göstərən amillərdəndir. Ədalətli və məqsədyönlü cəza şəxsin cəmiyyətə qarşı münasibətinin dəyişməsinə, hüquqa hörmət hissinin formalaşmasına və sosial məsuliyyətinin artmasına şərait yaradır.

Növbəti mərhələ cəzanın icrası dövrünü əhatə edir. Bu mərhələdə penitensiar müəssisələrdə yaradılan sosial və psixoloji mühit, məhkumun əmək fəaliyyətinə, təhsil və peşə hazırlığı proqramlarına cəlb olunması, ailə əlaqələrinin qorunması, psixoloji dəstəyin göstərilməsi, penitensiar müəssisə əməkdaşlarının məhkumlarla münasibəti və digər islah tədbirləri sonrakı sosial adaptasiyanın əsasını təşkil edir. Əgər bu mərhələdə resosializasiya məqsədinə xidmət edən tədbirlər formal xarakter daşıyarsa, azadlıqdan sonra həyata keçirilən sosial adaptasiya tədbirlərinin effektivliyi də əhəmiyyətli dərəcədə azalacaqdır.

Yalnız bundan sonra sosial adaptasiyanın postpenitensiar mərhələsi başlanır. Bu mərhələdə şəxsin yaşayış yeri ilə təmin

edilməsi, məşğulluğu, tibbi və psixoloji yardımla təmin olunması, ailə münasibətlərinin bərpası, sosial mühitə uyğunlaşdırılması, dövlət və qeyri-dövlət institutlarının dəstəyi, probasiya nəzarəti və digər tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəlki fəsillərdə qeyd olunduğu kimi, bu tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi residiv cinayətkarlığın qarşısının alınmasının da əsas şərtlərindən biridir.

Beləliklə, məhkumun sosial adaptasiyası bir-birindən ayrı deyil, qarşılıqlı surətdə əlaqəli olan mərhələlərdən ibarət vahid prosesdir. Cinayətin qarşısının alınması, cəzanın düzgün seçilməsi, cəzanın səmərəli icrası və azadlıqdan sonrakı sosial dəstək mexanizmləri birlikdə fəaliyyət göstərdikdə sosial adaptasiya öz məqsədinə nail ola bilər.

Bu ümumi yanaşma bütün məhkumlar üçün ortaq olsa da, müxtəlif kateqoriyalı şəxslərin sosial, psixoloji, bioloji və hüquqi xüsusiyyətləri onların resosializasiya ehtiyaclarının da fərqlənməsinə səbəb olur. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayanlar, qadınlar, ilk dəfə cinayət törətmiş şəxslər, residivistlər, yaşlı məhkumlar, əlilliyi olan şəxslər, narkotik və alkoqol asılılığı olan şəxslər, habelə zorakı və qeyri-zorakı cinayət törətmiş şəxslər eyni sosial adaptasiya proqramı ilə cəmiyyətə reinteqrasiya edilə bilməzlər. Bu səbəbdən növbəti bölmələrdə müxtəlif kateqoriyalı məhkumların sosial adaptasiyası onların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ayrıca təhlil ediləcək, hər bir mərhələ üzrə tətbiq oluna biləcək fərqli hüquqi və praktiki həll yolları araşdırılacaq.

5.2. Qadın məhkumların sosial adaptasiyası

I Qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlər tarixən həm sayına, həm də xarakterinə görə kişilər tərəfindən törədilən cinayətlərdən fərqlənmişdir. Kriminoloji tədqiqatlar göstərir ki, demək olar bütün ölkələrdə qadın cinayətkarlığının səviyyəsi kişi cinayətkarlığı ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Bu hal qadınların bioloji və sosial xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların cəmiyyət daxilində tutduqları sosial rollar, ailə münasibətləri və davranış modelləri ilə də izah olunur. Buna görə də qadın cinayətkarlığının öyrənilməsi yalnız törədilmiş cinayətlərin statistik göstəricilərinin təhlili ilə məhdudlaşmamalı, həmin cinayətlərin yaranmasına səbəb olan sosial, psixoloji və iqtisadi amillərin də araşdırılmasını təmin etməlidir.

Qadınların cinayət törətməsinə səbəb olan amillərin müəyyən edilməsi yalnız kriminoloji baxımdan deyil, həm də sosial adaptasiya tədbirlərinin düzgün planlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki qadının cinayət törətməsinə səbəb olmuş amillər aradan qaldırılmadıqda, cəza çəkdikdən sonra həmin problemlərin yenidən təkrarlanması residiv cinayətkarlıq riskini artırır. Bu baxımdan sosial adaptasiya yalnız cəza çəkdikdən sonrakı mərhələdə həyata keçirilən tədbirlərdən ibarət deyil. Əksinə, həmin tədbirlər qadının cinayət davranışına gətirib çıxaran səbəblərin öyrənilməsi və onların aradan qaldırılması ilə başlamalıdır.

Qadınların cinayət davranışına təsir edən amillər kişilərdən müəyyən qədər fərqlənir. Bir çox hallarda qadınlar cinayətkar mühitin təşəbbüskarı deyil, həmin mühitin təsiri altına

düşən şəxslər olurlar. Onlar ailə üzvlərinin, həyat yoldaşının, yaxın münasibətdə olduqları şəxslərin və ya cinayətkar qrupların təsiri nəticəsində cinayət törətməyə cəlb edilə bilirlər. Psixologiyada konformizm adlandırılan bu xüsusiyyət qadınlarda bəzi hallarda daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Qadın cinayətkarlığının mühüm səbəblərindən biri də iqtisadi asılılıqdır. Maddi imkanların zəif olması, daimi gəlirin olmaması, əmək bazarında ayrı-seçkilik, iqtisadi baxımdan ailədən və ya digər şəxslərdən asılı vəziyyətdə olmaq qadınları müxtəlif qanunsuz fəaliyyətlərə cəlb edə bilər. Xüsusilə insan alveri, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi və maliyyə xarakterli bəzi cinayətlərdə qadınların bir hissəsinin iqtisadi çətinliklər səbəbindən cinayətkar qrupların təsiri altına düşməsi müşahidə olunur. Buna görə də qadın cinayətkarlığı ilə mübarizədə yalnız cinayət hüquqi vasitələr deyil, eyni zamanda sosial müdafiə və məşğulluq siyasəti də mühüm rol oynayır.

Digər mühüm amil qadınlara qarşı tətbiq edilən fiziki, psixoloji və cinsi zorakılıqdır. Uşaqlıq dövründə ailədaxili zorakılığa məruz qalmaq, uzun müddət psixoloji təzyiq altında yaşamaq, məişət zorakılığı, məcburi nikah və digər travmatik hadisələr qadının psixoloji vəziyyətində ciddi dəyişikliklər yarada bilər. Belə hallarda bəzi qadınlarda aqressiya, qisasalma hissi, emosional qeyri-sabitlik və ya ümitsizlik formalaşır ki, bunlar gələcəkdə cinayət davranışına səbəb ola bilər. Xüsusilə uzunmüddətli zorakılığın nəticəsində törədilən bəzi zorakı cinayətlərin qiymətləndirilməsi zamanı həmin psixoloji vəziyyət nəzərə alınmalıdır.

Qadınların emosional xüsusiyyətləri də onların cinayət davranışına müəyyən təsir göstərə bilər. Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, qadınlar qərar qəbul edərkən emosional faktorların təsiri altında daha çox qala bilirlər. Bu isə xüsusilə affekt vəziyyətində, ailədaxili münaqişələr zamanı və ya uzun müddətli psixoloji gərginlik nəticəsində düşünülməmiş hərəkətlərin baş vermə ehtimalını artırır. Lakin bu xüsusiyyət qadınların cinayət törətməyə daha meyilli olması anlamına gəlmir. Əksinə, bir çox hallarda onların mərhəmət hissi, empatiya qabiliyyəti və ailə dəyərlərinə bağlılığı cinayət törətməsinə mane olan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən cinayətkarlığın göstəriciləri üzrə tərtib edilmiş statistik məlumatlara nəzər etdikdə görünür ki, qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı 2022-ci ildə 1.227 nəfər olmuşdur¹⁰⁹. Qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlər arasında oğurluq, dələduzluq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarını pozma ilə əlaqədar cinayətlər daha üstünlük təşkil edir¹¹⁰.

Statistikada qadınlar tərəfindən quldurluq, oğurluq cinayətlərinin törədilməsi ilə rastlaşırıq ki, bu da qadınların iqtisadi vəziyyətinin zəifliyindən müəyyən qədər xəbər verir. Qadın hüquqlarının müdafiəsi və onların məşğulluğu ilə əlaqədar olaraq qüsurların mövcudluğu əsas səbəblərdən hesab edilə

¹⁰⁹ Azərbaycanda cinayətkarlığın əsas göstəriciləri (2023), https://stat.gov.az/source/crimes/az/002_1.xls (son baxış iyun 16, 2024)

¹¹⁰ Cinayət törətmiş qadınlar (2023), https://stat.gov.az/source/crimes/az/003_12.xls (son baxış iyun 16, 2024)

bilər¹¹¹. Qadın cinayətkarların şəxsiyyətinin kriminoloji xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onların əksəriyyətinin təhsil və tərbiyə səviyyəsi aşağıdır, ailələri dağılmış, qadın cinayətkarlarda isə müəyyən psixoloji kompleks, həyata nifrət, qisas hissləri olur¹¹².

Nəzərə almaq lazımdır ki, xanımların davranışlarında emosiyalar mühüm yer tutur. Onların fəaliyyəti bir çox halda şüur sferasından ziyadə emosional sferada özünü göstərir. Bütün bunlar da öz növbəsində cinayi davranışların düşünmədən, istəmədən törətməsinin mümkünlüyünü göstərə bilər. Qadınlara xas olan impulsivlik, affektə meyillilik, həyatında baş verən problemlərə, travmalara və s. diqqətin daha çox ayrılması, bir çox hallarda emosional düşüncənin təsiri altında müxtəlif situasiyaları kifayət qədər qiymətləndirə bilməmək və digər amillər onların cinayi davranış sərgiləməsinə səbəb ola bilər.

Beləliklə, qadınların cinayət törətməsinə təsir edən əsas amillərə iqtisadi çətinliklər, işsizlik, ailədaxili zorakılıq, sosial müdafiənin zəifliyi, hüquqlarının kifayət qədər təmin edilməməsi, ailə münasibətlərinin pozulması, erkən nikahlar, psixoaktiv maddələrdən istifadə, emosional travmalar, cinayətkar mühitin təsiri və bəzi hallarda zəruri müdafiə şəraitində yaranmış mürəkkəb vəziyyətlər aid edilə bilər. Bu səbəblərin hər biri sosial adaptasiya tədbirlərinin planlaşdırılması zamanı ayrıca nəzərə alınmalı, fərdiləşdirilmiş yanaşma tətbiq edilməlidir.

¹¹¹ Cinayət törətmiş qadınlar (2023), https://stat.gov.az/source/crimes/az/003_12.xls (son baxış iyun 16, 2024).

¹¹² Çingiz Feyruz oğlu Mustafayev, Kriminologiya, 301 (2015)

II Qadın məhkumların sosial adaptasiyası yalnız cəza çəkdikdən sonra həyata keçirilən tədbirlərlə məhdudlaşmır. Əksinə, bu proses cinayət hüquqi təsir tədbirlərinin seçildiyi andan başlayır. Məhkəmə tərəfindən təyin edilən cəza növü, onun müddəti, icra forması, habelə cəzanın icrası zamanı qadına münasibətdə tətbiq edilən yanaşma gələcək sosial adaptasiyanın uğuruna birbaşa təsir göstərir. Buna görə də qadınlara münasibətdə tətbiq olunan cinayət hüquqi tədbirlər fərdiləşdirilməli, onların bioloji, psixoloji və sosial xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Qadınların sosial rolları kişilərdən müəyyən qədər fərqləndiyi üçün onların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması zamanı yalnız törədilmiş cinayətin xarakteri deyil, eyni zamanda ailə vəziyyəti, uşaqlarının olub-olmaması, əvvəllər zorakılığa məruz qalması, sağlamlıq vəziyyəti və psixoloji xüsusiyyətləri də qiymətləndirilməlidir. Belə yanaşma cəzanın humanizm prinsipinə uyğun tətbiq edilməsinə, eyni zamanda gələcəkdə residiv cinayətkarlığın qarşısının alınmasına xidmət edir.

Qadınlar kişilərlə müqayisədə depressiya, təşviş pozuntuları və travmadan sonrakı stress pozuntusu (*PTSD*) kimi psixoloji problemlərə daha çox meyilli olurlar. Xüsusilə ailəsindən və azyaşlı övladlarından ayrılmaq qadın məhkumlarda güclü emosional gərginlik yaradır. Bir çox hallarda qadınlar törətdikləri cinayətə görə hüquqi məsuliyyətdən daha çox, ailələrinin dağılması, uşaqlarının onlardan uzaq düşməsi və analıq funksiyasını yerinə yetirə bilməmələri səbəbindən psixoloji əzab çəkirlər. Bu baxımdan onların peşmançılıq hissi

və islah olunmaq motivasiyası bir çox hallarda daha yüksək olur. Buna görə də qadınlara münasibətdə tətbiq edilən cəza siyasətində islah məqsədi daha qabarıq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də qadınlara münasibətdə humanizm prinsipindən irəli gələn bir sıra xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası qadınlara tətbiq edilmir. Hamilə qadın tərəfindən cinayət törədilməsi cəzanı yüngülləşdirən hallar sırasında göstərilmişdir. Bu yanaşma yalnız qadının mənafeyinin deyil, eyni zamanda doğulacaq uşağın hüquq və maraqlarının qorunmasına xidmət edir.

Bundan əlavə, şəxsiyyət əleyhinə ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətməyə görə beş ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmiş şəxslər istisna olmaqla, məhkəmə hamilə qadınlara və ya on dörd yaşına qədər uşağı olan qadınlara münasibətdə uşağın on dörd yaşı tamam olana qədər cəzanın çəkilməsini təxirə sala bilər. Bu institut ailənin qorunması və uşağın normal inkişafının təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin həmin institut tətbiq edilərkən formal yanaşma kifayət hesab edilməməlidir. Əgər qadın uşaqdan imtina etmiş və ya onun tərbiyəsindən boyun qaçırmışdırsa, məhkəmə cəzanın təxirə salınmasını ləğv edə bilər. Bununla belə, belə qərar qəbul edilməzdən əvvəl qadının psixoloji vəziyyəti, sosial şəraiti və uşaqdan imtinanın səbəbləri hərtərəfli araşdırılmalıdır. Bəzən qadının uşaqdan uzaqlaşmasının əsas səbəbi yoxsulluq, ailədaxili zorakılıq, psixoloji travma və ya sosial dəstəyin olmaması olur. Belə hallarda

problemin kökündə duran səbəblər aradan qaldırılmadan yalnız hüquqi nəticənin tətbiqi sosial adaptasiya məqsədlərinə uyğun hesab edilə bilməz.

Xüsusilə uzun müddət məişət zorakılığına məruz qalmış qadınların törətdikləri bəzi zorakı cinayətlər qiymətləndirilərkən onların əvvəlki həyat şəraiti də nəzərə alınmalıdır. Təcrübədə elə hallar olur ki, qadın uzun müddət fiziki və ya psixoloji zorakılığa məruz qaldıqdan sonra özünü və ya övladlarını müdafiə etmək məqsədilə qarşı tərəfə xəsarət yetirir. Belə hallarda zəruri müdafiə institutunun düzgün tətbiqi ilə yanaşı, cinayət məsuliyyətindən azad olunmuş qadınlara da psixoloji yardım göstərilməsi vacibdir. Çünki cinayət məsuliyyətinin yaranmaması həmin şəxsin psixoloji travma keçirmədiyi anlamına gəlmir.

Fikrimizcə, qadınlara münasibətdə cəzanın alternativ formalarının tətbiq dairəsi daha da genişləndirilməlidir. Xüsusilə ilk dəfə cinayət törətmiş, zorakı cinayət törətməmiş, azyaşlı övladı olan və ya sosial təhlükəlilik dərəcəsi yüksək olmayan qadınlara münasibətdə probasiya nəzarəti, elektron monitorinq, ictimai işlər və digər alternativ tədbirlərin tətbiqi daha məqsədəuyğun ola bilər. Bu yanaşma həm ailə münasibətlərinin qorunmasına, həm də qadının cəmiyyətlə əlaqələrinin tamamilə qırılmasının qarşısını almağa imkan verir.

Eyni zamanda, azyaşlı uşaqları olan qadınlara münasibətdə şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə institutunun tətbiqinə daha geniş yer verilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Ana ilə uşaq arasındakı emosional bağlılıq qadının islah olunmasına güclü motivasiya yaradır. Uşağı ilə münasibətini

bərpa etmək istəyən qadın cəmiyyətə qayıtdıqdan sonra qanunauyğun həyat tərzini sürməyə daha çox maraq göstərir. Buna görə də cəza siyasətində ailə münasibətlərinin qorunması ayrıca qiymətləndirilməlidir.

III Cinayət törətmiş şəxs barəsində hökm qanuni qüvvəyə mindikdən sonra onun cəzasının icrası mərhələsi başlayır. Sosial adaptasiya baxımından bu mərhələ xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki məhkumun penitensiar müəssisədə keçirdiyi müddət onun gələcək həyat tərzinə, cəmiyyətə münasibətinə və residiv davranış riskinə birbaşa təsir göstərir. Qadın məhkumlara münasibətdə bu təsir daha həssas xarakter daşıyır. Onların psixoloji vəziyyəti, analıq funksiyası, ailə münasibətləri və sağlamlıq xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla cəzanın icrası zamanı fərqli yanaşmaların tətbiqi zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsində qadın məhkumların hüquqlarının müdafiəsinə və onların sosial adaptasiyasına xidmət edən bir sıra xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdur. Hamilə qadınlara, CÇM-in nəzdindəki uşaq evlərində uşaqları olan qadınlara icazə verilən əlavə ərzaq məhsulları və zəruri mallar əldə etmək imkanı (*CİM 80*), hamilə və uşaq evlərində uşaqları olan qadın məhkumların məhdudiyyətsiz bağlama, sovqat və ya banderol almaları (*CİM 82*), hamilə və ya üç yaşına çatmamış uşağı olan məhkum qadınlara, yaxşılaşdırılmış maddi-məişət şəraiti yaradılması (*CİM 91*), onların yalnız könüllülük əsasında işləməsinə icazə verilməsi (*CİM 95*), könüllülük əsasında peşə təhsili və peşə hazırlığına cəlb edilməsi (*CİM 100*) məhkum qadınların hamiyyəliyə və doğuşa görə müəyyən edilmiş müddətə işdən azad

edilmələri (*CİM 96*), cərimə təcridxanasında qalma müddətinin az olması (*CİM 107*) və s. qadınlara münasibətdə tətbiq edilən güzəşt tədbirləri hesab edilə bilər.

Lakin sosial adaptasiya yalnız qanunda müəyyən edilmiş güzəştlərlə məhdudlaşmamalıdır. Cəzanın icrası dövründə qadın məhkumların psixoloji vəziyyətinə sistemli şəkildə nəzarət olunmalı, depressiya, posttravmatik stress pozuntusu, həyəcan, özünüqiymətləndirmənin aşağı olması və digər psixoloji problemlər vaxtında müəyyən edilməlidir. Qadın məhkumların əhəmiyyətli hissəsi həbsdən əvvəl müxtəlif formalarda məişət zorakılığına, cinsi zorakılığa və ya uzunmüddətli psixoloji təzyiqlərə məruz qalmış olur. Belə travmalar penitensiar şəraitdə daha da dərinləşə bilər. Bu səbəbdən qadınlarla aparılan psixoloji iş ümumi proqramlardan fərqlənməli, travma yönümlü yanaşma əsasında qurulmalıdır.

Qadın məhkumların sosial adaptasiyasında ən mühüm amillərdən biri onların uşaqları ilə münasibətlərinin qorunub saxlanmasıdır. CÇM-də olan qadınlar təcrid hissi yaşayırlar. Qadınlar üçün CÇM-in ağırlığından əlavə uşaqlarından ayrı qalmasının da ağır təsiri vardır. Bu səbəbdən qadın valideynlər tez-tez ümitsizlik və depressiya yaşayırlar. Hətta bu emosiyalar evdə uşaqları ilə birlikdə yaşadıkları zaman belə valideyn kimi qeyri-kafi olduqlarına baxmayaraq eyni qaydada üstünlük təşkil edir¹¹³.

Bu baxımdan cəzaçəkmə müəssisələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən uşaq evlərinin yaradılması mühüm addımlardan

¹¹³ Mark R. Pogrebin, Mary Dodge. *Women's accounts of their prison experiences A retrospective view of their subjective realities*, 532 Journal of Criminal Justice (2001).

hesab edilir. Bununla belə, uşağın uzun müddət penitensiar mühitdə böyüməsi onun psixoloji inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Uşaq erkən yaşlardan həbsxana mühitini normal sosial mühit kimi qəbul edə, sosial münasibətlərinin formalaşmasında problemlərlə üzləşə bilər. Buna görə də uşağın ana ilə əlaqəsini qorumaqla yanaşı, onun penitensiar mühitdə qalma müddətinin minimuma endirilməsi daha məqsədəuyğun görünür.

Fikrimizcə, bu istiqamətdə daha çevik mexanizmlər tətbiq edilə bilər. Belə ki, qadın məhkumlara uşaqları ilə daha uzunmüddətli və daha tez-tez görüş imkanlarının yaradılması, xüsusi ailə görüş otaqlarının təşkili, videoəlaqə vasitəsilə müntəzəm ünsiyyət imkanlarının genişləndirilməsi onların ailə münasibətlərinin qorunmasına müsbət təsir göstərə bilər. *Eyni zamanda analıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə valideynlik, uşaq psixologiyası və ailədaxili ünsiyyət mövzularında xüsusi təlim proqramlarının keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.*

Bəzi dövlətlərin penitensiar təcrübəsində "ana və uşaq" modeli tətbiq edilir. Bu modeldə azyaşlı uşağı olan qadınlar adi penitensiar bölmələrdən fərqli olaraq daha humanist şəraitə malik xüsusi bölmələrdə saxlanılır, burada həm uşağın inkişafı, həm də ananın valideynlik bacarıqlarının formalaşdırılması üçün sosial işçilər, psixoloqlar və tibb personalı birlikdə fəaliyyət göstərirlər¹¹⁴.

Qadın məhkumların sosial adaptasiyasına təsir edəcək

¹¹⁴ Jewkes, Y., Crewe, B., & Bennett, J. (Eds.). (2016). Handbook on Prisons (2nd ed.). Routledge.

mühüm işlərdən biri onların CÇM-dən kənarda yaşamasıdır ki, bu da qadınların cəmiyyətdən müəyyən qədər təcrit edilməsinin qarşısını ala bilər. Buna uyğun olaraq “Cəza-çəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydaları”na əsasən əməyə vicdanlı münasibət bəsləyən və cəzaçəkmə rejiminin tələblərinə riayət edən, habelə cəza müddətinin ən azı üçdə birini çəkmiş məhkum qadınlara CÇM-in müdiriyyətinin əsaslandırılmış qərarı ilə hamiləliyə və ya doğuşa görə qanunla müəyyən edilmiş qaydada işdən azad edildikləri vaxt ərzində, habelə uşaq üç yaşına çatanaqədər CÇM-dən kənarda yaşamağa icazə verilə bilər. CÇM-dən kənarda yaşamağa icazə verilmiş məhkum qadınlar CÇM ərazisi yaxınlığında yaşaması üçün yerləşdirilir və müdiriyyətin daimi müşahidəsi altında olur, adi həyatda işlədilən paltar geyinə bilir, məhdudiyyətsiz halda yazışa, pul baratları ala və nağd puldan istifadə edə, qohumları, həkimi və başqa şəxslərlə görüşə, sovqat, bağlama və banderol ala bilər, hüdudları müəyyən edilən ərazi daxilində sərbəst gediş-gəliş hüququndan istifadə edə bilirlər¹¹⁵.

Bundan əlavə qadınların ehtiyaclarına, sağlamlıqlarına və s. xüsusi diqqət etmək lazımdır. “Avropa Penitensiar Qaydaları”na əsasən qadın məhbuslar barədə bu və ya digər nöqtəyi nəzərdən onların həbsi ilə əlaqədar hər hansı bir qərar qəbul edildikdə, müdiriyyət qadınların ehtiyaclarına, o cümlədən onların fiziki, peşə, sosial və psixoloji ehtiyaclarına xüsusi diqqət yetirməlidir.

IV Qadın məhkumların sosial adaptasiyası üçün tətbiq

¹¹⁵ Cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydaları, <https://e-qanun.az/framework/10994>

edilməli olan tədbirlər əvvəlki fəsillərdə təhlil edilmiş ümumi sosial adaptasiya tədbirləri ilə əsasən eynilik təşkil edir. Bunun əsas səbəbi həmin tədbirlərin bütün kateqoriyadan olan cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün əhəmiyyət kəsb etməsidir. Lakin qadın məhkumların bioloji, psixoloji və sosial xüsusiyyətləri, habelə onların ailə və cəmiyyət daxilində tutduqları mövqe nəzərə alındıqda, sosial adaptasiya prosesində əlavə və xüsusi yanaşmaların tətbiq edilməsi zərurəti meydana çıxır. Digər tərəfdən, qadın məhkumların sayının kişilərlə müqayisədə az olması onlarla fərdi qaydada işləməyi, problemlərinin ayrıca qiymətləndirilməsini və daha səmərəli sosial dəstək mexanizmlərinin formalaşdırılmasını mümkün edir.

Qadın məhkumların sosial adaptasiyasına mane olan əsas problemlərdən biri onların ailə və yaxın çevrə tərəfindən qəbul edilməməsidir. Xüsusilə adam öldürmə, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, insan alveri və digər ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuş qadınlar cəza çəkdikdən sonra ailə üzvləri və qohumları tərəfindən rədd edilə, onlarla bütün münasibətlər kəsilə bilər. Bu vəziyyət qadının sosial təcridini dərinləşdirir, psixoloji vəziyyətini ağırlaşdırır və onun yenidən cinayətkar mühitə qayıtması riskini artırır. Nəticədə həmin şəxslər dəfələrlə penitensiar müəssisələrə qayıda bilirlər.

Ailə başçısının azadlıqdan məhrum edilməsi və ya itirilməsi ailənin gəlir mənbəyinin azalması ilə nəticələnir. Dövlət və qeyri-dövlət qurumları tərəfindən həmin ailələrə kifayət qədər sosial dəstək göstərilmədikdə, ailənin digər üzvləri, xüsusilə qadınlar ciddi iqtisadi çətinliklərlə üzləşirlər. Bəzi hallarda bu vəziyyət onları da cinayət törətməyə sövq edə

bilir. Bu baxımdan əvvəlki fəsillərdə qeyd edildiyi kimi, Türkiyədə tətbiq olunan və məhkum ailələrinə sosial yardım göstərilməsini nəzərdə tutan yanaşmalar diqqətəlayiq təcrübə hesab oluna bilər. Belə mexanizmlərin tətbiqi cinayətkarlığın profilaktikası baxımından da əhəmiyyətlidir.

Məşğulluq problemləri ilə yanaşı, qadın məhkumların cəza çəkməkdən azad olunduqdan sonra qarşılaşdıqları ən ciddi çətinliklərdən biri yaşayış yeri problemidir. Yaşayış sahəsinin olmaması, ailə üzvləri tərəfindən evdən uzaqlaşdırılmaları, məişət zorakılığına yenidən məruz qalma ehtimalı, iqtisadi asılılıq, habelə qadın hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud problemlər onların sabit yaşayış mühiti formalaşdırmasına mane olur. Nəticədə bəzi qadınlar yaşamaq məqsədilə qeyri-rəsmi münasibətlərə, insan alveri riskinə, fahişəliyə, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə və digər qeyri-qanuni fəaliyyətlərə cəlb oluna bilərlər. Belə hallar isə sosial adaptasiya prosesini faktiki olaraq uğursuz edir və residiv cinayətkarlığın yaranmasına şərait yaradır.

Bu baxımdan əvvəlki fəsildə qeyd edilən keçid yaşayış mərkəzləri kimi modellərin qadın məhkumlara münasibətdə ayrıca tətbiq edilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Xüsusilə azyaşlı uşağı olan, ailəsi tərəfindən qəbul edilməyən və ya məişət zorakılığı riski altında olan qadınlar üçün təhlükəsiz keçid yaşayış mərkəzlərinin yaradılması onların cəmiyyətə mərhələli şəkildə integrasiyasına şərait yarada bilər. Belə mərkəzlərdə qadınlara yalnız yaşayış yeri deyil, eyni zamanda psixoloji yardım, hüquqi məsləhət, peşə hazırlığı, məşğulluq imkanları və uşaqlarına qulluq xidmətlərinin

göstərilməsi sosial adaptasiya prosesinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verir.

Bununla yanaşı, qadın məhkumların sosial adaptasiyasında ailə institutunun bərpasına xüsusi diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur. Ailə üzvləri ilə münasibətlərin bərpasına yönəlmiş ailə konsultasiyalarının, mediasiya görüşlərinin və psixoloji dəstək proqramlarının həyata keçirilməsi həm qadının sosial təcridini azalda, həm də onun cəmiyyətə integrasiyasını sürətləndirə bilər. Xüsusilə övladları ilə münasibətlərinin qorunub saxlanması və bərpası qadının cinayətkar davranışdan uzaqlaşmasına təsir edən mühüm amillərdən biri hesab edilə bilər.

Qadın məhkumların sosial adaptasiyası zamanı onların məşğulluq imkanları da gender xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalıdır. Peşə hazırlığı proqramları əmək bazarının real tələbatına uyğun təşkil edilməli, qadınların kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün güzəştli kreditlər, grant proqramları və dövlət dəstəyi mexanizmləri tətbiq olunmalıdır.

Beləliklə, qadın məhkumların sosial adaptasiyası üçün onların psixoloji xüsusiyyətləri, ailə münasibətləri, analıq statusu, zorakılıq qurbanı olma ehtimalı və cəmiyyətdə üzləşdikləri gender əsaslı maneələr nəzərə alınmaqla fərdiləşdirilmiş proqramlar hazırlanmalıdır. Məhz bu halda qadınların cəmiyyətə uğurlu reintegrasiyası təmin oluna, təkrar cinayət törətmə ehtimalı əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər.

5.3. Yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların sosial adaptasiyası

“Gənclərin dəstəyə ehtiyacı, cəmiyyətin gənclərə olan ehtiyacı qədərdir”.

I Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin sosial adaptasiyası cinayət siyasətinin ən həssas istiqamətlərindən biridir. Hər hansı sahədə və ya müəyyən kateqoriyaya aid şəxslər arasında cinayətlərin sayının artması həmin sahədə cinayətkarlığın səbəb və şəraitinin araşdırılmasını, profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsini və mövcud problemlərin aradan qaldırılmasını zəruri edir. Bu baxımdan xüsusi diqqət tələb edən kateqoriyalardan biri də yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdir.

Dövlət statistika komitəsi tərəfindən tərtib edilmiş statistik məlumatlara nəzər etdikdə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən (14-17 yaş arası) törədilən cinayətlərin sayının digər yetkin şəxslərə nisbətdə az olduğu müşahidə olunur¹¹⁶. Buna baxmayaraq yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin xüsusi qayğıya, diqqətə ehtiyacı olduğunu nəzərə aldığımız halda həmin şəxslərə münasibətdə bu say çox hesab edilə bilər. Çünki, adətən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətməsinə səbəb onlara qarşı laqeyd münasibətin olmasından, ailə münasibətlərinin düzgün qurulmamasından, iqtisadi vəziyyətin zəifliyindən və s. irəli gələ bilər.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin davranış xüsusiyyətləri onların dünyagörüşünün tam formalaşmaması ilə

¹¹⁶ Cinayət törətmiş şəxslərin sosial-demoqrafik əlamətlərinə görə bölgüsü https://stat.gov.az/source/crimes/az/003_11.xls

xarakterizə olunur. Bu dövrdə onlar bir çox hallarda reallığı təhrif olunmuş formada qəbul edir, müxtəlif hadisələrə emosional yanaşır və davranışlarını uzunmüddətli nəticələr baxımından qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Belə “təhrif olunmuş həqiqətlərin” aradan qaldırılması yalnız qadağalar vasitəsilə mümkün deyildir. Əksinə, onların düzgün istiqamətləndirilməsi, sağlam sosial münasibətlərin formalaşdırılması və hüquqi şüurun inkişaf etdirilməsi daha səmərəli nəticə verir.

İnsan müəyyən davranışları seçməkdə azad olsa da, bu azadlıq hüquqa zidd davranışlara haqq qazandırmır. Yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə əsas məqsəd onların azad seçim imkanlarını məhdudlaşdırmaq deyil, həmin azadlığın düzgün istiqamətə yönəldilməsini təmin etməkdir. Sosial adaptasiya tədbirləri də məhz bu məqsədə xidmət etməlidir.

Məşhur psixoloq Ziqmund Freyd insanın psixikasını 3 stansiyaya bölürdü: “O” (*id*), “Mən” (*ego*) və “Ali Mən” (*super ego*). “O” (*id*) insanın istəklərini, “Mən” (*ego*) insanın bacarıq və real imkanlarını, “Ali Mən” (*super ego*) isə məcburiyyət funksiyasını göstərir. Freyd qeyd edirdi ki, istəklər pis olsa da onları yasaq etmək olmaz, daha doğrusu mümkün deyil. Sadəcə olaraq həmin istəkləri qəbul etmək və qanunauyğun, düzgün formada həyata keçirmək lazımdır. Əks halda insan ya xəstələnəcək, ya da günahkar statusu alıb təcrid olunmuş kimi yaşamağa məcbur olacaqdır¹¹⁷.

Bu baxımdan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin maraq və ehtiyaclarının qanuni alternativlərlə təmin edilməsi mühüm

¹¹⁷ Elman Yusifov, Müşfiq Ramazanov, Konfliktologiya (dərslük), Bakı: 2018, səh 460.

əhəmiyyət daşıyır. Onların bioloji və psixoloji xüsusiyyətləri dəyişməyə, öyrənməyə və yeni sosial dəyərləri mənimsəməyə daha açıq olduqlarını göstərir. Buna görə də onların qabiliyyət və maraqlarına uyğun sosial, təhsil və inkişaf mühitinin formalaşdırılması gələcəkdə müsbət davranış modellərinin yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdə özünü təsdiq etmək, kollektiv daxilində nüfuz qazanmaq, lider olmaq və müəyyən sosial qrupa aid olmaq kimi psixoloji ehtiyaclar xüsusilə güclü olur. Bəzən bu ehtiyacların sağlam yollarla təmin edilməməsi onların kriminal submədəniyyətə maraq göstərməsinə səbəb olur. Fikrimizcə, əsas problem həmin şəxslərin alternativ həyat yollarını kifayət qədər tanımamalarındadır. Onlar çox vaxt hörmət qazanmağın, ədalətsizliklə mübarizə aparmağın və ya özlərini sübut etməyin yeganə yolu kimi cinayətkar mühiti qəbul edirlər.

Əslində isə həmin məqsədlərə qanuni vasitələrlə də nail olmaq mümkündür. Hüquqşünas, müəllim, idmançı, sahibkar və ya digər peşə sahibi olmaqla cəmiyyətə fayda vermək, sosial nüfuz qazanmaq və liderlik keyfiyyətlərini nümayiş etdirmək mümkündür. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin enerjisinin idmana, elmə, incəsənətə, könüllülük fəaliyyətinə və digər faydalı istiqamətlərə yönəldilməsi onların sağlam şəxsiyyət kimi formalaşmasına və cinayətkar mühitdən uzaq qalmasına mühüm təsir göstərə bilər.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətməsinə təsir edən amillər araşdırılarkən qarşısının alınması mümkün olan əsas səbəblərdən biri onların asudə vaxtlarından səmərəli

istifadə edə bilməməsidir. Bir çox hallarda bu yaş dövründə olan şəxslər boş vaxtlarını məqsədsiz şəkildə müxtəlif ictimai yaş obyektlərində, əyləncə məkanlarında və ya mənfi təsir göstərən sosial mühitdə keçirirlər. Bu isə onların tənbelləşməsinə, mənfi dostluq münasibətlərinin formalaşmasına, asan yolla qazanc əldə etmək istəyinin yaranmasına və hüquqazidd davranışlara meyillənməsinə şərait yarada bilər.

Beləliklə, ümumiləşdirilmiş formada yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətməsinə şərait yaradan əsas amillərə düzgün ailə tərbiyəsinin olmaması, ailədaxili münasibətlərdə problemlərin mövcudluğu, təhsil səviyyəsinin aşağı olması, yaşadığı sosial mühitin və dostluq əlaqələrinin mənfi təsiri, asudə vaxtın səmərəsiz təşkili və digər sosial amillər aid edilə bilər. Bu səbəblərin dairəsi daha geniş olsa da, burada əsas diqqət onların sosial adaptasiya baxımından qiymətləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin təkrar cinayət törətməsi çox vaxt onları ilk dəfə cinayətə sövq etmiş səbəb və şəraitin aradan qaldırılmaması ilə əlaqədar olur. Buna görə də sosial adaptasiya tədbirləri hazırlanarkən dəyişdirilməsi mümkün olan amillər xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məsələn, əgər şəxsin cinayət törətməsində əsas rol mənfi dostluq münasibətləri oynamışdırsa və həmin münasibətlərin sağlam sosial mühitlə əvəz olunması mümkündürsə, məhz bu istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan ibtidai istintaq mərhələsində yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin cinayət törətməsinə səbəb olan sosial, ailəvi və psixoloji amillər ətraflı araşdırılmalı, cəzanın icrası döv-

ründə həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində sistemli iş aparılmalı, cəza çəkdikdən sonra isə onun əvvəlki mənfə mühitə qayıtması üçün zəruri sosial dəstək mexanizmləri yaradılmalıdır. Əks halda, yalnız cəzanın tətbiqi təkrar cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün kifayət etməyəcəkdir.

Kriminologiya elmində yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınması məqsədilə profilaktik tədbirlər qismində aşağıdakıların nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilir: Ailənin sosial mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların yaşadıkları ailələrə maddi və digər köməkliklərin göstərilməsi, azyaşlıların asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsinin təşkil edilməsi (*idmana, incəsənətə, ədəbiyyata və s. cəlb etmə*), hüquqi tərbiyə işinin genişləndirilməsi¹¹⁸.

II Cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı məhkəmə prosesində tətbiq edilən üsullar və məhkəmə prosesinin yekununda qəbul edilən qərarlar yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cəzalandırılmasına deyil, sağlamlasına və cəmiyyətə inteqrasiyasına yönəldikdə məhkəmə əsas məqsədinə nail olur¹¹⁹.

Yuvenal ədliyyə sistemində müasir yanaşmaya görə, cəza son çarədir. Qapalı müəssisələrə yerləşdirmə və azadlıqdan məhrum etmə müstəsna sanksiyalardır. Bunun səbəbləri arasında azadlıqdan məhrum etmənin cinayətlə mübarizədə

¹¹⁸ Çingiz Feyruz oğlu Mustafayev, Kriminologiya, 195 (2015).

¹¹⁹ Cəvər Kozanoğlu, İslahetdəki hükmümlü çocuklarda kişisel və sosial uyum, yüksek lizans tezi (2001).

effektiv üsul olmadığı və uşağın mənafeyinə uyğun olmadığına dair arqumentlərin güclü şəkildə sübuta yetirilməsi və geniş müdafiə olunmasıdır¹²⁰.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində mümkün qədər azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiqinə üstünlük verilməlidir. Çünki azadlıqdan məhrum etmə şəxsin cinayətkar submədəniyyətə uyğunlaşma riskini artırır, onun sosial əlaqələrinin zəifləməsinə və gələcək reintegrasiyasının çətinləşməsinə səbəb ola bilər.

Fikrimizcə, alternativ cəza tədbirlərinin tətbiqi, xüsusilə ictimai faydalı işlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı vəzifələrin müəyyən edilməsi daha səmərəli nəticə verə bilər. Məsələn, parkların abadlaşdırılması, ahıl və köməyə ehtiyacı olan şəxslərə yardım göstərilməsi, sosial layihələrdə iştirak kimi fəaliyyətlər bir tərəfdən məsuliyyət hissinin formalaşmasına, digər tərəfdən isə cəmiyyət üçün faydalı olma duyğusunun yaranmasına kömək edir. Belə fəaliyyətlər vasitəsilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxs həm sosial məsuliyyət hissi qazanır, həm də özünü faydalı fərd kimi dərk etməyə başlayır.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının qısa müddətə və yalnız son zərurət kimi tətbiq olunması beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Bu yanaşma, xüsusilə uşağın mənafehinin üstün tutulması prinsipinə əsaslanır və müasir cinayət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur.

“Uşaq Hüquqları haqqında” Konvensiyanın 3(1)-ci maddə

¹²⁰ Dr. Eylem Ümit Atılğan, Araştırmacının həpishane günlüğü: çocuk ceza infaz kurumlarında gerçeleştirilmiş bir akademik araştırmanın günlüğü, 63 (2017).

dəsində qeyd edilir ki, “Uşaqlar barəsində bütün tədbirlərdə əsas diqqət uşaq mənafələrinin daha yaxşı təmin edilməsinə yönəldilir, istər bu tədbirlər sosial təminat məsələləri ilə məşğul olan dövlət idarələri və ya özəl idarələr tərəfindən görülsün, istərsə də məhkəmələr, inzibati və ya qanunvericilik orqanları tərəfindən”¹²¹.

AR CM 84-cü maddəsinə görə cinayət törədərkən on dörd yaşı tamam olmuş, lakin on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab olunur. Yetkinlik yaşına çatmayanlar cinayət törətdikdə, onlara cəza təyin edilə və ya tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər. Azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edildiyi halda bu cəza yetkinlik yaşına çatmayanlara on ildən çox olmayan müddətə təyin edilir. Bundan əlavə AR CM 86-cı maddəsinə görə cəza təyin edilərkən onların həyat və tərbiyə şəraiti, psixi inkişaf səviyyəsi, şəxsiyyətinin digər xüsusiyyətləri və kənar şəxslərin ona təsiri nəzərə alınmalıdır.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə tətbiq edilən cinayət-hüquqi tədbirlər, fikrimizcə, əsasən psixoloji və pedaqoji əsaslar üzərində qurulmalıdır. Cəzanın icrası dövründə onlar yalnız rejim qaydalarına əməl etməməli, eyni zamanda öyrənməli, araşdırmalı, yeni bilik və bacarıqlar əldə etməli, müsbət sosial münasibətləri mənimsəməlidirlər. Bu məqsədlə onlarla mütəmadi psixoloji iş aparılması, fərdi inkişaf proqramlarının hazırlanması və sosial bacarıqların

¹²¹ Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya (1989), https://migration.gov.az/content/pdf/5acb09f3100d0_U%C5%9Faq%20h%C3%BCquqlar%C4%B1%20haqq%C4%B1nda%20Konvensiya.pdf

formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi hallarda belə tədbirlər uzunmüddətli azadlıqdan məhrum etmədən daha səmərəli nəticə verə bilər.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barədə tətbiq edilən alternativ tədbirlərdən biri tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər hesab edilir. AR CM 88-ci maddəsinə əsasən yetkinlik yaşına çatmayan ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törətdikdə, tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq etməklə onun islah olunması mümkün hesab edilərsə, həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər. Onlara qarşı tərbiyəvi xarakterli tədbirlər kimi xəbərdarlıq, valideynlərin və ya onları əvəz edən şəxslərin və yaxud müvafiq dövlət orqanının nəzarətinə vermək, vurulmuş ziyanın aradan qaldırılması vəzifəsini həvalə etmək, yetkinlik yaşına çatmayanın asudə vaxtını məhdudlaşdırmaq və onun davranışı ilə bağlı xüsusi tələblər müəyyən etmək kimi işlər həyata keçirilir.

Xəbərdarlıq yetkinlik yaşına çatmayana onun əməli nəticəsində vurulmuş ziyanın və cinayətləri təkrar törətməyin nəticələrinin izah edilməsindən ibarətdir. Nəzarətə götürmə valideynlərin və ya onları əvəz edən şəxslərin yaxud yerli icra hakimiyyəti orqanının üzərinə yetkinlik yaşına çatmayana tərbiyəvi təsir göstərmək və onun davranışına nəzarət etmək vəzifəsi qoyulmasından ibarətdir. Vurulmuş ziyanı aradan qaldırmaq vəzifəsi yetkinlik yaşına çatmayanın əmlak vəziyyəti və müvafiq əmək vərdişlərinə malik olması nəzərə alınmaqla onun üzərinə qoyulur. Asudə vaxtın məhdudlaşdırılması və yetkinlik yaşına çatmayanın davranışına xüsusi

tələblərin qoyulması onun müəyyən yerlərə getməməsini, asudə vaxtdan istifadənin müəyyən formalarını, o cümlədən mexaniki nəqliyyat vasitələrinin idarə olunmamasını, günün müəyyən vaxtlarından sonra evdən kənarda olmamasını, müvafiq dövlət orqanının icazəsi olmadan başqa ərazilərə getməməsini nəzərdə tuta bilər. Yetkinlik yaşına çatmayan barəsində həmçinin təhsilini davam etdirmək və ya yerli icra hakimiyyəti orqanının köməyi ilə işə düzəlmək vəzifəsi də müəyyən edilə bilər.

III Cinayətin xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq, bəzi hallarda yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqi qaçılmaz olur. Belə hallarda cəzanın məqsədi yalnız təcrid etmə deyil, ilk növbədə tərbiyə, islah və cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyanın təmin edilməsindən ibarət olmalıdır.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzası çəkən yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin gündəlik həyatının müəyyən edilmiş rejim əsasında təşkil olunması, dərslər, istirahət, idman, qidalanma və digər fəaliyyətlərin konkret vaxt üzrə planlaşdırılması onda intizam və məsuliyyət hissinin formalaşmasına müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərə bilər. Bununla belə, fikrimizcə, tək cəzaçəkmə müəssisəsində mövcud olan rejim qaydaları yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin şəxsiyyətinin müsbət istiqamətdə dəyişməsi üçün kifayət etmir. Xüsusilə ilk dəfə azadlıqdan məhrum edilən yeniyetmədə cəzaçəkmə müəssisəsinə daxil olmaq müəyyən mənada “kriminal kimlik” hissinin formalaşmasına, özünü cinayətkar mühitin üzvü kimi qəbul etməsinə səbəb ola bilər. *Bu baxımdan onların mümkün*

qədər klassik cəzaçəkmə müəssisəsi mühitindən uzaq saxlanılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş tərbiyə müəssisələri cəmiyyətdən təcrit etmə məqsədi daşımalı, “cəmiyyətdən uzaqlaşdırıcı” deyil, “cəmiyyətə qaytarıcı” müəssisə olmalıdır. Həmin məkanlar müəyyən qədər yataqxana təəssüratı yaratmalı, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin rahatlığı və azadlığı, müəyyən proqram əsasında bilik və bacarıqlara yiyələnməsi təmin edilməlidir. Eyni qaydada BMT-nin “Azadlıqdan məhrum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsi”nə dair qaydalarında da yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin özlərini məhkum kimi hiss etməsinin qarşısını almaq məqsədilə gündəlik geyimlərdən istifadə etməsinə şərait yaradılmasını önəmli hesab edir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər müəssisədə olarkən təhsil almalı, təhsil ədliyyə nazirliyi deyil, təhsil nazirliyi əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilməli, mütəmadi olaraq təhsillərinə davam etməlidirlər. Bundan əlavə müəssisədə nəinki müəllimlərin, həm də digər işçilərin əsas çoxluğunun qadınlardan ibarət olması yetkinlik yaşına çatmayan məhbuslar üçün müsbət təsir yarada bilər.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin müəyyən dərəcəyə qədər faydalı fəaliyyətlər ilə məşğul olmasından əlavə onların oynamasına, əylənməsinə də diqqət etmək lazımdır. İnsanın “əyləncəsi” üçün müxtəlif ziyanlı və faydalı üsullar olsa da, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs müəssisədə olarkən əylənməsini təmin edəcək zişansız və ya faydalı əyləncələr ilə məşğul olması onun sağlam böyüməsində və inkişafında mühüm rol oynayır.

Mövcud yaşın tələblərinə cavab verilmədiyi halda istəklər yaş artıqca, uyğun olmayan yaş dövründə özünü göstərə bilər.

Türkiyədə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin saxlanıldığı müəssisədə aparılan sorğu nəticəsində onların istəkləri aşkarlanmış və müəyyən qədər müəssisədə olan qüsurlar öyrənilmişdir. Belə ki, onların şikayətlərinə müəssisədə sıxlığın olması (*ən çox şikayət bu barədə olmuşdur*), yataqların narahatlığı, istədiklərində tək başına qala bilməməsi, otaqların havalandırılmaması, *oyun oynaya bilməməsi* və s. olmuşdur.

Onların verdikləri təkliflərə və istəklərinə isə tək başına qala biləcək yerin olması, yaşıllıq ərazi, idman kompleksi, komputer bilikləri öyrənmək, daha çox və maraqlı kitablar, dərslər oxumaq üçün şəxsi masa, təhsillərini davam etdirmək, rəsm çəkmək və müəyyən alətlər ilə işləmək üçün otaqlar, televizor izləmək üçün ayrı otaqların olması (*yatan şəxsləri narahat etməmək üçün*) heyvanlara sahib olmaq və baxa bilmək, komputer, oyun salonları, otaqların və sahənin yaxşı işıqlandırılması, isti su, mətbəxdə çalışmaq, basketbol sahəsi və s. aiddir¹²².

BMT-nin Azadlıqdan məhrum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsinə dair Qaydalarının 37-ci bəndinə əsasən, islah müəssisəsi hər bir yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin adi yemək vaxtında lazımı qaydada hazırlanan və təqdim edilən yeməklə qidalanmasını, qidanın keyfiyyət və kəmiyyətinin diyetik və sanitariya-gigiyena normalarına uyğun olmasını, dini və mədəni tələblərin mümkün qədər nəzərə

¹²² Nazmiye Tirali, *çocuk çezaevi iç mimarisi üzerine bir inceleme*, Lizans tezi (2000).

alınmasını təmin etməlidir. Həmçinin hər bir yetkinlik yaşına çatmayan şəxs istənilə vaxt təmiz içməli su ilə təmin olunmalıdır¹²³.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin düzgün və sağlam qidalanması həmin yaşda olarkən bioloji inkişafın önəmli olduğunu nəzərə aldığımız halda mühüm hesab edilməlidir. Həmin şəxslərin düzgün olmayan şəkildə, yetərsiz, nizamsız, qeyri-sağlam qidalanması fiziki inkişaf mərhələsində olarkən problem yarada bilər.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin ailələri ilə görüşməsi çox mühümdür. Bu zaman təhlükəsizlik tədbirlərini nəzərə almaq şərti daha çox açıq görüşlərə icazə verilməlidir. Mümkün qədər ailələr görüş üçün təşviq edilməlidir.

Yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar üçün səmərəli şikayət mexanizmlərinin yaradılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə mexanizmlər onların hüquqlarının müdafiəsinə xidmət etməklə yanaşı, psixoloji vəziyyətinə də müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, şikayət etmək imkanının mövcudluğu və müraciətlərin obyektiv araşdırılması penitensiar müəssisələrdə mövcud problemlərin aşkar edilməsinə və onların aradan qaldırılmasına şərait yaradır.

Məlum məsələdir ki, yetkinlik yaşına çatmayan məhbuslar yetkin şəxslərdən ayrılıqda saxlanılır. Daha sonra yetkin şəxs sayıldığı halda onun saxlanma yeri dəyişdirilir. Buna baxmayaraq bu zaman da onların (*gənclərin*) digər yetkin

¹²³ R.T.Səmədov, D.R.Əhmədov, N.Z.Seyidov redaktorluğu və tərcüməçiliyi ilə Yuvenal ədliyyə, (2006).

şəxslər ilə qalması təhlükəli ola bilər. Buna baxmayaraq AR CİM 128-ci maddəsinə görə tərbiyə müəssisələrində məhkəmənin qərarına əsasən məhkumlar iyirmi yaşınadək saxlanıla bilərlər. Lakin, standart vəziyyətdə on səkkiz yaşadək saxlanılırlar. Belə olan hallarda on səkkiz yaşı tamam olduğu üçün yetkin şəxslərin yerləşdiyi CÇM-ə keçirilən şəxslər nəzarət altında saxlanmalı, yetkin, təcrübəli şəxslərin qrupuna daxil olmasına maneə yaradılmalıdır.

Son illərdə həbsxanaşünaslıq elmində inkişaf edən istiqamətlərdən biri də cəzaçəkmə müəssisəsi memarlığıdır. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, müəssisənin fiziki mühiti, memarlıq xüsusiyyətləri, otaqların rəng seçimi, işıqlandırılması və ümumi dizaynı məhkumların, xüsusilə də yetkinlik yaşına çatmayanların psixoloji vəziyyətinə və davranışına ciddi təsir göstərir.

Həbsxanaşünaslıqda yeni və maraqlı sahələrdən hesab edilən “Cəza çəkmə müəssisəsi memarlığı”nda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin psixoloji vəziyyətini nəzərə alaraq, onların sosial adaptasiyasının rahatlaşdırmaq məqsədilə bir sıra araşdırmalar aparılmış, onlarda rəngin psixoloji təsirini araşdırmaq üçün bir sıra çalışmalar həyata keçirilmişdir. Belə ki, müəssisələrdə divarlar yaşıl, qırmızı və ya mavi rəngə, pəncərə çərçivələri isə günəşə bənzəmək üçün sarı rəngə boyanmışdır. Nəticədə yaşıl rəng yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdə ev rahatlığı yaratmış, onlar özlərini evdəki kimi hiss etmişdirlər. Qırmızı rəngli otaqlarda isə onlar daha canlı və aktiv olmuşlardır. Mavi rəngli otaqlarda isə onlar daha rahat

və tez bir zamanda yuxuya getmişlərdir¹²⁴.

Cəzaçəkmə müəssisələrinin memarlıq modeli də sosial adaptasiya baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə müxtəlif modellər mövcuddur. Bunlara şəhərcik modeli, qarışıq şəhərcik modeli, hərtərəfli bina sistemi və ümumi-geniş bina sistemi aid edilir.

“Cəza çəkmə müəssisəsi memarlığı”nda müəssisələrin modelləri də mühüm önəm kəsb edir. CÇM-in bir sıra tip və modelləri vardır. Bunlara **“şəhərcik”** (*burada bütün binalar ayrıdır, bir və ya iki mərtəbəlidir, bütün binaları bir-birinə bağlayan yollar var, binalar arasında idman meydançaları var*), **“qarışıq şəhərcik”** (*idarəetmə, təhsil və xidməti binalar bir-birinə bağlıdır, yataqxana müstəqil şəkildə ayrı binada yerləşir, binalar iki və ya üç mərtəbəlidir, onlar yollar ilə bir-birinə bağlıdır və aralarında açıq idman meydançası var*), **“hərtərəfli bina sistemi”** (*idarəetmə, təhsil, xidməti hissələr bir binada toplanmış və yataqxana ilə əlaqələnilir, bütün binalara daxildən keçid yolu var, açıq idman meydançası müəssisədən kənarda nəzərdə tutulub, qoruma divarları müəssisəni əhatə edir, lakin müəssisədə olan şəxslərin açıq havada hərəkəti daha çox məhdudlaşdırıldığı üçün təhlükəsizlik personalının sayı azdır*) və **“ümumi-geniş bina sistemi”** (*çox böyük struktura malikdir və bütün xidməti hissələri eyni bir binada toplanmışdır, çox mərtəbəli binadır və binada lift var, müəssisədə olan şəxslərin açıq havada hərəkəti məhdud olduğu üçün qoruma personalının sayı azdır*) aiddir. Bütün bu

¹²⁴ Nazmiye Tiralı, *çocuk cezaevi iç mimarisi üzerine bir inceleme*, Lizans tezi (2000).

modellər arasında isə ən çox tövsiyə ediləni şəhərçik tipli müəssisələr hesab edilir. Bu zaman yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər daha az təzyiq hiss edər, açıq havada daha çox vaxt keçirə bilər ki, bu da onların cəmiyyətdən təcrid olmasının qarşısını ala bilər¹²⁵.

IV Müxtəlif səbəblərdən cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər cəmiyyətdən təcrid edilməməli, əksinə onların yenidən cəmiyyətə uğurlu şəkildə adaptasiyası təmin edilməlidir. Onların törətdikləri əməl həyatları boyu daşımali olduqları damğa kimi deyil, gələcəkdə düzgün nəticə çıxaracaqları mənfi həyat təcrübəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin etdiyi səhv səbəbindən cəmiyyətdən uzaqlaşdırılması deyil, həmin səhvdən nəticə çıxarmasına və müsbət istiqamətdə inkişaf etməsinə şərait yaradılması sosial adaptasiyanın əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs cəmiyyət tərəfindən qovulduğunu, insanlar tərəfindən sevilmədiyini başa düşərsə və cəmiyyət içində özünün inkişaf etməsi üçün yolların bağlı olduğunu düşünərsə həyatdan heç bir gözləntisi qalmaz. Bu zaman belə şəxslər “müsbət insan olmaq” yolunda çalışmağa inamsız olar və önəm verməz, nəticədə mənfi məqsədə xidmət edən insanların əsarəti altına düşər¹²⁶. Bu səbəbdən yetkinlik yaşına çatmayanların mənafelərinin qorunmasına, onların

¹²⁵ Nazmiye Tirali, çocuk cezaevi iç mimarisi üzerine bir inceleme, Lizans tezi (2000).

¹²⁶ Cenver Kozanoğlu, İslahevindeki hükümlü çocuklarda kişisel ve sosyal uyum, yüksek lizans tezi (2001)..

psixoloji inkişafına və sosial adaptasiyasına xidmət edən tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Azadlıqdan məhrum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsinə dair Qaydaların 79-cu bəndinə əsasən, azad edildikdən sonra cəmiyyətə, ailə həyatına, təhsilə qayıdış və işə düzəlmə zamanı yardım göstərilməsi bütün yetkinlik yaşına çatmayanlara şamil olunmalıdır. Bu norma yetkinlik yaşına çatmayanların azad edildikdən sonra dövlət dəstəyindən məhrum edilməməsinin vacibliyini vurğulayır.

Pekin Qaydalarının 29.1-ci maddəsinə göstərilir ki, yetkinlik yaşına çatmayanların cəmiyyət həyatına reinteqrasiyasına yardım edə biləcək yüngülləşdirilmiş rejimli islah müəssisələri, tərbiyə evləri, gündüz hazırlığı mərkəzləri kimi aralıq iş formalarının və onlara oxşar müvafiq formaların istifadəsinə səy göstərməlidir. Bu qaydada cəmiyyətə qayıdan gənc hüquq pozucularının müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan çoxsaylı idarə və xidmətlərin yaradılması və cəmiyyət həyatına uğurlu reinteqrasiya olunmaları üçün mühüm tədbir kimi, onlara rəhbərliyin və struktur dəstəyin təmin edilməsinin zəruriliyi qeyd olunur¹²⁷.

Fikrimizcə, cəzaçəkmə müəssisəsindən azad olunmasına bir neçə ay qalmış hər bir yetkinlik yaşına çatmayan şəxs üçün fərdi hazırlıq proqramı tərtib edilməlidir. Bu proqram hazırlanarkən onun şəxsiyyəti, ailə vəziyyəti, psixoloji xüsusiyyətləri, təhsil səviyyəsi, peşə bacarıqları və gələcək yaşayış mühiti qiymətləndirilməli, cəmiyyətə qayıdış prosesi mərhə-

¹²⁷ R.T.Səmədov, D.R.Əhmədov, N.Z.Seyidov redaktorluğu və tərcüməçiliyi ilə Yuvenal ədliyyə, (2006).

ləli şəkildə təşkil edilməlidir. Doğrudur, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər adətən uzun müddət azadlıqdan məhrum edilmirlər. Buna baxmayaraq, azadlığa çıxdıqdan sonra onların etibar edə biləcəyi bir quruma və ya peşəkar mütəxəssisə ehtiyac duymaları tamamilə təbiidir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət törətməsinin əsas səbəblərindən biri boş vaxtlarının səmərəli təşkil olunmaması olduğundan, cəzaçəkmə müəssisəsindən azad edildikdən sonra onların təhsil müəssisələrinə, peşə hazırlığı proqramlarına, idman və incəsənət dərnəklərinə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Şəxs ailəsinin yanına qayıtdıqda belə, ailə mühitinin onun inkişafına təsiri qiymətləndirilməli, zərurət yarandıqda sosial xidmət orqanları və probasiya qurumları tərəfindən müəyyən müddət nəzarət və müşayiət həyata keçirilməlidir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması onların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda ikinci dərəcəli məsələ hesab edilə bilər. Əksər hallarda onların işləmək istəyi ailəsinə maddi dəstək vermək zərurətindən irəli gəlir. Halbuki bu yaş dövründə əsas məqsəd onların keyfiyyətli təhsil alması, peşə bacarıqları əldə etməsi, müxtəlif inkişaf proqramlarında və təlimlərdə iştirak etməsi olmalıdır. Fikrimizcə, bu istiqamətdə görülmək tədbirlər onların gələcək sosial adaptasiyasına əmək fəaliyyətindən daha böyük töhfə verə bilər.

Ümumiyyətlə, məhkumların cəmiyyətə inteqrasiyası zamanı rəhbər tutulmalı olan əsas prinsiplərdən biri onların yenidən cinayət törətməsinə səbəb olmuş şəraitə qaytarılma-

masıdır. Yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsiyyəti formalaşma mərhələsində olduğundan, onların yaşadıkları sosial mühit gələcək davranışlarına həlledici təsir göstərir. Buna görə də azad olunduqdan sonra onların qayıdacağı ailə və sosial mühit diqqətlə qiymətləndirilməlidir. Əgər həmin mühit cinayətkar təsirlərlə zəngindir və ya uşağın inkişafı üçün təhlükə yaradırsa, zəruri hallarda ailə ilə birlikdə daha sağlam sosial mühitə köçürülməsi və ya alternativ yaşayış imkanlarının yaradılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Bundan əlavə, statistik göstəricilər əsasında yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən cinayətlərin daha çox törədildiyi bölgələr müəyyən edilə və həmin ərazilərdə yaşayan risk qrupuna aid ailələr üçün xüsusi sosial dəstək proqramları həyata keçirilə bilər.

Apaşdığımız araşdırmalar göstərir ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üçün ayrıca sosial adaptasiya mərkəzlərinin yaradılmasına ehtiyac vardır. Həmin müəssisələrin "gənclər evi", "gənclərin reintegrasiya mərkəzi" və ya oxşar adlarla fəaliyyət göstərməsi daha məqsədəuyğun görünür. Belə müəssisələr öz xarakterinə görə cəzaçəkmə müəssisəsi təəssüratı yaratmamalı, əksinə, təhsil, sosial inkişaf və psixoloji dəstək mühiti formalaşdırmalıdır. Şəxs burada müəyyən müddət nəzarət altında yaşamaqla yanaşı, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməli, hüquq və vəzifələri barədə biliklər əldə etməli, peşə hazırlığı proqramlarında iştirak etməli və gələcək müstəqil həyata hazırlanmalıdır. Belə müəssisələrin əsas məqsədi cəzalandırmaq deyil, gəncin sosial

inkişafını təmin etməklə onu yenidən cinayətkar mühitə qayıtmaqdan qorumaq olmalıdır.

Beynəlxalq təcrübə də bu istiqamətdə faydalı nümunələr təqdim edir. Məsələn, İngiltərədə azad edilmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin müəyyən hissəsi ilə fərdi qaydada çalışan mütəxəssis təyin olunur. Həmin mütəxəssis müəyyən müddət ərzində gəncin təhsilini davam etdirməsinə, iş tapmasına, ailə münasibətlərinin bərpasına və gündəlik problemlərinin həllinə dəstək göstərir. Bu yanaşma yalnız nəzarət funksiyası daşımır, eyni zamanda sosial müşayiət və mentorluq xarakteri daşıyır ki, bu da residiv cinayətkarlığın azaldılmasına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan qanunvericiliyində də bu istiqamətdə müəyyən hüquqi mexanizmlər mövcuddur. Belə ki, "Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda profilaktik uçotda olan yetkinlik yaşına çatmayanlarla fərdi profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi, onların ailələrinin öyrənilməsi, təhsil və məşğulluq məsələlərinin həllinə kömək göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Fikrimizcə, yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların sosial adaptasiyasında əsas məqsəd onların törətdikləri cinayətə görə cəzalandırılması deyil, şəxsiyyətlərinin sağlam şəkildə formalaşdırılması olmalıdır. Bu yaş dövründə insanın dünyagörüşü, dəyərləri və davranış modeli hələ tam formalaşmadığından, düzgün təşkil edilmiş sosial adaptasiya tədbirləri onların gələcək həyat yolunu tamamilə dəyişdirə bilər. Əksinə, bu şəxslərin damğalanması, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmə-

məsi və dəstəksiz qalması onların yenidən cinayətkar mühitə qayıtması riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Nəticə etibarilə, yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların sosial adaptasiyası cinayət törədilməsinin səbəblərinin aradan qaldırılmasından başlayaraq, cinayət-hüquqi tədbirlərin düzgün seçilməsi, cəzanın humanist qaydada icrası və azad olunduqdan sonra kompleks sosial dəstəyin göstərilməsi ilə davam edən vahid və ardıcıl proses kimi qiymətləndirilməlidir. Bu prosesdə ailə, məktəb, sosial xidmət orqanları, probasiya xidməti, yerli icra hakimiyyəti orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları və bütövlükdə cəmiyyət qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməlidir. Yalnız bu halda yetkinlik yaşına çatmayanların cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyası təmin edilə, onların təkrar cinayət törətməsi riski minimuma endirilə və sağlam, hüquq və vəzifələrini dərk edən vətəndaş kimi formalaşmasına nail olunması mümkün olar.

ƏDƏBİYYAT

Kitablar və məqalələr:

1. Mahpuslara Muameleye Dair Birleşmiş Milletler Asgari Standart Kuralları, <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/nelson-mandela-kurallari-mahpuslara-muameleye-dair-birlesmis-milletler-asgari-standart-kurallari-turkce.pdf>

2. Avropa Penitensiar Qaydalari. [European Penitentiary Rules]. Available at: <http://www.justice.gov.az/categories/103>

3. “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2007.

4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Dərs vəsaiti. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009, 286 s.

5. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Yenidən işlənmiş təkrar nəşr. Bakı, “Hüquq yayın evi” nəşriyyatı, 2015, 720 s.

6. Bayramov Əkbər, Əliyev Bəxtiyar, Hüquq Psixologiyası (dərslik). Bakı, “Təhsil”, 2012, 656 səh.

7. Ağayev İ.B. Cinayət hüququ, ümumi hissə. Dərslik. «Leypsiq Universitetinin nəşriyyatı», 2015. 360 səhifə.

8. Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2007, 360 səh.

9. Çingiz Feyruz oğlu Mustafayev. Kriminologiya. Dərslik. “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2015, 332 səh.

10. Ləman Verdiyeva, Cəzaçəkmə müəssisələrində yenidəntərbiyə (İSLAH) işinin sosial və psixoloji əsasları, Bakı, 2017.

11. Elman Yusifov, Müşfiq Ramazanov, Konfliktologiya (dərslik), Bakı: 2018, səh 460.

12. Sosiologiya (dərslik), Vahidov F.Q. redaktorluğu ilə. Bakı, 2006, 295 səh.

13. Z.T. Qolenkova, M.M. Akuliç, V.N. Kuznetsov. Ümumi sosiologiya İzzət Rüstəmovun tərcüməsi. Bakı, “Diplomat”, 2007, 494 səh.

14. İ.Abbasova, G.Rzayeva. İbtidai araşdırmada alibinin müəyyən edilməsinin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri, Bakı: “Adiloğlu”, 2008, 156 s.

15. Aqşin İsabala oğlu Quliyev, “Hüquq sosiologiyası”. Bakı: Qamın Nəşriyyatı, 2012, 504 səh.

16. Hacı İbrahim İsmayilov. Məhkəmə etikas. ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı-2009, 267 səh.

17. Fazel S. və Danesh J: “23000 məhbusda ciddi psixi pozuntu: 62 sorğuya sistematik şəkildə baxılması”, Lancet, 359 (2002)

18. İşgəncənin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi standartları. Yenilənmiş nəşr. 2012

19. Andres Lehtmetts, Jörg Pont. Avropa Şurası. Həbs-xanada səhiyyə və tibb etikas. 2012

20. Günel Nağdəliyeva, Reabilitasiya anlayışı, təşəkkül və inkişafı, Məqalə.

21. Əlizadə C. Ş., Problems of social adaptation of persons freed from punishment in penitentiary institutions, “Juridical Sciences and Education” jurnalı, məqalə.

22. Naidə Hacıyeva, Estetika, peşə etikasası və psixologiya. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2012, 128 səhifə

23. Selma Soytürk. Hükümlü və tutukluların sosial hizmet gereksinimlerinin değerlendirilmesi: karaman “M” tipi kapalı-açık cezaevi örneği. Diploma Tezi. Ankara, 2013

24. Andrew Coyle, Cezaevi Yönetimine İnsan Haklarını Göz Önüne Alan Bir Yaklaşım, Uluslararası Cezaevi Araştırmaları Merkezi

25. Salih Kalkan. Ceza infaz kurumlarında mesleki eğitim ve rehabilitasyon uygulamaları: türkiye ve abd'nin karşılaştırılması. Afyonkarahisar, 2016.

26. Özdemir, Ş. (2002a). Cezaevi Din görevlileri ve yöneticilerine göre cezaevlerinde din eğitimi, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2(4), 1-19.

27. Erwing Goffman, Damga, Heretik Yayıncılık, 1. Baskı, 2014, Ankara.

28. Murat Erusta. Türkiyede hükümlü ve eski hükümlülere yönelik sosyal politikalar. Lisanz Tezi. 2016

29. Cenver Kozanoğlu, İslahevindeki hükümlü çocuklarda kişisel ve sosyal uyum. Yüksek lizans tezi, İstanbul, 2001, 174s.

30. Dr. Eylem ümit atılgan. Araştırmacının hapisane günlüğü: çocuk ceza infaz kurumlarında gerçekleştirilmiş bir akademik araştırmanın günlüğü. Makale.

31. Nazmiye Tirali, çocuk cezaevi iç mimarisi üzerine bir inceleme. Karadeniz universitesi, Lizans tezi. Trabzon, 2000, 146 s.

32. Mimar Türkkahraman, Toplum ve Temel Toplumsal Kurumlar, Kurumlar Sosyolojisine Giriş, Alp Yayınevi, Ankara, 2006.

33. Fichter, Joseph 2004 Sosyoloji Nedir, (Çev. Nilgün ÇELEBİ), Anı Yayınları, Ankara.

34. Serdar Şahin, “Bir sosyalleşme mekanizması olarak askerlik kurumu”. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale, 2007

35. Enver Özkalp, Sosyolojiye giriş. Ekin yayınevi, 2007

36. Doç. Dr. Cumhur Şahin. Tahliye öncesi ve sonrası hükümlüye ve eski hükümlüye yardım. Makale

37. Elif Feyza Kocabaş. Her suçlunun yeri cezaevi mi? Suçlunun topluma yeniden kazandırılması ve denetimli serbestlik. Makale. 37 s.

38. Orhan Koçak, Serdar Altun. Ceza infaz kurumundaki mesleki eğitim faaliyetlerinin hükümlü istihdamına katkıları, Makale.

39. Türkiyede denetimli Serbestlik, 10. Yıl Uluslararası Sempozyumu, bildirim kitabı “Uluslararası Yaklaşımlar”. Ramazan Aydoğan, Rabia Şahin. Cezaevi, damga ve işsizlik bağlamında hükümlüyü incelemek. Makale

40. Dr. Sedat KULA ve Dr. Bekir ÇAKAR, Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplumda Bireylerin Güven-lik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki

41. Yrd.Doç.Dr. Osman Dolu, Prof.Dr. Aytekin Gelero, Prof.Dr. H. İbrahim Bahar, Suç Sosyolojisi. Anadolu Üniversitesi, 2013

42. Salih Kalkan, Ceza infaz kurumlarında mesleki eğitim ve rehabilitasyon uygulamaları: Türkiye ve ABD'nin karşılaştırılması. Afyonkarahisar, 2016.

43. Damla Aygün Can, Denetimli serbestlik sürecindeki yükümlülerde sosyal dışlanma ve yaşam tatmini: Ankara denetimli serbestlik müdürlüğü örneği. Yüksek lisans Tezi. Ankara, 2019.

44. Demirbaş Timur, Kriminoloji. Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2016.

45. Özgür Bakırcı, Suç sosyolojisi bağlamında dünyada ve Türkiye'de suç olgusu ve suçun toplumsal kaynakları: kastamonu ili örneği, Bölge çalışmaları, Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2021.

46. Senem Burkey, Suç teorileri ve suç olgusu: Antalya örneği, Yüksek Lisans Tezi Antalya, 2008

47. Селиверситова В.И. Уголовно-исполнительное право: Учебник. М.: Проспект, 2009, 400 с.

48. С.Н.Попов. Физическая реабилитация. Высшее профес-сиональное образование бакалавриат. Том 1. Москва, 2013.

49. А.А. Фомин, Реабилитация Осужденных В Механизме Обеспечения Их Права На Достойное Существование После Отбывания Наказания, 9 с.

50. Ю. В. Ерохина, Социально-Педагогическая Реабилитация Осужденных И Роль Искусства В Ней, 11 с

51. О. Г. Ананьев, Б. В. Александров, Г. В. Щербаков, Ресоциализация И Социальная Адаптация В Уголовноисполнительной Системе, 2021, 236 с

52. Сулимова Алина Алексеевна, Социальная адаптация лиц, освободившихся из мест лишения свободы: барьеры и пути их преодоления, Научно-методический сборник «Социальная работа: теория, методы, практика», 45, (2012).

53. Victor Chikadzi, Challenges facing ex-offenders when reintegrating into mainstream society in Gauteng, south Africa, Article; Reconviction Patterns of Released Prisoners: A 36-months Follow-up Analysis və s.

54. Andres Lehtmetts and Jörg Pont, Prison healthcare and medical ethics, Council of Europe, 2014, 76 s.

55. R. Walmsley, World Prison Population List, (Dünya Hapishane Nüfusu Listesi), International Centre of Prison Studies, King's College, London, 2005.

56. Beata Maria Nowak, Social Reintegration of Prisoners in Selected European Union Countries

57. Custodial and non-custodial measures alternatives to incarceration. United Nations, New York, 2006.

58. Davis, Lois M., Robert Bozick, Jennifer L. Steele, Jessica Saunders and Jeremy N. V. Miles Evaluating the Effectiveness of Correctional Education, Rand Corporation, 2013.

59. United Nations Office on Drugs and Crime. Prison Matters 2024: Global Prison Population and Trends – A Focus on Rehabilitation. Vienna: UNODC, 2024.

60. Celeste Davis, Stephen J Bahr and Carol Ward. The process of offender reintegration: Perceptions of what helps prisoners reenter society.

61. Rahşan Balamir Bektaş, Ayça Gelgeç Bakacak, Differing Faces of Discourse on Social Control in Modernity. Makale, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2009.

62. Irish Prison Service. Doing More with Less: Prisoner Rehabilitation in Ireland. February 2019. Article

63. Mark T. Berg and Beth M. Huebner, Reentry and the Ties that Bind: An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism, Article

64. Christopher Uggen and Jeremy Staff. Work as a Turning Point for Criminal Offenders, Article.

65. Christy A. Visser. Fatherhood, Community Reintegration and Successful Outcomes, Article

66. Mark R. Pogrebin, Mary Dodge. Women's accounts of their prison experiences A retrospective view of their subjective realities. Article.

67. Roger Hopkins Burke. An Introduction to Criminological Theory, Third Edition. Willan Publishing, 2009, page 425

68. Margaret S. Wilson, Pioneers in Criminology - Gabriel Tarde (1843-1904). Journal of Criminal Law and

Criminology, 1954

69. Vold George, Bernard Thomas, Snipes Jeffrey, Thoeretical Criminology, 5. Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, New York, 2002

70. McNeill, F. (2019). Mass Supervision, Misrecognition and the 'Malopticon'. Punishment & Society, 21(2), 207–230.

71. Van Hout, M. C., Madroumi, R., Hoey, W., Uhaa, S., Severin, P., & Calder, I. (2023). "What is optimal integrated multi-agency Throughcare? A global e-Delphi consensus study defining core components of effective rehabilitation and reintegration programming." Journal of Criminological Research, Policy and Practice. DOI: 10.1108/JCRPP-06-2023-0030.

72. Cochran, J. C., Mears, D. P., Bales, W. D., & Stewart, E. A. (2023). Prison Visitation and Reentry Success: Contemporary Evidence on Family Support and Recidivism. Criminology & Public Policy.

73. Handbook on the Reduction of Recidivism and Effective Reintegration of Offenders. Vienna: United Nations, 2018.

74. Maruna, S. (2001). Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives. Washington, DC: American Psychological Association.

75. Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster.

76. Farrall, S., Bottoms, A., & Shapland, J. (2010). Social Structures and Desistance from Crime. *European Journal of Criminology*, 7(6), 546–570.

77. Ager, A., & Strang, A. Understanding Integration: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies*, 2008, Vol. 21, No. 2, pp. 166–191.

78. Liebling, Alison; Crewe, Ben; Hulley, Susie. The Effects of Imprisonment. In: Liebling, A., Maruna, S., McAra, L. (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*. 6th ed. Oxford University Press, 2017.

79. Durnescu, I. (2018). The Five Stages of Prisoner Reentry: Toward a Process Theory. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*.

80. Andrews, D. A., & Bonta, J. (2017). *The Psychology of Criminal Conduct* (6th ed.). Routledge.

81. Auty, K. M., & Liebling, A. (2020). Exploring the relationship between prison social climate and reoffending. *Justice Quarterly*, 37(2), 358–381.

82. Walters, G. D. (2018). *Criminal Thinking: A Developmental Perspective*. Springer.

83. Andrews, D. A., & Bonta, J. (2020). *The Psychology of Criminal Conduct* (7th ed.). Routledge.

84. Bonta, J., & Andrews, D. A. (2024). *The Psychology of Criminal Conduct* (8th ed.). Routledge.

85. Friedrich Lösel, F., & Doris Bender, D. (2003). Protective Factors and Resilience. In D. P. Farrington & J. W.

Coid (Eds.), *Early Prevention of Adult Antisocial Behaviour*. Cambridge University Press.

86. Travis, J. *Prisoners Once Removed: The Impact of Incarceration and Reentry on Children, Families, and Communities*. Washington, DC: The Urban Institute Press, 2003.

87. HM Prison and Probation Service. (2024). *The Offender Assessment System (OASys): User Manual*. London.

88. Yesberg, D. A., Hanby, R. V., Serin, R. C., & Polaschek, D. L. L. (2015). Predictive Validity of the Dynamic Risk Assessment for Offender Re-entry (DRAOR) Scale in New Zealand. *Psychology, Crime & Law*, 21(10), 917–929.

89. Tsemberis, S. *Housing First: The Pathways Model to End Homelessness for People with Mental Illness and Addiction*. Hazelden, 2010.

90. Edwards R. A. (1998) *Regulation and repression* , Sydney:Allen &Unwin.

91. James, N. *Offender Reentry: Correctional Statistics, Reintegration into the Community, and Recidivism*. Congressional Research Service. Washington, DC, 2015.

92. Burke, L., & Collett, S. *Delivering Rehabilitation: The Politics, Governance and Control of Probation*. Routledge, London, 2015.

93. Wong, J. S., Bouchard, J., Gushue, K., & Lee, C. *Halfway Out: An Examination of the Effects of Halfway Houses on Criminal Recidivism*. *International Journal of*

Offender Therapy and Comparative Criminology, 63(7), 1018–1037, 2019.

94. Baglivio, M. T., Wolff, K. T., Piquero, A. R., & Epps, N. (2021). The prevalence of adverse childhood experiences (ACEs) in the lives of juvenile offenders and their relationship to recidivism and psychosocial functioning. *Youth Violence and Juvenile Justice*.

95. Mastrobuoni G., Terlizzese D. Leave the Door Open? Prison Conditions and Recidivism. *American Economic Journal: Applied Economics*, 2022.

96. Council of Europe. European Prison Rules. Recommendation CM/Rec(2006)2-rev, 2020 (Rules 17–18).

97. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Prison Matters 2024: Global Prison Population and Trends. A Focus on Rehabilitation. Vienna: UNODC, 2024.

98. Mark W. Lipsey, Rehabilitation Programs for Adult Offenders: A Meta-Analysis in Support of Guidelines for Effective Practice (2018)

99. Судимость и ее уголовно-правовое значение, курсовая работа, Студентка 2-го курса Очного отделения Юридического факультета Серова Елизавета Андреевна, с 33.

Elektron mənbələr:

100. <https://mederahospital.az/departaments/reabilitasiya/>

101. <https://www.bizimyol.info/az/news/44045.html>

102.<https://penitensiar.justice.gov.az/news/1420-mhkumlarn-thsil-hququnun-tmin-edilmsi-diqqt-mrkzinddir.html>

103.Cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydaları. <https://e-qanun.az/framework/10994>

104.<https://az.trend.az/azerbaijan/society/1551478.html>

105.Abraham Maslow İhtiyaclar Hiyerarşisi, <https://vdocuments.mx/abraham-maslow-ihtiyaclar-hiyerarşisi.html>

106.Kırık Camlar Teorisi Nedir? <https://pdrnedir.com/kirik-camlar-teorisi-nedir/>

107.Tikkanen, I. (2007). Maslow ' s hierarchy and food tourism in Finland : five cases. British Food Journal, 109(9), 721–734. <https://doi.org/10.1108/00070700710780698>

108.Уголовная социология (э. Ферри) <https://studfile.net/preview/10050602/page:7/>

109.Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 83-cü maddəsinin şərh olunması ilə bağlı Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin müraciətinə dair, [https://e-qanun.az/ framework/17776](https://e-qanun.az/framework/17776)

110.Ceza Hukukunda Adli Sicil Kaydının Silinmesi, https://www.olgun.av.tr/tr/ceza_hukukunda_adli_sicil_kaydinin_silinmesi

YƏHYA ABDULLALI
MƏHKUMLARIN SOSIAL ADAPTASIYASI

Formatı:

Fiziki çap vərəqi:

nəşriyyatı

Ünvan:

Tel:

Müəllifin elektron hesabı: yehya6319@gmail.com